

**СЪЮЗ НА ТРАКИЙСКИТЕ ДРУЖЕСТВА В
БЪЛГАРИЯ
ТРАКИЙСКИ НАУЧЕН ИНСТИТУТ**

ИЗВЕСТИЯ НА ТРАКИЙСКИЯ НАУЧЕН ИНСТИТУТ

КНИГА ДВАДЕСЕТ И ПЪРВА

**СЪЮЗ НА ТРАКИЙСКИТЕ ДРУЖЕСТВА В БЪЛГАРИЯ
ТРАКИЙСКИ НАУЧЕН ИНСТИТУТ**

**ИЗВЕСТИЯ
НА
ТРАКИЙСКИЯ
НАУЧЕН ИНСТИТУТ**

КНИГА ДВАДЕСЕТ И ПЪРВА

© Съюз на тракийските дружества в България,
Тракийски научен институт, 2024
© Издателство „Захарий Стоянов“, 2024
ISSN 1312-6741

Издателство „Захарий Стоянов“
София, 2024

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. д.ф.н. Васил Проданов – Главен редактор
Доц. д-р Ваня Стоянова – Научен секретар

и членове:

Проф. д.и.н. Светлозар Елдъров
Проф. д.и.н. Илия Тодев
Проф. д.с.н. Таня Неделчева
Доц. д-р Геновева Михова
Доц. д-р Георги Митринов
Доц. д-р Валентина Ганева-Райчева
Доц. д-р Наталия Рашкова
Доц. д-р Борислав Градинаров

Отговорни редактори на тома:

Проф. д.ф.н. Васил Проданов и доц. д-р Ваня Стоянова

УВОДНИ ДУМИ

2023 година бе богата на юбилеи, свързани със знаменателни събития от първите десетилетия на XX век, сложили отпечатък върху историческата съдба на българския народ и държава за столетие напред. Сред тях бяха 110-годишнината от Междусъюзническата война и разорението на тракийските българи и 90-годишнината от създаването на Тракийския женски съюз. Научни конференции в столицата и страната, организирани от Съюза на тракийските дружества в България, Тракийския научен институт и ТЖС, осветлиха тези драматични страници в новата история на Тракия. В настоящия том публикуваме материалите от тях, както и други изследвания, свързани с разглежданата тематика.

Първата част, озаглавена „Воля за живот, сила за памет, надежда за справедливост. Тракийските българи в изпитанията на националната катастрофа и след това“, съдържа основно доклади, изнесени на конференциите в с Хухла, Хасковско (23 септември 2023 г.) и в София (24 ноември 2023 г.). Те са посветени на въпроси от военната, политическата и социалната история на тракийските българи след войните от 1912-1913 г. Доц. Георги Граматиков излага нови факти за събитията през 1913 г. в село Покрован, Ивайловградско – „Католическият Батак“. Доц. Георги Митринов разкрива действията на подразделенията на Българския беломорски флот в защита на българското християнско население в Родопите по време на Междусъюзническата война. Емилия Славкова разглежда изригването на турския национализъм в края на XIX и първите десетилетия на XX век и геноцида над българите в Тракия. Василка Ташкова прави обзор на историята на село Хухла от възникването му до днес като отде-

ля специално внимание на трагичните за Ивайловградските български села събития след Балканските войни 1912-1913 г., донесли им ограбване, опожаряване, безчинства и разорение. На същата тема, видяна през погледа на очевидци, чиито разкази се съхраняват в Държавен архив – Кърджали, е статията на Гергана Димитрова. Доц. Геновева Михова се спира на отзвука от разорението на тракийските българи през 1913 г. във Варненския край. Д-р Красимира Узунова анализира етнодемографската структура на Хасковския регион през XIX-XX век като последица от преживените исторически събития. Иванка Делева изследва териториалното разпределение и численост на източнотракийските бежанци към малкотърновския район в периода 1913-1925 г. Станислав Иванов представя културно-просветното дружество „Тракия“ и младежкото тракийско дружество в село Ак бунар (днешно Генерал Инзово – Ямболско) и борбата на тракийските бежанци с местното гръкоезично население срещу опитите му да възпрепятства настаняването им в селото.

Втората част на тома е посветна на 90-годишнината от създаването на Тракийския женски съюз. Материалите в нея хвърлят светлина върху недостатъчно проучената тема за тракийската жена и мястото ѝ в българския политически, социален и културен живот, за ролята ѝ за съхраняването на родовата и национална идентичност на тракийските българи. Иванка Мечева, съпредседател на Тракийския женски съюз, проследява развитието на организацията от създаването ѝ до наши дни. Д-р Елена Александрова разглежда публичните изяви на жените в Одринска Тракия в сферата на образованието и благотворителността през втората половина на XIX – началото на XX век. Доц. д-р Диана Стоя-

нова в съавторство с Мариета Филчева очертава примера и подвига на жените от Малкотърновско в подготовката на Илинденско-Преображенското въстание. На тракийските жени, „вселени“ в България след Балканските войни, и техния социален капитал е посветена статията на проф. Пенка Найденова. Светла Михайлова проучва ролята на жената в Кърджали и региона през първата половина на XX век. За старозагорки, Балканските войни и грижата за тракийските бежанци пише Райна Антонова-Тончева. Веляна Кръстева обрисова портрета на една героична тракийска жена, избрана да бъде представена в Брюксел сред достойните българи на XX век.

В рубриката „Документални свидетелства“ Стоян Райчевски изважда от забвение живота и делото, както и богатото архивно наследство на Стоян Шивачев (1853-1914) – изтъкнат български просветител, революционер, публицист, юрист, общественик и изследовател в областта на българската история, диалектология, етнография, фолклор и география, свързани с Тракия, Странджа, Бургас и Бургаския край, днес почти неизвестен за българската наука и общественост. Проф. Светлозар Елдъров публикува четири лични свидетелства за живота и събитията в обсадения Одрин през 1912-1913 г.

В четвъртата част „Книгопис“ са включени отзиви за две наскоро публикувани изследвания: книгата на Ваня Стоянова „Българите в Турция 1913-1945 г.“ и проучването на Иванка Делева, озаглавено „Бежанският въпрос в българо-турските отношения и установяването на източнотракийски бежанци в България през периода 1913-1925 година (по примера на Бургаска област)“.

Авторите в настоящия том са учени от Тракийския научен институт, Тракийския женски съюз и тракийските дружества в страната, изследователи от БАН, УНИБИТ, от историческите музеи в Бургас, Благоевград, Стара Загора, Кърджали, Малко Търново и др.

Събитията и последиците от тях, разгледани в том 21 от Известията на Тракийския научен институт, са залегнали дълбоко в националната памет и са се превърнали в градиво за националната идентичност. Вярваме, че поместените тук материали ще разширят познанието за миналото на тракийските българи и тяхното място в българската история, ще вкарат в научно обръщение нови факти и документи, ще дадат съвременен прочит на историческите събития и процеси и ще направят съпричастни към тях широк кръг читатели от научната и широката общественост.

ПЪРВА ЧАСТ

ВОЛЯ ЗА ЖИВОТ, СИЛА ЗА ПАМЕТ, НАДЕЖДА ЗА СПРАВЕДЛИВОСТ. ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ В ИЗПИТАНИЯТА НА НАЦИОНАЛНАТА КАТАСТРОФА И СЛЕД ТОВА

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА СЪБИТИЯТА ПРЕЗ 1913 ГОДИНА В СЕЛО ПОКРОВАН, ИВАЙЛОВГРАДСКО – „КАТОЛИЧЕСКИЯТ БАТАК“

ГЕОРГИ ГРАМАТИКОВ

Резюме: Статията представя трагичните събития в село Покрован, Ивайловградско от септември-октомври 1913 г. през погледа на трима автори, анкетирали оцелелите жертви на насилията и погрома над българските му жители. Това са, на първо място, проф. Любомир Милетич, който записва разказите им през 1914 г. и ги включва в книгата си „Разорението на тракийските българи през 1913 г.“; на второ място, френският свещеник Кристоф Порталие, чиято статия „Под огън и меч“, отпечатана в немското списание „Die Mission“, се базира на по-подробните разкази на очевидци, но е останала почти непозната за българските изследователи и читатели и на трето място – енорийският свещеник в село Покрован отец Велик Вичев, който през 60-те години на XX век записва спомените на все още живите свидетели и ги прави известни на обществеността чрез своята „Книга за село Покрован“. Авторът на статията сравнява информативната стойност на тези свидетелства и оценява значението им за историческото познание и опазването на паметта.

Ключови думи: Покрован, 1913 г., насилие, разорение, Любомир Милетич, Кристоф Порталие, Велик Вичев

Село Покрован, Ивайловградско и общината заемат най-източната част на Беломорска (Западна) Тракия и са разположени в подножието на едни от последните хълмове на Източните Родопи. На север границата на общината е р. Арда с изключение на две села, на изток и юг е днешната държавна граница с Република Гърция, а на запад граничи с община Крумовград. Само на няколко километра от Ивайловград реката напуска пределите на България. Градът и селата от района столетия наред са тясно свързани стопански до 1919 г. с гр. Одрин. От Ивайловград и част от селата на изток и юг от града се простира равнината, наречена в миналото Одринско поле. Град Одрин отстои на около 40 км и при ясно време през деня се виждат силуетите на сградите на града, разположени по течението на р. Марица, а вечер – многобройните светлини. В далечното минало, а и днес градът и селата са свързани с гр. Одрин с шосе, наречено в миналото „Одринско шосе“, което върви по долината на р. Арда. По него в миналото се движат кервани от натоварени волски коли, товарни животни и др., пренасящи стока и товари до големия „мегаполис“ на Тракия. Пътуването до Одрин трае по-малко от ден.

До Балканските войни Ортакой е населен изцяло с гърци, а част от селата с българи-гъркомани, които се определят като гърци и са с гръцко самосъзнание. В края на 1913 г. от града се изселва голяма част от жителите на града и най-вече мъжкото гръцко население. Изселването се обяснява с това, че то взема участие в разорението на българските селища в околията и от страх от възмездие напуска града.

Българското население в Одрин и Одринския вилает векове наред се намира в плен на гръцкото училищно и църковно дело и е подложено на бавна, но неизбежна елинизация. В състава на Одринския вилает гр. Ортакой (от 1934 г. Ивайловград) до войните е център на гръцка епархия и гърчеенето по селата е една от основните ѝ задачи. Посредством гръцките свещеници в резултат на тази политика много българи стават гъркомани. Изход от това положение е идеята на някои цариградски дейци да станат най-ревностни привърженици на движението за съединението с Католическата църква. През 1860 г. е подписана молба за уния с Католическата църква. След последвалите събития гр. Одрин се превръща в център на униатското движение в Тракия. В един от кварталите – „Киришхане“ – отваря врати униатската църква „Св. Пророк Илия“, а в квартал „Каик“ започва строителството на църквата „Св. Димитър“. За кратко време 2500 семейства от различни селища на Одринския вилает приемат унията.²

Подложено на непрекъснат натиск от гръцките свещеници, приемането на голяма част от населението на гъркоманството в много български селища в Ортакойско кара някои от селата да търсят възможност да приемат унията. Активността на униатското движение в Тракия с център Одрин и откриването на униатски църкви привлича вниманието на много български селища от Одринския вилает. От много от тях се получават молби за присъединяване към унията. Особено големи успехи са регистрирани в Малко Търново, Странджанския край, села от Свиленградска и Ортакойска каза.

И жителите на с. Покрован, Ортакойско (Ивайловградско) не остават настрана от това движение. По силата на

много обстоятелства то намира благоприятна почва в селото и пуска дълбоки корени, за да определи по-нататъшната съдба на покрованци. През годините само в с. Покрован трайно се утвърждава унията, а в другите ортакьойски села Деве дере (Камилски дол) и Ибрюерен (Горно селце) опитът да се утвърди унията претърпява провал по редица причини.³

Приели унията през втората половина на 1861 г. покрованци бързат да получат ферман и да построят нова църква и енорийски дом, който става и едно от първите български училища в района. Правя тези бележки за приемането на унията от населението на с. Покрован умишлено, защото това има отношение към по-нататъшната история на селото и събитията, свързани с темата – разорението на българите от Тракия през 1913 г.

Аз, като човек от с. Покрован, чиято фамилия е тясно свързана с приемането на униатството в селото, искам да споделя, без да навлизам дълбоко в проблема, че това дело на покрованци през 1861 г. е далеч от глобалната политика на Русия и Цариградската гръцка патриаршия, от една страна, и западните католически страни, от друга. Това са обикновени хора, селяни с единствената идея да се избавят час по-скоро от гърцизма в района, който е превзел редица български села от днешната Ивайловградска община. Ред е и на селата, които все още твърдо устояват на гърчеченето на населението. Дори в съседните две села – Ибрюерен (Горно селце) и Хухла, една част от българите са приели гъркоманството, което в този район бързо завладява голяма част от селата, защото самият гр. Ортакьой е с гръцко по състав население и е епархийски център. Само на 25-30 км от града е гр. Димотика – митрополитски център. Да не говорим за Одрин, където Цариградската гръцка патриаршия има изграде-

но трайно присъствие от десетилетия. При това положение как днес да не приемем обективно истината, че покрованци, водени единствено от желания да запазят българските си корени, намират най-бързия изход да се избавят от гърчеченето. За тях е важно в църквата на селото да се проповядва на български език и да се служи от български свещеник и че няма да се споменава името на гръцкия патриарх в богослужението. И нека да подчертая, че за тях най-важното при приемането на унията е запазването при богослужението на източния или византийския обред. Приемам, че това е едно от водещите условия, което кара покрованци да застанат твърдо зад идеята да приемат унията, макар че в началото има и хора, които все още отстояват запазването на гръцкото присъствие в църковното служение. Но строителството на нова църква и служенето от български свещеници се приема постепенно и приемането на униатството от всички жители на селото става през 1885 г. Старата църква, наричана от покрованци гръцка, те не желаят да посещават и затова бързат със строителството на нова, българска.

За изграждането на новата църква твърде подробно разказва в своя дневник френският мисионер сред българите отец Викторен Галабер, който прекарва двадесет и две години сред българите и оставя всичко преживяно в своите дневници, които Централният държавен архив започна да издава в края на 90-те години на XX век. Като протосингел на униатския епископ Рафаил Попов и най-близък негов помощник, той документира подробно разказа на покрованци за строителството на новата църква. Съобщава, че в строителството на църквата с доброволен труд участва цялото село. Освещаването на църквата е през 1869 г. от епископ Рафаил Попов, а освещаването на камбаната е през 1873 г.⁴

Какво повече да добавя. Та това са хора, живеещи близо до гръцките духовни центрове, които демонстрират пред тях и пред турските власти, че са българи, отстояват това право и го утвърждават. Какво повече да говорим за възраждането на едно село, тръгнало да воюва за българщината. Така те са разбирали приемането на унията, един акт, с който решават проблема с влиянието на гърцизма в селото, проповядването и обучението на български език и не на последно място заявяват пред турските власти, че са българи, а не са част от оня „рум милет“, към който до тогава са ги приемали османските власти.

Мирният договор, подписан на 16 (28) септември 1913 г. между българското и турското правителство в Цариград, определя новата граница между двете държави, според която Ортакьойско (Ивайловградско) остава в пределите на България. На 14 октомври българските военни части, придружени от бежанците и оцелелите от кланетата, влизат в с. Покрован. Пред тях се изправя потресаваща картина. Сред изгорелите къщи стърчат само одимени и почернели зидове. Най-зловещата картина е изгорялото училище с овъглените трупове на мъжете и зидовете на църквата, запалена и изгорена, чиито стени години наред стоят като безмълвен паметник на турските безчинства. Останали са само турските къщи, които са в турската махала на селото, в които временно се настаняват оцелелите покрованци, за да изкарат зимата.

Един от първите, който разказва за тези трагични събития, е проф. Любомир Милетич при своята мисия в Западна Тракия, която започва през юни 1914 г. Тръгнал от днешната железопътна гара Любимец, по черния път през планината, достига първото българско село – Камилски дол, пострадало

от събитията през 1913 г. Записва спомените на свидетели на турските безчинства в селото, преминава р. Арда с каик, заснето с фотоапарата му, достига Ортакьой, където се установява за няколко дни. Тук се среща със селяни от селата Покрован и Хухла и записва първите спомени на свидетели на трагичните събития в тези две села. Установявайки жестокостите, които са извършени в тях, решава че трябва да ги посети. Те са най-близо до града. Всъщност, това са първите села, които посещава при своето пътуване в Западна Тракия. Проф. Л. Милетич слага началото на своето пътуване в Западна Тракия от Ортакьойско (Ивайловградско) с разказите за тези две села в своята книга „Разорението на тракийските българи през 1913 година“.

Събрал интересни и подробни сведения за с. Покрован, проф. Л. Милетич решава, че трябва да посети селото и на място да се запознае с трагичните събития и разорението на селото. Той прави и една от най-зловещите снимки на изгорелите трупове на мъжете в училището, която помещава в книгата си. Вероятно е направил и други снимки, но те остават в неговия архив. На другия ден посещава и близкото село Хухла и записва разказите на очевидци и прави снимка на убития свещеник в църквата на селото, която също е помещена в книгата му.

Проф. Милетич подробно описва събитията в с. Покрован благодарение на разказите на двама съвременници на тези събития Киро Иванов и Илия Драганов. Без да повтарям записаното от проф. Милетич, ще отбележа че той подробно описва най-важното от събитията и чудовищното клане на мъжете от селото. И все пак трябва да преразкажа накратко записаното от проф. Милетич, защото е от значение за по-нататъшното представяне на другите двама автори, които пишат за тези трагични събития.

По разказа на покрованеца Киро Иванов проф. Милетич най-напред научава за събитията в селото по време на войната, които всъщност са причината по-късно през есента на 1913 г. турските военни части и башибозук да предприемат толкова сурови наказателни действия спрямо местното население. Бинбашията Хаджи Селим, командващ чета от башибозуци, при отстъплението си по време на победния ход на българската войска от Кърджали към Ортакой, ограбва много български села. Преди да стигне до село Покрован българската армия е вече в селото и взема в плен 21 мъже – турци, и поставя условие, че за да бъдат освободени, Хаджи Селим трябва да се предаде. Това не се случва и турските заложници са избити. Този случай всъщност е причината според проф. Милетич за жестокостите в с. Покрован.

По-нататък проф. Милетич разказва за издевателствата на башибозука над покрованци в искане на пари, заплахи, безчестене на жени, отвличане на добитък и 20 души, които са изпратени в близкото турско с. Каратепе (Черни рид) под предлог да горят кюмюр – дървени въглища. Целта е да ги избият за сметка на 21 турски заложници, които са избити по време на военните действия на българската армия. Убити са 4 души, а останалите успяват да избягат.

Особено трагични стават събитията, когато в селото пристигат автономните чети на т. н. „Гюмюрджинска република“, като повечето от тях са гърци от Ортакой. Проф. Л. Милетич подчертава, че в извършените жестокости участват и гръцките мъже от града. В енорийския дом – училището, са събрани мъжете, които са избити. Когато ги избиват, всеки убит е намушкан и с щик. Преди да бъдат разстреляни, някои правят опит да скочат през прозореца. Седем от тях са разстреляни, а други седем са ранени, но успяват да

се спасят. Успява да се спаси по щастлива случайност Кольо Димов, който ляга под убитите и се преструва на мъртъв. Когато започват да доубиват мъжете, той е намушкан два пъти с щик, но запазва самообладание и, преди да подпалят училището, успява да се измъкне, укрива се в една близка плевня и само чудото го спасява. Доживява до дълбока старост и умира през 1954 г. на 95 години. Когато избиват мъжете, запалват училището с труповете, изгарят църквата и селото. Проф. Милетич се спира подробно конкретно на тези събития, защото това клане е едно от най-чудовищните, жестоки и кървави събития в българските села не само в Ортакойско, но и в цяла Тракия. Не веднъж съм препрочитал книгата на проф. Л. Милетич и никъде другаде не се разказва за такова масово, чудовищно и жестоко убийство, което може би е прецедент в новата българска история.

Проф. Милетич накратко разказва и за злочестата съдба на жените, които заедно с децата са измъчвани, безчестени и накрая отведени към Ортакой, а след известен престой ги отвеждат към Турция заедно с жените от селата Хухла и Гьокче бунар (Сив кладенец), чиято съдба е била предопределена. Но след намесата на европейските консули в Одрин те са върнати обратно по селата.

Когато се завръщат след близо месец, покрованските жени заварват изгорена българската махала. Останали са здрави само 7 къщи. Турската махала от 38 къщи остава запазена, а населението е избягало от страх от възмездие. В тези къщи се настаняват останалите живи покрованци, за да прекарат зимата на 1913-1914 г. Завърналите се в селото оцелели покрованци бързат да разровят руините на изгореното училище, за да търсят, открият и погребат останките на своите близки. Някои от труповете не са били изцяло изгорели и са разпознати.⁵

От малкото разпитани покрованци на проф. Милетич убягват много подробности. Може би е записал повече, но в книгата той предава само най-значимите факти, за да се добие представа за причините, характера и изстъпленията на турските чети, армия и башибозук в цяла Тракия. Към всичко чуто и видяно той се отнася критично, за да установи неговата истинност. Този разказ за с. Покрован е изключително достоверен, защото се потвърждава и от записаното през същата 1914 година от френския свещеник Кристоф Порталие и от подробните разкази на десетките участници и съвременници на тези събития, записани през втората половина на 60-те години на XX в. от отец Велик Вичев, за които ще разкажем по-нататък. Моята идея е да представя записаните от тях спомени на съвременници, спасили се от убийство и свидетели на жестоките престъпления, което е малко известно на българската общественост.

Съпричастна към жестоките събития в с. Покрован е и униатската общност в Одрин. Месец по-рано, преди проф. Л. Милетич да предприеме своето паметно пътуване към Западна Тракия, през май на 1914 г. тук пристига одринският униатски епископ Михаил Петков със своя викарий Павел Христов, френски свещеник от обществото на отците успенци, чието истинско име е Кристоф Порталие.

Кой е Кристоф Порталие? Французин, свещеник от ордена на успенците, роден през 1864 г. Пристига в България през 1888 г. като свещеник, но става и учител във френския колеж „Свети Августин“ в Пловдив. С пристигането си отец Кристоф Порталие се раздава, без да се щади. Пристигнал в Пловдив, той поема всички задължения на мисионер. Решава твърдо да научи български език и през определени часове от деня приема с другите френски свещеници да говорят само на български.

Скоро след пристигането си в България приема да изповядва източно-славянския обред и българското име Павел Христов и служи в началото на XX в. в униатските енории в Пловдив, Сливен, София и др. След Балканските войни помага на униатския епископ Михаил Петков при настаняването на българските бежанци от Турция и му става викарий. През втората половина на 20-те години на XX в. се оттегля на почивка и умира в Париж през 1934 г.⁶

При това посещение през 1914 г. в с. Покрован с епископ Михаил Петков, Кристоф Порталие – Павел Христов, събира сведения за жестоките събития от преживелите клането и става свидетел на живота в селото, което старателно описва в една статия, озаглавена „Под огън и меч“, поместена в немското списание „Die Mission“. Ще отделим значително място на тази статия, защото тя е почти непозната за голяма част от българските изследователи и читатели. За първи път тя е преведена и поместена от отец Велик Вичев в книгата му „Книга за село Покрован“, излязла през 2009 г. Чрез настоящата публикация искам да направя достойние на повече хора тази изключително интересна и описваща подробно живота на едно българско село преди и след разорението през 1913 г. статия.

Трябва да се запитаме откъде отец Велик Вичев знае за съществуването на тази статия в списание „Die Mission“, което излиза през първите десетилетия на XX век. Отговорът е, че той е възпитаник на френския колеж „Свети Августин“, а след това и възпитател и преподавател до 1947 г., когато колежът е закрит от българските власти. Най-вероятно списанието е получавано в библиотеката на колежа и се съхранява там до закриването му, а след това е на съхранение в библиотеката на униатската енория „Възнесение

Господне“ в Пловдив, а вероятно и в Държавния архив – Пловдив.

Отец Велик Вичев от години се занимава с научно-изследователска дейност, чиито ръкописи се цитират от редица изследователи на историята на униатството в България. Това не е първата статия за с. Покрован, отпечатана на страниците на „Die Mission“. По-рано в него е поместена друга статия, която благодарение на отец Велик Вичев става достояние на широк кръг български читатели чрез книгата му „Книга за село Покрован“.

При подготовката на Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г. покрованският свещеник Иван Бонев основава в селото революционен комитет. След провала всички селяни, участници в комитета, са арестувани и хвърлени в затвора в Ортакьой, а след побоищата и изтезанията са преместени в Одринския затвор. Двама от участниците в Комитълка – Илинденско-Преображенското въстание – Иван Русинов Туджаров и Вълчо Димитров Бъчваров, са убити още в селото. Вследствие на мъченията в затвора в Ортакьой двама от селяните – Златил Дюретлийски и Кольо Дервенски, умират. Близките им ги погребват в селското гробище. Това става известно на одринския униатски епископ Михаил Петков. С неговото застъпничество отец Иван Бонев излиза на свобода. Отец Кристоф Порталие вероятно го познава още като свещеник в с. Покрован. Свързва се с него и го моли да му разкаже подробно за положението на затворниците. Спомените на Иван Бонев „В турския затвор“ са изключително интересни и са отпечатани в два последователни броя на списание „Die Mission“. Тук е поместена и снимка на свещеника, който е със свещеническо облекло, брада и държи в дясната си ръка пушка. Снимката, напра-

вена от Кристоф Порталие, е публикувана в списание „Die Mission“.

Не един път съм използвал тези спомени и съм разказвал за отец Иван Бонев и неговото верую – „И към бесилката трябва да вървим с песни и със засмени лица, когато трябва да се мре за свободата“. Идеята ми беше повече хора да научат за дейността на един униатски свещеник, отдал себе си за делото на свободата на отечеството си. Под различни заглавия, обогатена с допълнителна информация, която през годините съм намирал, съм правил достояние на читателите да научат за подготовката на Илинденско-Преображенското въстание в едно източно родопско село, чийто мъже се обричат на свободата, ръководени от своя духовен пастир. И не само това. Чрез отец Иван Бонев и членовете на революционния комитет в селото се пренася оръжие от България към Западна Тракия. Оттук са прехвърляни тайно дейци на освободителното движение от и за България. Тук намират закрила, храна и подслон редица революционни дейци.⁷

Заслугата на свещеник Кристоф Порталие е, че дава една представа за облика на селото и живота на българите преди трагичната 1913 г. Защото, както се вижда от статията му, не веднъж преди това е посещавал селото и е натрупал известни впечатления за изгледа и живота в него. И започва своята статия със спомена как изглежда селото преди неговото разорение. Ще се опитам да цитирам дословно статията, защото още веднъж повтарям, тя е малко известна или почти неизвестна за българския изследовател и читател. Още повече, че тя дава една добра представа за селото от първите години на 20 век. Но нека започнем от самото начало:

„Посетих отново красивото село Покрован, което като чашка на лястовиче гнездо прикрепяно точно под височина-

та на един скалист склон на Източните Родопи и е край една рекичка, която, клокочейки, се влива в река Арда. Посред сгруппираните къщи, на малка тераса, между два малки дола, се издигаше над сивия фон от покриви с плочи на къщите белият силует на църквата, а съвсем близо до нея блестеше не по-малко бялото училище. С изключение на тази сграда, която отдалеч напомня сграда от градски тип и с която, между другото се забелязваше, покрованци много се гордеха. В сравнение с тази сграда жилищата на покрованци се отличаваха с дебели стени, ниски покриви, почти смазани от дебели и широки каменни плочи, сайвани, които почти се допираха до земята. Ниските къщи стърчат над долищата на склона. Смесът, който се целеше, беше следният: най-малкият комфорт, който обикновено човек търси, както и най-голямото неудобство. Чисто варварство ще кажете. Първоначално и аз така мислех, но опитът по-добре ме научи.

Архитектурата на нашите родопски българи е подходяща от логическо гледище за политическите отношения на изтеклия век. По едно време турските бейове и главатарите на кърджалиите са налагали тежки данъци на своите подчинени християни, както феодалните барони на Средновековието. За населението било необходимо да се отблъсне бруталната алчност посредством мизерната външност. И тъй, за да се затрудни достъпът на парадните коне на турските големци до оборите на селяните, то те трябвало да строят сгради със съвсем ниски покриви.

Мрачният изглед на външната врата, която била достъпна само посредством права стълба, ниските покриви, грубо издяланите дъбови пъргии (летви) на подовете, тесните и мрачни стаи, липсата въобще на прозорци бяха по такъв

начин препятствия, които обезкуражаваха, отдалечаваха конниците и техните оръженосци. Тъмнотата беше по този начин голяма защита за жените, момичетата, както и за имането на раята. Когато се случеше в някой християнски дом да се застъпят за морална защита, тутакси пристигаха там на обичайния вик в околността кадията, бея, офицери.“

Така свещеник Кристоф Порталие вижда селската архитектура и живота в с. Покрован преди разорението. И това всъщност е новото и същественото, което узнаваме и което е за първи път един опит да се надникне в бита и културата на едно българско село в последните склонове на Източните Родопи.

По-нататък Кристоф Порталие продължава вече с представянето на селото след трагичните събития през 1913 г.: „Дълго време село Покрован се е възползвало от своето щастливо местонахождение, обаче благотворното уединение, което можеше да го предпази така от всяко нещастие, не е можело да го спаси от общата катастрофа през миналата 1913 година.

Посетих отново развалините на красивото село Покрован, което толкова обичах да посещавам в щастливи дни, когато през юли 1913 г. турските войски, насърчени от братоубийствената война между българи, сърби и гърци, наводниха отново Тракия, след което си възвърнаха Одрин. Нейните орди нахлуха чак до Стара България, грабейки и опожарявайки всичко, каквото им попадне по пътя. При това нападение на победените мюсюлмани изплашеното планинско население от християнските села бяга. Покрованци също бягат както другите към Стара България. Когато настава отново спокойствие, голяма част от семействата се завръщат в предишните си селища.

Турците изглежда за известно време забравят селото, обаче когато е подписан мирният договор в Букурещ и новите граници се установяват, според който Ортакьой и Дедеагач се дават на България, Тракия става жертва на кръвопролитие. Преди да се завърнат турските банди, за да отстъпят земята на омразните за тях българи, опустошават я системно с огън и смърт. Много села около Покрован, Хухла и Ибрюерен са унищожени. Покрованци са готови да бягат, но привързаността им към родната земя е толкова голяма, че голяма част са останали при молбата на техните съселяни и съседи – турците. В действителност, в селото е имало турска махала с около 30 къщи, които се намирили само на откъсната страна по склона на същата планина само че малко по на север и всички живеели миролюбиво.

Към края на месеца всичко се променило. Шест турски полицаи се настанили на квартира в турската махала, под предлог, че ще пазят селото. По същото време 50 турски войници опънали палатките си на високата част на християнското село. Започнало денонощно патрулиране и претърсване на къщите поради мними въоръжени засади, при които случаи алчно принуждавали семействата на въглищарите да дадат от скромните си спестявания. Селяните от турската махала в случая играели ролята на предатели.

На 7 октомври събрали всички жени и деца в три патрулирани къщи, където ги заключили. Мъжете, които останали, били навързани един за друг и нощем откарани в лагера на войниците. През деня ги разследвали и заплашването с мъчения или смърт послужило, за да изтръгнат от нещастните хора още някоя лира. През нощта били силно охранявани в училищната стая, където били затворени. В продължение на три дни не допуснали нито мъже, нито жени да хапнат

нищо. Едва разрешавали да минат покрай чешмата, за да пият вода. „Ние стояхме под напрежение“, казваха останалите няколко жени. Между това турците били заети с плячкосване на къщите и всичко каквото им харесало, отнемали го.

На третия ден дошли башибозушки банди. Те известили пристигането си с пушечни изстрели. Опустошили околността с огън и меч. Пристигането им се означавало с отвратително престъпление. Няколко войници нямали чесън и лук за ядене и изпратили три малки момчета 8-9 годишни, за да им донесат. Това са Драган Илиев, Димо Панайотов и Атанас Георгиев. Бандите едва видели невинните деца на улицата, когато отдалече се прицелили в децата и ги разстреляли.“

Тук ще вмъкнем една забележка, която отец Велик Вичев прави при записването на спомените на съвременници на тези събития. Свещеник Кристоф Порталие вместо да запише правилно името на третото дете – Иван Кирев Краирайванов, което успява да се спаси, споменава името на Драган Илиев, което е убито по-късно при други обстоятелства при близкото до селото Балъкдере.

„В петък, продължава Кристоф Порталие, на 10 октомври мъжете пак са в училището. Заплашвали ги, че ще ги изгорят живи, ако не дадат по две турски лири, а те били 56 души. Нещастните хора пак събрали и им дали исканата сума. Те вярвали, че вече са спасени, но това било последното, което поискали от тях преди смъртта.

Било около 10 часът сутринта. Насочените навътре към стаята на училището пушки, гърмели през вратата и прозореца. Цялата банда башибозуци заедно с войниците стреляли в затворените в училището покровански мъже. Улучени-

те от куршумите падали един върху друг. Някой се втурнал да се хвърли през прозореца и с бягство да търси спасение. Един при скачането си счупва крака и в градината го убихи. Трима други, тежко ранени, тичали до чешмата на селото и там издъхнали. Когато в училищната стая – енорийския дом, не останал вече прав човек, палачите влезли вътре в стаята, ходили върху човешките тела и ги пронизвали с щикове, така че да не остане никой жив.“

Кристоф Порталие се среща и разговаря с един по чудо оцелял при жестокото клане в училището – Кольо Димов. За същия случай подробно разказва и проф. Милетич. По-нататък описанието на трагедията продължава.

„При тази ужасна кланица все пак има един очевиден, който можа да сподели всичко с мен – Кольо Димов. При първия залп, въпреки не бил ударен от куршум и се простреля (легнал – б. а.) на пода. Простреляните падали върху него, техните тела го предпазвали. И когато всички били разстреляни, той запазил свръхчовешко хладнокръвие, без да се движи, въпреки че два пъти го пронизали с щиковите си – веднъж във врата, а после в лявото рамо. До настъпването на нощта стоял в това положение, плуващ в кръв. Кръвта на убитите наводнила стаята. През нощта той успява да се измъкне изпод телата и да допълзи до една плевня, където се скрива и остава няколко часа. Най-после, когато не чува никакъв шум в селото, поема към рекичката на селото, където пие вода и пада в безсъзнание. „Оттам – така ми разказваше той – пълзях три- четири дни по долината на реката и се криех в храсталаците. На всеки сто метра губех съзнание. Уталожвах жаждата си с роса и се хранех с дренки, когато намирах някъде. Най-после намериха ме селяни, християни и се погрижеха за мен.

Има и други жертви. Някои били избити в гората, където търсели убежище. Една девойка на 18 години, Руса Димова, на път за България прегазвала река Арда, била хваната и заклана на брега на реката. Една старица на 102 години била заклана в собственото ѝ жилище, което считали за изоставено. Между башибозуците имало много гърци, които измъчвали старата баба Трендафила и я убихи, след като ѝ отнели всичките пари. Обаче най-жестокият пример на свирепостта била мъченическата смърт на Атанас Стоилов, когото турците нанизали на кол, забит в земята. Човекът стоял така три дни, жертва на ужасни мъки и жажда до полуда.

Когато всичкият добитък и плячка били събрани на едно място, бандата бясно се нахвърлила на жените и момичетата, над които извършвали краен позор. После ги подгонили полуголи като стадо робини към малкото градче Ортакой, а след това към село Саманли. Няколко седмици по-късно тези нещастни жени били освободени от срамното заточение. Преди да напуснат Покрован, турците изгорили селото. Те започнали от черквата. Училището криеше в развалините си овъглените тела на унизените християни. Те още лежат там.“

Така завършва своя разказ Кристоф Порталие за издевателствата, извършени от турците в с. Покрован през октомври 1913 г. Това, което споделя в статията си, е почти същото, което проф. Л. Милетич записва от спомените на очевидци в тези кървави събития. Всеки ги пресъздава по свой начин, но всичко, което записват и двамата, съвпада с историческата истина. По-късно, през втората половина на 60-те години на XX век, отец Велик Вичев записва тези исторически факти отново по спомени на очевидци и хора, преживявали ужасите на жестокото клане.

И сега е най-важното според мен в статията на Кристоф Порталие. За първи път той отделя изключително внимание, за да направи описание на начина, по който преживелите трагичните събития покрованци оцеляват през зимата на 1913-1914 г. И това става достояние на широк кръг читатели чрез немското католическо списание на отците успенци „DieMission“, което вероятно се чете в редица европейски страни.

„Аз намерих тези бедни хора, продължава отец Кристоф Порталие, които си живееха по-рано толкова добре, заселени сега в турската махала на селото, която беше пощадена от опожаряването на Покрован. Те бяха се настанили по четири-пет семейства в една къща. Ниските и тъмни стаи, в които човек може само прегърбен да влезе, са напълнени до половината с царевични кочани, събрани оттук-оттам. Това беше единствената прехрана на населението през осемте месеца. Без тази милостиня биха всички измрели от глад. В единия ъгъл са натрупани полуизгорели мръсни дрипи, просто парцали, разни турски съдрани покривки и постелки. Какво е това – запитах аз и си помислих за сбирщината парцали, дотолкова ми изглеждаше невероятно. Това са нашите завивки – обясниха ми бедните хора, с които можем да се предпазим от студа през нощта. В действителност това бяха единствените зимни завивки за този студен планински климат. Цялото семейство се скриваше, за да се стопли малко, подобно на семейство диви животни в тяхното леговище, пълно с гнили листа.

През деня момченца и момиченца тичаха полуголи едно през друго. Турските и гръцките трофеи им служеха за дрехи, и то за най-необходимото. Децата са затваряни в жилището, за да могат да им изперат и закърпят единствената им

риза. През цялата зима са се хранили изключително с царевица. Вдовиците или по-големите от децата носели на гръб царевичната до воденицата. Понякога на групи отивали до града продавали там по един товар дърва, носени на гръб, за да купят малко сол. Трябвало им три, четири часа да отидат пеш до града през снега, превити под тежкия товар дърва, изложени на студения северен вятър. Каква чудна сила живее в тези нещастни хора!

Още като се запролети, майка и дъщеря много рано излизат да работят на полето и на лозето. Майката носи на гърба бебето, заедно с мотиките, децата носят черния хляб и стомната за вода. Тези смели хора стоят наведени над буците пръст до късна вечер. Те подготвят почвата за сеитба на тази ценна царевица, единствен зърнен плод, която им оставил неприятелят. Няколкото мъже или младежи в селото проявяват много по-малко смелост и решителност, отколкото жените. Те се отдават на глупав предрасъдък, че земеделието е само за тях. Как обаче да обработват нивите без волове. Неприятелят не е оставил дори магаре. И тъй те чакат спокойно, докато разорената държава им даде обезщетение за воловете, и от сутрин до вечер говорят за петте милиона лева, отпуснати от Народното събрание за пострадалите от войната. Какво ще получат те от това? В България има 200 000 нуждаещи се бежанци, на които се пада по 25 лева на човек. С това къща ли да строят, волове или семе да купуват?

Владиката им проповядва. Той извърши богослужението върху една дъска, закована на два кола. Тези бедни хора са много предани и упорити, като истински жители на планината. Ние им раздадохме брашно, истинско пшеничено брашно, сол, по малко олио, а също така по малко бучки

захар. Тези бедни хора дойдоха да вземат с доволни лица нещата, които не бяха видели от осем месеца. Една бедна вдовица плачеше в ъгъла, тя видяла как убили баща ѝ, мъжа ѝ, брат ѝ, сина ѝ. Сред мегдана, на едно купище стоеше изоставено двегодишно дете, то с големи очи гледаше торбите с брашно. Малкият с голо тяло беше завил гърба си със скъсана дреха, от която висяха ръкави, които майката завила и завързала с връвта, за да трае повече.

На склона на планината, на около 200 метра от турските къщи, където сега живеят селяните, постоянно гледат безформените развалини на своето родно село. Да, те никога не отиват там, тъжното зрелище събужда у тях толкова мрачни спомени, които са ги толкова отвратили, отблъснали, че завинаги са се отказали от онова родно място.”

При това посещение Кристоф Порталие прави и снимки на опожарения Покрован, които преди години по една щастлива случайност ми предложиха от Държавния архив в Пловдив и които помествам тук.⁸

Не случайно църквата в Покрован е изгорена, за да останат да стърчат само голите зидове. Не веднъж проф. Милетич подчертава, че в нападенията над българското население в ортакьойските села наред с башибозука участват и гръцките автономисти и мъже от Ортакьой, много от които са разпознати от местното население. Именно те са причината за запалването на църквата в Покрован, защото знаят, че покрованци са се отрекли от Гръцката патриаршия и не споделят техните идеи за гърчеенето. Това те не могат да простят и една от главните им задачи е да изгорят новопостроената българска църква. Свещеникът на селото успява да избяга, като настоява всички българи да напуснат селото. За това говорят подробно и тримата автори, за които разказвам.

Всички тези гръцки мъже, посочва проф. Милетич, от страх за възмездие веднага след установяването на българската власт бързат да напуснат града и заминават далеч в Гърция. Той посочва и с колко души намалява мъжкото население в града след трагичните октомврийските събития от 1913 г.

През 1964 г. в с. Покрован за енорийски свещеник е изпратен отец Велик Вичев. Това е един повратен момент от съществуването на църквата в селото след арестуването на свещеник Георги Митов през 1952 г. и последвалите тежки години на преследване и забрани да се проповядват и да се изпълняват християнските обязанности. Църковният двор е разграден, енорийският дом е предоставен за ползване от властите, разграбено е и имуществото.⁹

С пристигането си в с. Покрован отец Велик се захваща сериозно с укрепването вярата на покрованци, става техен истински духовен водач, привлича населението отново към църквата, става съпричастен на неговите радости и тревоги. Успява да привлече по стара традиция всички по-възрастни покрованци, и в празнични или студени зимни дни и вечери в енорийския дом, в големия салон, на топло през зимата, около голямата печка в средата на салона. Той беседва с тях, интересува се от техните проблеми, става техен истински изповедник.

В тези постоянни срещи и разговори у него възниква идеята да запише техните спомени. Защото много от тях са свидетели и са преживяли трагичните събития през 1913 г. Тогава са били на 5-10-15, а някои и 20-годишни. Няколко души, които са едни от основните информатори, са по-големи, като дядо Коста Граматиков, дядо Тодор Долапчиев, дядо Кольо Маразов, спасил се по чудо от клането в училището, дядо Димитър Зафиров, спасил се от клането при с.

Каратепе (Черни рид), Димитър Коларов и др. Освен това, много от тях пазят спомените на своите бащи и майки за приемането на униатството, изграждането на църковната институция, новата църква и всички последвали събития през годините, свързани с тях.

Идеята на отец Велик Вичев е да напише „Книга за село Покрован“. Приживе той няма щастието да види своята книга издадена. През 2009 г. с помощта на спомоществователството на няколко души покрованци подготвих книгата за печат. Направих необходимите редакторски бележки и в един обстоен предговор „За историята на село Покрован и отец Велик Вичев“ представям свещеника като човек, достоен да служи в името на Бог и да възпитава хората в християнските добродетели. Познавах много добре отец Велик, споделям в предговора на книгата. Той беше човек с висока култура. Говореше перфектно френски, италиански, говореше добре и немски език. Работил е и във Ватиканския архив. Достига до духовен сан архимандрит. И още мога да разказвам за този свещеник. Споделил съм всичко това в предговора на книгата.

Това, за което пишат проф. Милетич и отец Кристоф Порталие, отец Велик го обогатява с повече подробности. Безспорно, и тримата автори се спират най-вече на най-трагичните жестокости, извършени от турците при разстрела и клането в училището. Тук и тримата записват и споделят това, което им разказват участниците и съвременниците на събитията. Но заслугата на отец Велик е, че той описва събитията, бих казал в детайли, защото има такава възможност и не е ограничен във времето, както другите двама автори, които гостуват в селото за кратко време.

Без да повтаряме подробностите около събирането на мъжете от селото, искането на откуп, затварянето им в една от стаите на енорийския дом – училището, разстрелът им, доубиването на всички с щик и запалването на сградата, за което подробно разказват и тримата автори, заслугата на отец Велик е, че подробно описва почти всяко едно убийство в селото, което турците извършват на различни места и по различни причини. Ако проф. Милетич в края на своя разказ за селото изброява само имената и къде са убити другите покрованци, то голямата заслуга на свещеника е, че в отделно заглавие в книгата е описано всяко едно убийство.

На основното събитие в селото, за което разказват проф. Л. Милетич и отец Кристоф Порталие подробно, отец Велик също отделя най-много внимание. Ако отец Кристоф Порталие се среща и записва спомените на Димо Коларов, който при разстрела на мъжете в училището се укрива под труповете на убитите селяни, намущан два пъти с щик и спасил се по чудо, то отец Велик неведнъж разговаря с другия спасил се при разстрела в училището – Кольо Киров Маразов, тогава на 16 години. Разказът на този изпатил и препатил човек е изключително интересен. Той прави достояние на отец Велик много дотогава неизвестни подробности около разстрела на мъжете в училището. Преди това искат пари от всеки. Георги Джуров, който е едър и силен човек, оказва съпротива и побягва, но е улучен от куршум и загива. Кольо Маразов, ранен в левия крак при опита да скочи от прозорец, успява да се спаси и се укрива в едно от близките дерета (малка река), където и други покрованци се укриват. Поради невъзможността да се движи, той се укрива тук, а другите бягат към р. Арда, за да преминат ре-

ката и да достигнат, както наричат селяните Стара България. Въпреки болките в крака, успява да достигне до Ортакьой и да се укрие в обора на една къща. Тук му е оказана помощ и дочаква идването на българската армия. Военният лекар му помага да замине за Пловдив, където два месеца се лекува, за да доживее до дълбоки старини. Почти всички съвременници разказват на отец Велик всичко това. Но техните спомени, пак ще повторя, се покриват с това, което са записали проф. Л. Милетич и отец Кристоф Порталие. Всеки един от тях внася допълнително информация за тези събития, случили се през тези октомврийски дни в селото.

За всяко едно убийство в селото, за които споменава проф. Л. Милетич, отец Велик поотделно разговаря със съвременници и внася допълнително подробности. Най-мъченическа е смъртта на Атанас Стоилов Бакалов – мухтарин (кмет на българите), който е близък с турските официални власти и според спомените на съвременниците има авторитет сред тях. Същият е църковен певец (граматик) в църквата и е съдържател на малка бакалница, където често отсяда един от най-влиятелните и богати турци – Хатип Ефенди. Подлъган и изведен извън селото по пътя за близкото село Хухла от Хатип Ефенди по предварително устроената от него засада, Атанас Стоилов е нападнат, жестоко измъчван и набит на кол. Предсмъртните му мъки и стонове са чути от туркини, които ходят по това време в гората да събират дърва, и те разказват за това. В мъките си дори е пеел църковни песни. Няколко дена по-късно жена му намира вече разложеното му тяло, събира тленните му останки и ги погребва в местните гробища до подарения от него преди това общ мраморен паметник, като допълнително на отделна плоча е изписано името му и че е „заклан от турците“. И днес паметникът стои

запазен в покрованските гробища, а около него са гробовете на голямата фамилия Бакалови. Този разказ на отец Велик е записан от дъщерята на Атанас Стоилов Бакалов – Елена Атанасова Тамахкярова, доживяла до 99-годишна възраст. Около случая дори има създадени и легенди.

Голяма част от селяните от с. Покрован и съседното с. Ибрюерен (Горно селце) по време на жестоките събития през ранната есен на 1913 г. търсят спасение в България, като преминават реката, която крие редица опасности. Много често бягащите са преследвани до реката, достигнати и съсичани, а жените са подлагани на безчинства пред погледа на техните близки, които успяват да преминат успешно реката. На проф. Милетич е разказано за смъртта на някои от тях и той споменава имената им, като отбелязва, че са убити край р. Арда. Отец Велик Вичев използва разказа на няколко души, които подробно описват бягството през реката, и най-вече за трагичната случка с годениците.

Един от очевидците на бягството на годениците – Стайко Драганов, разказва подробно за това бягство, защото той е заедно със своята годеница Комня Вълчева Деликолева, а другите годеници са Вълчо Георгиев Куманов и Руса Димова Стайкова. Заедно с тях бягат и други хора от селото, чиито имена са изброени и записани от отец Велик. По същото време бягат и хора от с. Ибрюерен (Горно селце). Подробен е разказът за това бягство. Този опит за спасение оставя трайни следи в паметта на покрованци, защото смъртта на някои от тях е много жестока. Преследвани от освирепелите башибозуци, двамата годеници – Вълчо и Руса – са настигнати сред водите на реката и годеникът е съсечен, а годеницата е изтръгната от ръцете му, изведена на брега и след жестока гавра я убиват. Това наблюдават от отсрещния бряг, успелите да преминат реката.

В разказа за трите момчета, които са изправени от башибозука за разстрел, отец Велик разговаря с едно от децата, което по чудо се спасява от разстрела – Иван Кирев Караиванов, който тогава е 12-годишен. Умира през 1972 г. Неговият разказ внася допълнително информация какво се случва преди масовото убийство на мъжете в училището. Турската войска напуска селото и в него остават само около четиридесет башибозука, които започват да безчинствата в селото. Събират всички дребен добитък в църковния двор. Мъжете са затворени в училището. Жените и децата до 12-годишна възраст са затворени в няколко къщи. На искането от башибозука кой може да донесе сол и ечемик за конете им, три деца доброволно предлагат услугите си. Вместо да изпълнят нареждането, децата се скриват при жените, затворени в друга къща. Когато не се връщат, започват да ги търсят и ги намират, скрити в една от къщите. Намират едно от момчета, което е успяло да се скрие, за да не бъде затворено в училището, защото е на 18 години – Георги Шафтанов, извеждат го навън и го разстрелват. Намират и трите момчета, които са изпратени за сол и ечемик. Изправят ги пред един хендек – изкоп, и ги разстрелват. Две от момчетата – Димо Панайотов Стайков и Атанас Георгиев Челибашиев, са убити, а Иван Караиванов не е уцелен от куршума и решава да избяга, докато турчинът пълни пушката си с патрон. Заловен от четибашията – вероятно един от командирите на башибозука, молейки се да не го убиват, той по чудо е помилван.

Отец Велик Вичев има възможност да разговаря не веднъж с жените, които като деца, а някои и по-големи са отведени към Ортакьой, където са подложени на гавра и изтезания. Този разказ за зловещата съдба на жените и децата през трагичните дни на октомври 1913 г. записват и проф.

Милетич, и отец Кристоф Порталие. Но отец Велик има възможност многократно да разговаря с много от съвременниците и участници в тези събития. По време на отвеждането към града групата наброява повече от 200 души. Боси и гладни, с изпокъсани дрехи, с малки деца, някои носени на гръб, те са подкарани към Ортакьой, а по-нататъшната им съдба е предопределена – робини в Анадола. Някои от старите жени не издържат на дългия и труден път като баба Кера Тодорова – 80 годишна, която не може повече да върви, и я убиват, като ѝ отрязват главата. Настанени в различни къщи в Ортакьой, жените са подложени на гавра и унижение. На по-големите момичета, за да избягнат гаврата с тях, майките почерняли лицата им, за да изглеждат грозни. Престоят им в Ортакьой не продължава дълго. Керванът от жени и деца не само от Покрован, но и от другите български селата повеждат надолу към Одрин, като им казват, че ще ги водят в Анадола. Достигнали до гръцкото село Сейменли, тук ги пресрещат консули от европейските страни от Одрин, като предварително е постигната договореност с турските власти за тяхното освобождаване. Причината за това е, че на 16 (28) септември в Цариград е подписан договор между България и Турция и всички военни действия са прекратени. Турската армия се оттегля извън границите на България. Остават да безчинстват турският башибозук, гръцки автономисти и местни турци. Този страшен терор, равняващ се на геноцид, започва според спомените на съвременниците от 14 (26) септември – Кръстовден, до 14 (26) октомври – Петковден. Завръщането на жените и децата, а и тези, които са избягали в Стара България от с. Покрован, става на 14 (26) октомври. В същия ден в селото пристигат български военни части – Петковден. Те организират с мест-

ното население прибирането и погребването на разложените трупове на избитите покрованци, които в повечето случаи са неузнаваеми. Завърналите се в Покрован се настаняват в запазените 33 турски къщи в турската махала. При оттеглянето си турците изгарят само джамията. Отец Велик записва подробно кои семейства в коя турска къща са се настанили. И когато слуша разказите на тези съвременници, отец Велик прави едно сравнение с клането в Батак през 1876 г. и нарича без уговорки с. Покрован „Католическият Батак“.

И отново отец Велик Вичев, както и Кристоф Порталие записват спомените на преживелите тежките несгоди покрованци след трагичните събития. Останали без каквато и да било покъщнина, добитък и храна, те прекарват изключително трудно зимата на 1913-1914 г. Постелките в изоставените турски къщи са слама и изпокъсани стари черги. Немотията ги принуждава да тръгнат по съседните изоставени турски и гръцки села, където намират изоставени скъсани черги и дрехи, за да посрещнат първите си нужди. Няма и никаква чужда помощ.

За да се запази паметта за убитите покрованци през 1913 г., непосредствено след установяването на българската власт в Западна Тракия църквата в Покрован не забравя своите християнски добродетели и обязанности. В църковния регистър са вписани имената на всички убити покрованци, като срещу името на всеки е посочена неговата възраст и къде е убит. В църковния регистър са вписани и имената на четирите малки деца, които са изоставени от майките си, за да помогнат на по-големите си деца при отвеждането на жените и децата до 12 години към Ортакьой и Анадола. Посочени са и имената на двамата покрованци, убити по време на подготовката на Илинденско-Преображенско въстание през

1903 г. в затвора в Ортакьой. Не са забравени и имената на убитите двама покрованци от турски четници по време на Руско-турската освободителна война през 1878 г. От Покрован от 1878 до 1913 г., в резултат на турските безчинства, загиват 55 души. В църковния регистър е добавено по-късно името на Коста Стоянов Граматиков, убит в Унгария по време на Втората световна война.

БЕЛЕЖКИ

¹ *Милетич, Л.* Разорението на Тракийските българи през 1913 година. София., 1918, с. 104-112.

² *Елдърров, С.* Униатството в съдбата на България. София, 1994, с. 23-28.

³ *Вичев, В.* Книга за село Покрован. Хасково, 2009, с. 52-70; *Елдърров, С.* Цит. съч., с. 23- 28; *Софранов, И.* История на българското движение за единение с католическата църква през XIX век. София, 2009, с. 197.

⁴ *Граматиков, Г.* Църквата в историята и съдбата на едно българско село. – Известия на Тракийския научен институт, кн. 7, 2007, с. 94-111; *Галабер, В.* Дневник. Т. 1 (1862–1866). София, 1998, с. 228-234; Т. 2 (1867-1889), С. 2000, с. 20-24; *Вичев, В.* Цит. съч., с. 59-60.

⁵ *Милетич, Л.* Цит. съч., с. 104-112.

⁶ *Еленков, И.* Католическата църква от източен обряд в България. С., 2000, с. 304-305; *Елдърров, С.* Католиците в България 1878-1989. С., 2002, с. 140; *Фльори, А.* Един френски колеж в България. София, 2003, с. 49-50.

⁷ *Вичев, В.* Цит. съч., с. 91-112; *Граматиков, Г.* Един малко известен деец на национално-освободителното движение от началото на XX век – свещеник Иван Бонев. – В: 100 години Илинденско-Преображенско въстание. С., 2005, с. 367-375.

⁸ *Порталие, К.* Под огън и меч. – Die Mission, год. 9, кн. 6, 1914; *Вичев, В.* Цит. съч., с. 91-112.

⁹ По-подробно виж: *Вичев, В.* Цит. съч., с. 7-32.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Вичев, В.* Книга за село Покрован. Хасково, 2009
- Галабер. В.* Дневник. Т. 1 (1862–1866). София, 1998; Т. 2 (1867–1889), София, 2000.
- Граматииков, Г. Един малко известен деец на национално-освободителното движение от началото на XX век – свещеник Иван Бонев. – В: 100 години Илинденско-Преображенско въстание. София, 2005.
- Граматииков, Г.* Църквата в историята и съдбата на едно българско село. – Известия на Тракийския научен институт, кн. 7, 2007.
- Елдъров, С.* Униатството в съдбата на България. София, 1994.
- Елдъров, С.* Католиците в България 1878-1989. София, 2002.
- Еленков, И.* Католическата църква от източен обряд в България. София, 2000.
- Милетич, Л.* Разорението на Тракийските българи през 1913 година. София., 1918.
- Порталие, К.* Под огън и меч. – Die Mission, год. 9, кн. 6, 1914.
- Софранов, И.* История на българското движение за единение с католическата църква през XIX век. София, 2009.
- Фльори, А.* Един френски колеж в България. София, 2003.

ONCE AGAIN ABOUT THE EVENTS IN 1913 IN THE VILLAGE OF POKROVAN, IVAILOVGRAD - „THE CATHOLIC BATAK“

GEORGI GRAMATIKOV

Abstract: The article presents the tragic events in the village of Pokrovan, Ivaylovgrad region from September – October 1913 through the eyes of three authors who interviewed the surviving victims of the violence and massacre against its Bulgarian inhabitants. These are, first of all, Prof. Lyubomir Miletich, who recorded their stories in 1914 and included them in his book ‘The Ruin of the Thracian Bulgarians in 1913’; in second place, the French priest Christophe Portalier, whose article ‘Under Fire and Sword’, printed in the German magazine „Die Mission“, is based on the more detailed accounts of eyewitnesses, but remained almost unknown to Bulgarian researchers and readers, and in third place – the parish priest in the village of Pokrovan, Father Velik Vichev, who in the 1960s recorded the memories of the still living witnesses and made them known to the public through his ‘Book about the Village of Pokrovan’. The author of the article compares the informative value of these testimonies and assesses their importance for historical knowledge and preservation of memory.

Keywords: Pokrovan, 1913, violence, ruin, Lyubomir Miletich, Christophe Portalier, Velik Vichev

✉ Доц. д-р Георги Граматииков
Тракийски научен институт
Assoc. Prof. Georgi Gramatikov, PhD
Thracian Scientific Institute

Руините на църквата в с. Покрован. Снимка на Кристоф Порталие – 1914 г.

Жени и деца от с. Покрован. Снимка на Кристоф Порталие – 1914 г.

Одринският униатски епископ Михаил Петков и селяни пред разрушения храм. Снимка на Кристоф Порталие – 1914 г.

Панорамна снимка на изгореното село. Снимка на Кристоф Порталие – 1914 г.

ПОДРАЗДЕЛЕНИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ БЕЛОМОРСКИ ФЛОТ В ЗАЩИТА НА БЪЛГАРСКОТО ХРИСТИЯНСКО НАСЕЛЕНИЕ В РОДОПИТЕ ПО ВРЕМЕ НА МЕЖДУСЪЮЗНИЧЕСКАТА ВОЙНА (1913 Г.)

ГЕОРГИ МИТРИНОВ

Резюме: В статията е разгледана дейността на подразделенията на Българския беломорски флот по време на Междусъюзническата война (1913 г.) в защита на българското християнско население в Родопите. Описана е ситуацията в района в началото на войната. Разгледани са опитите на местното българско християнско население да организира доброволчески отряди за самоотбрана.

Ключови думи: Междусъюзническа война – 1913, Български беломорски флот, доброволчески отряди за отбрана, Родопи.

Темата за действията на подразделенията на българската армия в Среднородопието и Източните Родопи по време на Междусъюзническата война (16.06. – 28.07.1913 г.) не е разработена цялостно. Това може да се обясни с факта, че тези райони остават встрани от главния театър на бойните действия на българската армия срещу гръцката и сръбската армия в Егейска и във Вардарска Македония, както и в Северозападна България. Все пак има публикации, които включват данни за дейността на отделни подразделения на българската армия в Родопите. Интерес представлява фактологията, включена в изследването на Вълкан Вълканов „Българският беломорски флот“ (Варна, 2007), разкриваща дейността на

български флотски подразделения в Среднородопието и в Източните Родопи.

Положението в Среднородопието в началото на Междусъюзническата война.

На 10 юли 1913 г. по заповед на Главното командване на българската армия е сформиран Западнородопският отряд, включващ 11-а дивизия и допълващи опълченски и доброволчески части, с цел да се противостои на гръцкото настъпление. Задачата му е „да заеме проходите на водораздела между Места и Марица, да прикрива Южна България от гръцко нашествие, охранявайки железопътната линия Пловдив-София и заплашвайки тила на противника чрез внезапно настъпление“.¹ На същата дата населението на двете български християнски села в Ксантийско – Еникьой и Габрово, по нареждане на кмета на гр. Ксанти Кудев от съображения за сигурност потегля към българските християнски села в Ахъчелебийско (дн. Смолянско).² Още тогава въоръжената охрана на с. Еникьой води сражение с настъпващи гръцки нередовни въоръжени формирования.³ А отстъпващ отряд от българската брегова охрана с командир капитан Пейчев по молба на кмета на гр. Ксанти се отклонява от пътя на отстъпление в посока с. Шахин – с. Палас (дн. Рудозем) и се явява в околностите на с. Габрово след бежанската колона, като я опазва от нападение.⁴ Така жителите на двете български села в Ксантийско стигат благополучно до българските християнски села в Ахъчелебийско, където се настаняват.

През юли 1913 г. по нареждане на българското командване войводата Пею Шишманов сформира отново чета от карлуковци и петковци – стотина души, от които 20-

30 петковци, мъже годни да носят оръжие. Наредено било формирането да се прехвърли в Даръдеренско (дн. Златоградско) и там да действа срещу нахлуващ башибозук. Четата, разделена на групи, под командването на Вълко Райчев Шишманов – Кичука, охранявала височините южно от р. Малка Арда, по вододелната линия Падала, Чоарни воарх, Студенец, Гьорговата вода, Черешките, чак до височините над с. Соичук (Върбина). Но положението било спокойно. Войводата изпратил донесение на командира на 4-а погранична рота поручик Михайлов в Даръдере: „На основание заповед 252 от 5 август 1913 г. четата разформировах и за оръжието наредих, както е предписанието в телеграмата“. След това Пею Шишманов заминал по работа за Пловдив⁵.

По горното течение на р. Арда, в Ахъчелебийско, към 25 юни 1913 г. със знанието и по заповед на подполковник Данаилов, началник на Ксантийския отряд, чийто щаб е настанен в с. Пашмакли (дн. гр. Смолян), е сформирана доброволческа чета от българи от селата Чокманово, Пещера и Дуганово, Ахъчелебийско, както и от селата Габрово и Еникьой, Ксантийско, с цел да се спре башибозушко нахлуване срещу българските християнски села. Четата под воеводството на чокмановеца Христо Стоев – Лакудата, заедно с ротата на капитан Пейчев, а към 17 юли 1913 г. и в съдействие с четата на войводата Димитър Левов от с. Райково, наброяваща 122 четника, води сражения с турски башибозук и гръцка войска в района на върховете Ченгене хисар, Олу еле и не допуска настъпление на противника. На 7 август 1913 г. със заповед на подполковник Данаилов четата е разформирована⁶ (Тодоров 1999: 226-229).

Положението в Източните Родопи и в Западна Тракия.

Според Любомир Милетич прибързаното отстъпление на българските войскове подразделения от Дедеагач и Гюмюрджина, съответно на 11 и 12 юли 1913 г., под командването на полковник Кърджиев (до 3-4000 души от 7-ма погранична дружина и опълчение) и установяването им при прохода Маказа на 25 км от Гюмюрджина, а впоследствие чак в Кърджали, оставя мирното българско християнско население в Западна Тракия без защита. По-късно подразделенията отново се отправят в южна посока, но през Мاستанлъ (дн. Момчилград) и Кошукавак (дн. Крумовград), за да стигнат „скритом“ до Гюмюрджина на 9 август 1913 г., където вече се били установили гръцки войски⁷.

Организиране на отряди от личния състав на Българския беломорски флот.

Към средата на м. юли 1913 г. българските беломорски флотски команди получават заповед да отстъпят към старите български граници. Закрива се пристанището Карачели на Сароския залив. Най-ценното имущество е превозено до Дедеагач. Боеспособните български сухопътни части са насочени към западния фронт. В Беломорието и Южните Родопи възникват условия за граждански вълнения сред мюсюлманското население, подтиквано за това от властите в Османската империя. Българските власти нареждат спешно организиране на наличните военни сили в Беломорието – флотски военни, остатъчни групи от тиловащи, кавалеристи, артилеристи и сапъори. Създават се няколко сборни моряшки роты, включващи и пехотни групи. Сформирани са няколко отряда: Саръ-Шабански (по името на селището

Саръ Шабан – дн. грц. Хрисуполи, в близост до устието на р. Места), Гюмюрджински и Скечански (Ксантийски), ръководени съответно от капитан-лейтенант Ангел Димитров, лейтенант Никола Фурнаджиев, лейтенант Цани Тодоров и мичман I ранг Тодор Тодоров. Възложена им е от Генералния щаб на армията охраната на Беломорието, Среднородопието и Източните Родопи. Отрядите действат в районите на Мастънлъ (дн. Момчилград), Кошукавак (дн. Крумовград), Пашмакль (дн. Смолян) и Скеча (Ксанти).

Създадена била временна организационна структура „Отбрана на Беломорието Марица – Кавала“, ръководена от щаб в Кърджали с командващ полковник Кърджиев. На военния комендант на с. Макри, Дедеагачко, лейтенант Цани Тодоров като „началник на гарнизона по отбраната на бреговете по Бяло море от Мароня до Дедеагач“ е разпоредено да вземе належащи мерки по „отбраната на каквото и да е място от неприятеля“, а също „да се държи в повиновение гръцкото население“⁸. Интерес представлява употребата на термин *повиновение*, който се оказва руска заемка, навлязла в българската военна терминология със значение „подчинение, послушание.“⁹ По-късно лейтенант Тодоров сформира и оглавява Родопски партизански отряд.

Дейност на отрядите

Капитан-лейтенант Ангел Димитров, родом от с. Арда, Ахъчелебийско (дн. Смолянско), е флотски комендант на гр. Кавала. Получава нареждане да се изтегли с 300 моряци в старите предели на България. Като знаел какво е положението в Ахъчелебийско, поискал и получил разрешение на Военното министерство да се придвижи с личния състав към Среднородопието и да предотврати нахлуването там

на турски башибозук. През гара Бук и с. Белен стига до с. Арда. Организира отбраната. Отива в централното селище Пашмакль (дн. Смолян) и с местните управници и първенци организира комитет за отбраната на краището със седалище средищното с. Райково. В ръководството влезли местни хора: Димитър Левов, Костадин Николов, един от Бочуковите, братя Караманджукови от Чокманово, Хараламби Топалов от Райково и др. Набират се доброволци, като се отзовават близо 500 души. Преценявайки че отбранителната линия е дълга и пробиваема, капитан-лейтенант Димитров я коригира на линия при християнските села Кремене-Турян-Чокманово. Евакуира християнското население на с. Арда. По това време получава нова заповед да се оттегли с подразделението си към Пловдив. Но успява да убеди командването, че е важно да се удържи отбранителната линия. Междувременно в с. Арда се установява башибозук под командването на турски генерал-щабен офицер от Цариград, майор Керим Ахмед. Пристига следваща заповед до командира Димитров да бъдат разпуснати моряците, част от които негодували, че в родните им села в Добруджа са нахлули румънски войски. А на него му се разрешава да остане в района и да организира отбраната срещу многобройния турски башибозук. Все пак част от моряците остават на фронтовата линия. Българските защитници успешно я отбраняват и не допускат пробив на башибозука, който би застрашил българското християнско население в Ахъчелебийско (дн. Смолянско). До сключването на Букурещкия мирен договор (28.07.1913 г.) отбраната се осъществява. След това Ангел Димитров си заминава и е изпратен с благодарности от местното население.¹⁰ Според друг изследовател, Дичо Узунов, контраадмирал, също родом от с. Арда,

бойните действия продължават и след сключването на Букурещкия мирен договор. Авторът споменава за негодуванието на матросите и за решението им „самоволно да се отправят към вътрешността на страната“. Според него те били демобилизирани в края на м. август 1913 г.¹¹

Лейтенант Никола Фурнаджиев сформира дружина от една моряшка и две пехотни роти, с която преследва разбойнически банди в района между Кошу кавак (дн. Крумовград) и Гюмюрджина.

Мичман I ранг Тодор Тодоров с команда от матроси действа в района на селата Триград и Кестенджик (дн. с. Кестен), Девинско, като районът е населен с българско население, изповядващо мюсюлманска религия.

Лейтенант Цани Тодоров със своя родопски партизански отряд води сражения с турски военни части и башибозук при с. Папазкьой (20-23. 07. 1913 г.). Полковник Кърджиев го изпраща към селата Манастир, Съчанлъ и Доган Хисар с цел опазване на местното българско християнско население от издевателствата на турски и гръцки въоръжени чети. След това е заповядано подразделението му да атакува и овладее гр. Дедеагач, но с това се заемат други военни части. Поставена му е нова задача – да неутрализира бандата на турския разбойник Мехмед Али от с. Томрукьой.¹²

Заклучение

Своевременното включване на частите на Българския беломорски флот в отбраната на българското християнско население в Родопите се оказва от изключителна важност за оцеляването на това население. Особено важни са действията на отряда на капитан-лейтенант Ангел Димитров в Среднородопието, с които е спасено от унищожение мест-

ното малобройно българско християнско население, както и бежанците от двете български християнски села Еникьой и Габрово, Ксантийско.

БЕЛЕЖКИ

¹ *Марков, Г.* Българското крушение 1913. София. Издателство на БАН. 1991. с. 160.

² *Вулев, Г.* Село Кръстополе (Еникьой), Ксантийско. София. Издателство на ОФ, 1972, с. 100-101; *Коруев, П.* Село Габрово, Ксантийско. София, Издателство на ОФ, 1984, с. 92-94.

³ *Вулев, Г.* Цит. съч., с. 101.

⁴ *Коруев, П.* Цит. съч., с. 93.

⁵ *Караметков, П.* Славейно. Принос към историята на Средните Родопи. Пловдив. ИК „Иван Вазов“, 1991, с. 246-247.

⁶ *Тодоров, Т., А. Печилков, Ал. Караманджуков.* Чокманово минало. Т. 1, София, Кушвалиев и сие СД, 1999, с. 226-229.

⁷ *Милетич, Л.* Разорението на тракийските българи през 1913 г. София. Царска печатница. 1918, с. 190-191.

⁸ *Вълканов, В.* Българският беломорски флот. Варна, ПринтаКом. 2007, с. 35.

⁹ Русско-болгарский словарь. Москва. Издательство ГИИНС. 1981.

¹⁰ *Вълканов, В.* Цит. съч., с. 35-38.

¹¹ *Узунов, Д.* При изворите на Арда. София. с/о Jusautor, 1993, с. 161.

¹² *Вълканов, В.* Цит. съч., с. 33-39.

БИБЛИОГРАФИЯ

Вулев, Г. Село Кръстополе (Еникьой), Ксантийско. София. Издателство на ОФ, 1972.

Вълканов, В. Българският беломорски флот. Варна, ПринтаКом. 2007.

Каранетков, П. Славеино. Принос към историята на Средните Родопи. Пловдив. ИК „Иван Вазов“, 1991.

Корувев, П. Село Габрово, Ксантийско. София, Издателство на ОФ, 1984.

Марков, Г. Българското крушение 1913. София. Издателство на БАН. 1991.

Милетич, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 г. София. Царска печатница. 1918.

Русско-болгарский словарь. Москва. Издательство ГИИНС. 1981.

Тодоров, Т., А. Печилков, Ал. Караманджуков. Чокманово минало. Т. 1, София, Кушвалиев и сие СД, 1999.

Узунов, Д. При изворите на Арда. София. с/о Jusautor, 1993.

THE UNITS OF THE BULGARIAN AEGEAN FLEET IN PROTECTION OF THE BULGARIAN CHRISTIAN POPULATION IN THE RHODOPE DURING THE INTER-ALLIED WAR (1913)

GEORGI MITRINOV

Abstract: The article examines the activities of the units of the Bulgarian Aegean Fleet during the Allied War (1913) in defense of the Bulgarian Christian population in the Rhodopes. The situation in the area at the beginning of the war is described. The attempts of the local Bulgarian Christian population to organize volunteer self-defense units are examined.

Keywords: Inter-Allied War - 1913, Bulgarian White Sea Fleet, volunteer defense units, Rhodopes.

✉ Доц. д-р Георги Митринов,
Българска академия на науките,
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“.

Assoc. Prof. Georgi Mitrinov, PhD,
Bulgarian Academy of Sciences,
Prof. Lubomir Andreychin Institute of Bulgarian Language
E-mail: g_mitrinov@abv.bg

СИЛНОТО ИЗРИГВАНЕ НА ВЪЗХОДЯЩИЯ ТУРСКИ НАЦИОНАЛИЗЪМ, ИЗВЪРШИТЕЛ НА БЪЛГАРСКИЯ ГЕНОЦИД В ТРАКИЯ 1913 Г.

ЕМИЛИЯ – БОРЯНА СЛАВКОВА

Резюме: Статията проследява зараждането и възхода на турския национализъм, залегнал в идеологията и политиката на радикалното крило на младотурците на власт, които след Балканските войни възприемат линия на открит геноцид спрямо нетурските националности в разпадащата се империя. Особено внимание е отделено на Teşkilât-ı Mahsûsa – Специалната организация, замислена и създадена като военен апарат за изпълнение задачата на младотурските управници „да очисти Османската страна от всякакви врагове” и на първо място – да разори българите, да ги прокуди от родните им места в Беломорието. Водачите на тази Специална организация създават и управляват т. нар. „Независимо Западнотракийско правителство“, или „Независима Гюмюрджинска турска република“, чието правителство избива и прогонва значителната част от западнотракийските българи през 1913 г.

Ключови думи: турски национализъм, 1913 г., Гюмюрджинска република, западнотракийски българи, геноцид

Упадъкът на Османската империя е белязан още от битката при Лепанто във втората половина на 16-ти век (07.10.1571 г.) и загубата на господство в Средиземноморието. Той продължава през 17-ти и 18-ти век. Поредната знакова загуба е договорът от Кючюк Кайнарджа (днес с. Кай-

нарджа, Силистренско) от 1774 г. с Русия, с който, освен че османците губят територии, сред които полуостров Крим, Русия получава право на покровителство над източно-православните поданици в страната. А такова османските поданици с друго християнско вероизповедание векове преди това са започнали да получават от западноевропейските държави чрез т. нар. капитулации. Но това са външните белези на упадък.

А причините за него се коренят всъщност във вътрешните процеси, в това, както казва изтъкнатият турски историк Халил Иналджък, че империята се вкопчава все по-яростно в традиционните форми на блискоизточната цивилизация, като вече в най-големия си възход и пълно съвършенство на формите и ценностите си при Сюлейман Първи тя е напълно самодоволна, обърната навътре към себе си и затворена за външни влияния.¹ Привързани към ценностите и формите на блискоизточната култура, санкционирана от шерията, и наблюдаващи само отвън западния манталитет, в империята го възприемат единствено прагматично в технологиите за военни и други практични цели. Непоклатими са обаче в собственото си религиозно и политическо превъзходство.

Все пак, няколко вековното развитие в упадък постепенно мобилизира определени защитно-консервативни сили в обществото. На управленско равнище се предприемат реформи за измъкване от Средновековието, на първо място в армията и свързаните с нея области – Селим Трети със създаването на модерната нова армия Низам-ъ джедид (Nizam-ı Cedid) отворил също и дипломацията към Запада, като тези промени му костват трона, русенският Мустафа паша Байрактар – велик везир, ликвидиран от еничарския корпус и малко по-късно Махмуд Втори, сравняван с Петър

Велики реформатор, успял с решителен замах да унищожи еничарския корпус и да продължи обновяването на армията, на образованието, управлението и администрацията, премахнал останалите още феодални белези, феодалните институции, разпуснал спахийската военна организация, централизирал финансите на огромните религиозни владения, мюфтийството, централизирал комуникациите, установил централен контрол върху провинциите, извършил социални и културни промени. Всичко това подготвя настъпването под европейско-руски натиск на Танзиматския реорганизаторски период – Гюлханският хаттишериф от 3.11. 1836 г. и Хаттихумаюнът, султански ферман/декрет от 18 февруари 1856 г., останали недовършени вътрешни усилия за преодоляване центробежните движения на националните сили, основно на Балканите.

В 19-ти, според популярния израз „най-дългият османски век“, най-важните външни събития, възплъщение упадък на империята, стават на Балканите: 1821-22 г. – възникването на независима Гърция, независима Сърбия – борба за независимост от 1803 г. и първа конституция 1835 г., обявяване независимост юли 1878 г. с Берлинския конгрес; България през 1878 г. става васално на султана Княжество България. Всичко това е като следствие от руско-турското въоръжено противопоставяне и войни.

Защитно-консервативните сили обаче не генерират чисто свои, турски идеи, а механично черпят проекти за съхраняващо развитие на империята от модерните западноевропейски либерални мислене и философия против абсолютизма, родени от Френската революция. И постепенно се оформят виждания за хомогенизиране на цивилизационно разнородните османски маси в определен по-единен организъм, но

чрез старите форми, поради което реформите имат променлив и частичен резултат. Но те са с необратим характер. Например, новият Наказателен кодекс, Джеза Кануннамеси, който предвижда равенство на всички поданици пред закона. Така, към средата на XIX век и след това се появяват кълновете на утопичен национализъм, който приема формата на нов османизъм в течението на Новите османци/Йени Османлълар (Yeni Osmanlılar) на Митхад паша и други дейци от управляващите опозиционни среди, успели да принудят султанската власт в лицето на Абдулхамид да възприеме парламентарна монархия и Първата Конституция/Биринджи мешрутует (Birinci Meşrutiyet). Но това все още са реформаторски идеи. В този нов османизъм кристализира новата за мюсюлманите идея за любов и вяроност на османлията-османски поданик към страната.

Тогава някъде се изразява и идеята за ТУРСКО САМОСЪЗНАНИЕ, за разлика от мюсюлманско или османско. Тя възниква сред емигриралите и прогонени в Западна Европа либерали – нови османци, сред които има и членове на дворцовата династия. Там, във Франция, Англия, Германия те общуват и с европейски туркофили и турколози, главно юдеи, като например британския агент тюркологът Арминий Вамбери от Австро-Унгария, а и с казански татари, идеолози на турския/тюркския национализъм и пан-тюркизма, например Юсуф Акчура (Йосиф Хасанович Акчуров). Заедно с това под влиянието на Млада Франция, Млада Италия, Млада Германия от едно по-ранно време в Европа сред тях се появява името младотурци и Млада Турция.

Всъщност, пионерите на революционната промяна произлизат от средите на държавните граждански и военни служители в реформираните вече институции. На първо

място това са училищата – изграждащи с много султанска грижа граждански и военен елит. Точно там се развива и утвърждава среда на разочарование, недоволство и революционна възбуда, дори още през първите две десетилетия на периода на деспотизъм при Абдулхмид Втори, след като той много скоро разпуска парламента и възстановява абсолютизма, като преследва интелектуалците, проповядващи свобода и обновено отечество. И през 1889 г. точно в средите на военно-медицинското училище/ колеж се образува Османско единение/Иттихад-ъ Османи (İttihad-ı Osmani), първата група на организираната опозиция. Нито един от групата няма турски произход, но всички са мюсюлмани – Ибрахим Темо, охридски албанец, Мехмед Решид, кавказки черкезин, двама кюрди – Абдуллах Джевдет и Исхак Сюкути. Към тях се отнася и ливанският маронит и бивш депутат в османския парламент Халил Ганим, който, както и малка група османски либерали, живее в изгнание във Франция. Той започва да списва там вестник със заглавие „Млада Турция“ (La Jeune Turquie). Също тогава към тях във Франция се присъединява и най-последователният и смел политик-интелектуалец Ахмед Ръза, директор на образованието в Бурса, който задълго е ключова фигура сред младотурците. Работата на групата във Франция се разраства, тя се попълва с членове от групата от военно-медицинския колеж, а също и с височайши бунтовници, принцове от султанския дворец.

Тук вече във връзка с влиянието на различни европейски идейни центрове възникват и идейни разногласия и тактически различия по революцията – с пропаганда и информация или с физически преврат и външна военна интервенция. Между 1902 и 1906 г. следват разцепления на младотурското движение на няколко центъра и клонове във Франция, Швейцария, в Лондон, Неапол и Египет.

През 1906 г. сред офицерите на действителна служба в полевите подразделения възникват първите революционни ядра, например в Дамаск, където изпъква Мустафа Кемал с Дружество за отечество и свобода/Ватан ве Хюррийет (Vatan ve Hürriyet), клонове на което има в Яфа и Йерусалим, също Пети армейски корпус. И това е наистина важното развитие. Оттук може да се проследи дълготрайното присъствие и влияние на турското офицерство, по-късно на висшето, в обществено-политическия живот и на републиканска Турция.

Кадетите от военните училища вече са капитани, майори, имат под свое командване въоръжена сила в частите в цялата страна. Това са хора от управляващия елит, образовани и обучени да командват и управляват по модерни начини, но армията е старомодна, а имперската отбрана – в плачевно състояние. Поради страх от броженията сред въоръжените сили Абдулхамид остава армията без пари и оборудване – заплати не се изплащат, въоръжението е остаряло. А край себе си в Първи армейски корпус оставя офицери, израсли на свръхсрочна служба с психиката им на еничерски гвардейци, докато випускниците от Военното училище изпраща в Солун, в Битоля, поради което там се концентрират способни образовани млади хора. Освен това Дворецът Йълдъз, резиденцията на Абдулхамид Втори, с цел сплашване издава задочни смъртни присъди за главните действащи лица зад граница Ахмед Ръза и д-р Назъм. А това има обратна реакция и предизвиква включването на въоръжената сила.² Деспотичното упорство на самодържавието изостря и радикализира формите на революционна съпротива.

По отношение на извършения над българите в Тракия геноцид, а и за цялото младотурско движение, по-важното развитие е сред офицерите именно от Трети армейски корпус в

Македония със средище Солун и Битоля, в Ресен. Този център се превръща в може би най-главния център на първоначалния етап на породените от турските националистически среди събития, които следват много бързо. Малко по-късно се активизира и Втори корпус в Одрин.

Характерно за град Солун през това време е, че той е най-развитият търговски, транспортен, банкерски и манифактурен, фактически най-големият капиталистически османски център на Балканите в края на XIX и началото на XX век, с изключение на Истанбул. Солун е отворената на Запад врата на османците.

Според утвърдено мнение през този период, до края на Първата световна война Солун е и еврейски град, известен като Йерусалим на Балканите. Вече четири столетия мнозинството население са евреи, говорещи ладино (шпаньолски), сефаради, приети от Селим Първи от прогонените иберийски евреи, но също и левантийци. По турски данни през 1870 г. населението на града е 90 хил., от които 50 хил. евреи, 22 хил. мюсюлмани и сабетаисти/дъонме, приели привидно исляма юдеи/евреи, и 18 хил. гърци.³ Солун е бил градът в империята с най-голям брой сабетаисти.

Следва да се добави, че Статистиката на Българската екзархия от 1905 г. преброява в Солун 5 888 българи, от които 3 840 екзархисти, 1 600 патриаршисти, 320 сърбомани, 48 униати и 80 протестанти. За около 6 000 българи, населявали града в този период, говорят и гръцките източници. Османското преброяване от 1904 г. отбелязва, че българите-екзархисти в града са 3 697 от общо 12 434 жители християни. По данни на Българското генерално консулство в Солун преди Балканските войни (1912-1913) в града живеят около 10 000 българи, което е около 8% от населението му. През следващите години броят им съществено намалява и по време на

Първата световна война (1914-1918) едва 1 800 души декларират, че са българи.⁴ Това число не отразява реалното българско присъствие в Солун – част от българите премълчават своята националност, за да не станат обект на преследване от страна на гръцките власти.

През 1907 г. арменското д-во Дашнакцютюн поема инициатива за обединение срещу султана. В Париж се свиква пореден конгрес на младотурското движение, на който теорията и идеологията са оставени настрана и вниманието е насочено изцяло към преки политически действия, като с преобладаващо мнозинство се приема програма за обща работа. Средоточието на събитията вече е сред офицерите в Турция – военните части в Македония и Анадола наброяват нови нелегални групи. През септември 1907 г. солунската група се слива с организацията „Единение и напредък/Иттихад ве Теракки” (İttihad ve Terakki) в Париж и става по-авторитетна. Офицерите в Солун действат в съгласие с комитета в Париж, но и под влияние на влиятелни масонски ложи. По това време Солун е център също на български комитетски сили от ВМОРО, а и на сръбски и гръцки четнически образувания. Някои от тях, в т.ч. и крилото под влияние на Яне Сандански, са вдъхновени от федеративната идея и смятат, че ако Основният закон-Конституцията влезе в сила, тези народи ще имат своите свободи, изразявали са едномислие, подкрепа и съюз с единенците – младотурци. Солун е под въздействието на ВМОРО, на гръцките и сръбски размирни и метежни сили и е в революционна готовност.

Трябва изрично да се изтъкне, че в същото това време Одринската революционна организация заема много по-зряла и здрава позиция, изразяваща обективна оценка на политическата обстановка в османската държава. Проведеният след конгреса на Одринския окръжен революционен

комитет митинг на българите-тракийци в Одрин с участието на гости и конгресисти, много от които дейци в Преображенското въстание, на 31 август 1908 г. приема Резолюция на българските граждани от Одрин. В нея се констатира, че „настоящото политическо и икономическо положение не е стабилизирано” и „възстановената Конституция съвсем не удовлетворява нуждите на градското и селското население”. Решението на митинга е „че е нужно да се извоюват всички необходими гаранции за пълното обособяване на отделните националности, без което е невъзможен мир на Балканския полуостров”⁵

Конгресът разглежда докладите – на Михаил Герджиков „Необходимост от по-нататъшно съществуване на революционната организация”; на Анастас Разбойников „Революционната организация и националният въпрос”; на Димитър Катерински „Отношение към македонската, арменската и младотурската организации към конституционните клубове и Екзархията”; на Димитър Груев „Политическите и икономическите искания на революционната организация”. М. Герджиков прави анализ на младотурския преврат и трезво и напълно основателно го определя като „просто бунт”, а не революция. Оценката му е, че младотурците нямат програма за действие и търсят помощта на ВМОРО. Революционната организация остава, за да защитава българите, а нейните средства на работа ще зависят от поведението на младотурците. В този смисъл е и резолюцията на конгреса. Конгресът изказва пожелание организацията да се свърже с други революционни организации като арменската Дашнакцутюн за общи действия.⁶ При контактите с младотурците българските революционери стоят „винаги на гледището на нацията”⁷

След преврата в 1908 г. изцяло овладяното от паника пред явния разпад и загуба на колонизираните провинции

радикално крило на младотурските националисти от партията „Единение и напредък”, току-що заграбило пълната (изпълнителна) власт в империята, чрез ловки парламентарни хватки и в резултат на някои терористични акции предприема още преди началото на Междусъюзническата война изпълнението на главната на момента за младотурското правителство задача – „спасяване на отечеството”.⁸ Характерно е, че в понятието отечество те включват цялата османска територия заедно със завладените и колонизирани земи на Балканите. Под „спасяване на отечеството” разбират максимално запазване границите на разпадащата се Османска империя, за тях най-болезнено проявило се именно на Балканите – в Македония и Тракия⁹. За тази цел младотурците си поставят като една от първите задачи организирането на нова, първоначално неофициална и нелегална, националистическа служба за сигурност, т.нар. Специална организация/Тешкилат-ъ Махсуса (Telkilat-ı Mahsusa)¹⁰, дейността на която може да бъде определена като шовинистична в онази епоха. Членовете на организацията, все още неофициална, се сражават с италианците през 1911-12 г. в Триполитанската война, в която империята губи либийската провинция. Редиците на новосъздадената организация се попълват, освен от военни-доброволци, в немалка степен и от всякакви бандити и бегълци от закона.¹¹ Интересен и характерен за Специалната организация факт е, че в ръководния и редовия ѝ състав се набирали впечатляващ брой хора с произход от черкезки преселници, бегълци от Руската империя. Черкезите още при заселването им в империята са насочвани за наказателни операции спрямо българите и други християни – поради общите мюсюлмански дух и култура те не се осъзнавали като чужд елемент в нея.

Инициативата и организацията е подета от Енвер паша, виден военен и един от главните водачи на дружеството и партията Единение и напредък, по-късно и министър на войната и един от триумвирата, извършил по-късно геноцида и над арменците¹². Главни реализатори на намеренията на Енвер паша в действията на тайното разузнаване са станалите легенди в днешна Турция младотурски офицери Сюлейман Аскери (Зейнелабидин)¹³ и Кушчубашъ Ешреф Сенджер бей¹⁴, подпомогнат от брат му Кушчубашъ Салих Сами, също офицер, много дълго подпомагал Енвер паша в дейността му до смъртта на последния в сражения през 20-те години на 20-то столетие с Червената армия в Средна Азия.

Младотурският преврат има за Османската империя значението на буржоазна революция, довела до възстановяването на учредената в 1876 г. конституция, с което империята се превръща трайно в парламентарна монархия. Т.нар. революция на младотурските офицери за някои политици, съвременници на събитията, като Ленин и Троцки, например, е „полупобеда или дори малка част от победата”, тъй като не донася буржоазно-демократичните свободи. Тя има за цел да ограничи властта на султана и да проведе буржоазно-парламентарни реформи на основата на османизма (първоначалната форма и фаза на турския буржоазен национализъм), а също и да предотврати намесата на Великите сили при предвижданата реформена акция в Македония. Но при извършения на 7/21 юли 1908 г. на практика преврат младотурските офицери обявяват „свобода” (хуриет) и равни права за всички поданици на империята, без разлика на националност. Ето защо тази важна политическа промяна е посрещната с радост от цялото население и в Македония,

и в Тракия. Македоно-одринската революционна организация на територията на империята преустановява дейността си, но местните комитети не се разоръжават. Младотурците търсят сътрудничеството на нейните дейци още при подготовката на преврата. А част от българските дейци дори не подозират какъв обрат ще претърпят съвсем скоро фактическите младотурски идеология и политика. Тези от дейците на революционното движение, които са на свобода, оказват немаловажна помощ на младотурските действия против деспотичния/абсолютисткия режим на султан Абдулхамид чрез силите на организацията, доколкото те са запазени.

Още в първите дни на конституционния режим е обявена амнистия за всички политически действия против султанската власт. Младотурците започват да набират българи на турска военна служба и дават право на обществен живот на немюсюлманското население, обявяват свободен избор на език в образованието и т.н. Затова то участва в законодателните избори през есента на 1908 г. От района на Чалъбъ са избрани двама българи и двама турци за гласници – Димитър Славков и Станко Коралиев от Съчанли и Халилага, и Мехмед Чауш от турците. В Гюмюрджина гласниците са избирали мебусите (тур. – депутатите).¹⁵ За депутати в турския парламент са били избрани само четирима българи от Македония и нито един от Тракия.¹⁶

Поради незрелите и примитивни схващания на младотурските дейци закъснелият турски имперски национализъм не осъзнава необходимостта и ценността на международните отношения и под паническият натиск на разпада на феодалната Османска държава те демонстрират шовинистичната същност на възникващия национализъм. Затова много скоро отстъпват от прокламираните принципи за свобода, братство и равенство, провъзгласени от Хуриета.

Спрямо нетурското и преди всичко спрямо немюсюлманското население в страната те предприемат жестока и безчовечна политика на насилие и асимилация. Приемат контакти и разговори с революционните организации на българите в Тракия и Македония, които са само в тесен турски интерес, като пренебрегват възможностите за дипломатическо общуване и решение на драматично ескалиращите конфликти с националните движения на подчинените народи¹⁷.

Войната, която образувалите Балканския съюз новосъздадени държави на полуострова водят против Османска Турция, приключва на 17 май (30 май н. ст.) 1913 г. и при посредничеството и надзора на Великите сили (Великобритания, Франция, Русия, Австро-Унгария, Италия и Германия), които поставят предел върху придобивките на балканските съюзници, окончателно завършва с подписването на Лондонския договор между България, Сърбия, Черна гора и Гърция, от една страна, и Турция, от друга. Тракия е включена в границите на България, а Турция е изтласкана зад линията Енос-Мидия. По такъв начин са пометени останките от вековното османско владичество и българите от Одринска и Беломорска Тракия се присъединяват към своето отечество. Осъществява се важна стъпка към завършване националното обединяване на България. Но противоречията между балканските държави, породени от стремежите за хегемония на полуострова, се проявяват много скоро. Отношенията се изострят до крайност и от политиката на западните империалистически държави, които чрез раздухване на вражда между балканските страни се домогват до положението на ключов съдник и посредник в района. Личните бомбастични планове и амбиции на българския монарх Фердинанд за балканско надмощие въвличат страната в новата война.

В България единствено БРСДП (т. с.) и БЗНС се обявяват против подготвяните нови кръвопролития. Широко известно е, че при избухването на войната Цар Фердинанд оголва турската граница, изтегля войските от там и ги насочва за военни действия против преминалите в контранастъпление и навлезли в българска територия сръбски и гръцки части в Македония. При това оставя незащитена българо-турската граница и излага българското население в Тракия на произвола на младотурските шовинисти. Младотурското правителство не закъснява да се възползва от обстоятелствата и дава заповед за окупиране на Тракия. То подлага българите на цялостно масово изстребление.

Като прилагат тактиката на опожарени села и масово клане със стратегическата цел етническо и културно прочистване, фанатизирани башибозушки части и турска правителствена войска преследват, колят и избиват българите и в двете части на Тракия – Одринска и Беломорска – по техния „кървав път“ до спасителната граница на България, където българите се устремяват в бягството си от масовата смърт.

При изтеглянето на българските войски от турската граница населението, почувствало приближаващата буря, се готвело да се изтегли заедно с българската войска навътре в България. Но българските власти били сякаш слепи, не виждали нищо. Престъпно успокоявали мирните хора, че турските войски ще заемат само линията Енос-Мидия, каквото било официално известното нареждане на турското правителство. Нещо повече, когато се разнесла мълвата, че турските войски са преминали граничната линия Мидия-Енос и река Марица, официалните български власти все още продължавали да твърдят, че турската армия няма

да се настани в Тракия. Такава линия на поведение те имали и в Гюмюрджина.

През юли 1913 г. обаче Турция извършва реокупация на Тракия. Целта на турското командване е да „очисти” Тракия от българското население и да лиши България от повод за претенции за тези земи. И, както сочи по-нататъшното развитие в подхода на младотурската власт към автохтонните нетюркски и немюсюлмански народи в границите на империята, тя се стремяла да премахне от малоазийската и европейската територия на държавата преди всичко големите християнски маси на местните и други древни нетюркоезични народи като българите и арменците, с други думи, подходът на турската власт още тогава е цивилизационно-етнически. Както подчертава в официална кореспонденция на османското Военно министерство Халит Пехливанлъ, целта на създадената Специална организация е била да бъде организация на родолюбци „за прочистване в широк смисъл ислямския свят, а в по-тесен смисъл Османската страна от всякакви врагове...”¹⁸

Турските войски навлизат в Западна Тракия и заемат Софлу и Димотика на 15 юли, а Ивайловградска околия – на 17 юли. Независимо от официалните правителствени предупреждения армията да не преминава за запад от река Марица, турски автори пишат, че отряд от 116 души, „специално подбран в истинския смисъл на думата „ударен тим”, нахлува в Западна Тракия под предводителството на опитния офицер от армията Кушчубашъ Ешреф.¹⁹ Всъщност, това е челен отряд, предназначен за водене нередовна (партизанска, карателна) война и организиране на башибозушки операции, каквито са предприети най-напред с нахлуването в Кошукавак (Крумовград), Мастанли (Момчилград) и Кърджали.

Българските чиновници бягат от Дедеагач в Гюмюрджина на 9, 10 и 11 юли. На 14 юли гръцки войски заемат Дедеагач. На 11 юли полковник Кърджиев от Дедеагач пристига с отряда си в Гюмюрджина и дава още същия ден заповед да се запалят складовете и барутният погреб на града. На 12 юли войските му се оттеглят северно от града в местността „Маказа“ и оттам – в Кърджали. След това се връщат през Крумовград и с. Аврен в Гюмюрджина. Установяват се на 3-4 км северно от града. Артилерията остава в Гюмюрджинския Снежник. Това става между 22 юни и 15 юли. Българските войски престояват там до 8 август, когато наново навлизат в Гюмюрджина, завзета от гръцки войски. Същия ден обаче пристига съобщение, че турски войсковы части през Ивайловград и Момчилград са се насочили към Маказа с цел да пресекат пътя на българските военни части. На 11 юли гръцките военни части предават Ксанти на полковник Данаилов. Научили, че настъпват турски войски, на 10 август българските войски се изтеглят към Ксанти. За това положение е уведомен войводата Димитър Маджаров.²⁰ На 16 август пристигнала турската войска (около 200 души) през Маказа.²¹ Този факт бил съобщен от съчанлийското разузнаване на войводата Руси Славов.

Докато нашите войски маневрират до Кърджали, а после обратно в Гюмюрджина и бягат през Ксанти за Устово, българското население в Западна Тракия започва да се грижи само за своята защита на момента, като се надява, че скоро ще бъде спасено.

След оттеглянето на българските войски и администрация от Тракия в Гюмюрджина се създава турско автономистко правителство под наименованието „Временно Западнотракийско правителство”/Гарби Тракия Хюкюмет-и

Муваккатеси (Garbi Trakya Hükümeti Muvakkatesi), названието има няколко варианта. Между тях днес най-популярното е „Западнотракийска турска република”/Батъ Тракия Тюрк Джумхурийети“ (Batı Trakya Türk Cumhuriyeti), за каквато турското „правителство” в Гюмюрджина е обявено на 12 септември 1913 г. Тази турска република днес е на особена почит в турските политически и националистически среди, чествали най-официално през 2020 г. 107-годишнина на „първата в света турска република”.

За историята на създаването на това правителство и автономна Западна Тракия намираме доста подробни сведения у съвременния турски автор Ахмет Айдънлъ.²² След издаването на декларация (документ № 2 в книгата на Айдънлъ), подписана от Кушчубашъ Ешреф бей, главнокомандуващ Народните сили и чети на Западнотракийското правителство, Сюлейман Аскери, главнокомандващ въоръжените сили и Хаджъ Сами, главен инспектор, правителството е наименовано „Независимо Западнотракийско правителство/Гарби Тракия мюстакил хюкюмети” (Garbi Trakya Müstakil Hükümeti). Целта на тази турска маневра била под лозунга за формиране на отделна автономна област да предотвратят присъединяването към България на този край, където по това време българите са повече от 65% от цялото население. Наглед правителството прекъснало всякакви връзки с Османската държава, но не разрешавало на турското и мюсюлманското население да напуска областта.

В документи № 1 и 2, поместени в цитираната книга на Айдънлъ, се съобщава, че турското правителство се страхувало извънредно много от Русия. При нахлуването на „специалните тимове”, башибозуците на Кушчубашъ Ешреф Сенджер към Харманлийското поле, главнокомандуващият

10-ти корпус на турската армия Хуршид паша, шеф на войските в Източна Тракия, им заповядал да отстъпят, защото Русия щяла да се намеси.²³ В документ № 2 се казва: „Започнахме безплодни действия и дойдохме да спасим турците в Гюмюрджински окръг. За съжаление, и този път правителството категорично ни заповяда да се завърнем. Някои правителства, начело с руското, не намериха за подходящи тези ни действия.”²⁴ Но въпреки това младотурците продължават да осъществяват своята програма – окупирането на цяла Западна Тракия. Както се вижда, те предприемат хитра и добре обмислена тактика. Наименованието на правителството не давало да се разбере, че е свързано с османската държава, още повече, че в състава му са били включени освен турци, също един грък и един евреин.

Начело на това правителството стои съвет с председател Мюдеррис Салих ефенди, българомохамеданин, родом от с. Шумнатица, Смолянско.²⁵ Той бил духовно лице, имамин, практикуващ в основаното от него духовно училище-медресе Каялъ в Гюмюрджина. Починал е през 30-те години като сенатор в гръцкия парламент, избран от западно-тракийските турци. Членове на съвета са Реуф ефенди, родом от гр. Димотика, живеещ в Гюмюрджина финансов началник, споменатият евреин Емануел Карасо/ Карасу от Солун,²⁶ и един грък. В правителството влизат още Хафъз Али Галип, Хаджъ Саффет бей, Хюсейин паша, Мехмет паша, Хаджъ Иса ефенди, Шюкрю бей, Сюлейман Аскери, Хилми паша, Кушчубашъ Ешреф Сенджер. Вторият по това време човек в Специалната разузнавателна организация, майорът от османската армия Сюлейман Аскери (Зейнелабидин), възглавявал Генералния щаб на въоръжените сили, се смята като единият от главните создатели на Гюмюрджинската „автономия”.

Израсъл и изучил през военното си образование пруската военна школа (през този период османската армия се преустройва и съвременен превъоръжава от германски военни специалисти, например като Колмар фон дер Голц паша, Отто Лиман фон Сандерс), той изгражда оперативна система от т.нар. жертвоготовни смъртници, известна като „бригада млад османец“, първите специални части, действащи по време на Първата световна война в Ирак.

Основното кадрово ядро на въоръжените сили е съставено от офицери от нередовните карателни (башибозушки) сили: зам.-началник на ГЩ Черкес Решит (помощник на Сюлейман Аскери), началник на оперативния отдел ст. лейт. Манастърлъ Халим, командващ артилерията кап. Ихсан Ерявуз, командващ конницата Иляс Сечкин, командващ тежко въоръжените сили ст. лейт. Омер Лютфю, командващ разузнаваческо-шурмовите сили ст. лейт. Сърфичели Екрем, зам.-командващ шурмоваците Искечели Ариф, командващ атакуващия полк кап. Късъкль Джемил, командващ Националните сили Кушчубашъ Ешреф Сенджер; както и от граждански лица – командващ отряди народни сили Манастърлъ Хюсрев Сами, командващ отряди народни сили Джиханги-роглу Ибрахим. Уредена е автономистка поща, а също така – под ръководството на Емануел Карасо – и информационна агенция „БатъТракия (Западна Тракия)“, издаваща вестник „Ендепандан/ Независим“ на френски и турски език. Издадени са и специални марки. Създадена е жандармерия с началник Сабанджалъ Хаккъ бей²⁷ от с. Коксал. Жандармерията била облечена с турска жандармерийска униформа с фес на главата, на който имало надпис – наименованието на града, откъдето произхождали жандармеристите.

Макар поради предупрежденията на Западните сили официалната османска власт да се бояла да нарушава току-що подписания Лондонски договор, под натиска на Енвер паша тя не противодействала на армията от военни чети и банди, организирани от едва започналата да се формира и все още нелегална националистическа служба за сигурност, Специална организация/Тешкилят-ъ Махсуса, която е замислена и създадена като военен апарат за изпълнение задачата на младотурските управници „да очисти Османската страна от всякакви врагове...“ и на първо място в случая – да разори българите, да ги прокуди, изтръгне и прочисти от Беломорието, родната им от паметта на века земя. **Главатарите именно на тази Специална организация/Тешкилят-ъ Махсуса организират и управляват** т. нар. Независимо Западнотракийско правителство /Гарби Тракия мюстакил хюкюмети, малко по-късно начерено Независима Гюмюрджинска турска република. Съвременни турски историци оценяват като **най-главна задача и успех на Специалната организация/Тешкилят-ъ Махсуса именно създаването и управлението на Независимата Гюмюрджинска Турска република.**²⁸

Главната практическа задача на обявеното на 31 август 1913 г. турско гюмюрджинско правителство за изпълнение на поставената цел била създаване на военна организация. То мобилизиращо всички младежи мюсюлмани от градовете и селата. Държало особено много да се явят в казармата българомохамеданите.

Неявилите се българомохамедани били облагани с голям данък – 50 лири. Така на 4 октомври 1913 г. правителството имало в Златоград 3000 души пехота, в Кърджали 2600 души, Гюмюрджина – 1400, Ксанти – 1200, Дедеагач – 650 или общо 8850 души пехота.²⁹

Освен това имало кавалерийски поделения, които били разположени във Фере, Софлу, Димотика, Ортакьой (Ивайловград), Пашмакль (Смолян), Йенидже, Хебибчево (Любимец), Егридере (Ардино), Кошукавак (Крумовград), Мастанли (Момчилград) и околностите. Айдънлъ и други източници предполагат, че според бюджета съставът на армията е могъл да бъде 29 170 души с разчет да се увеличи на 61 000 души.³⁰ Освен това е имало и сили за осигуряване на обществения ред: 600 души жандармерия, 100 души пазачи и 60 души милиция или общо 770 души.³¹

Войската е била въоръжена с пушки, доставени от Турция и Гърция. С Гърция преговаряли и за доставката на б оръдия и картечници. Дошлите от Одрин редовни турски войници били разпределени като инструктори между „републиканските“ войски. Началник на генералния щаб на войската е професионалният офицер майор Сюлейман Аскери (Зейнелабидин), участник в Триполитанската война между Турция и Италия и един от главните организатори на Специалната организация/Тешкилят-ъ Махсуса, а останалите членове на командния състав са офицери от нередовните (башибозушки) части – Кушчубашъ Ешреф бей, началник на башибозука, също участник в Триполитанската война между Турция и Италия и един от главните организатори на Специалната организация/Тешкилят-ъ Махсуса, Черкес Решид бей, ст. л. от пехотата Манастърлъ Халим бей, кап. от артилерията Исхан Ерявуз, кап. от кавалерията Иляс Сечкин, ст. л. от пехотата Йомер Лютфи, ст. л. от пехотата Серфичели Екрем, ст. л. от пехотата Скечели Ариф. кап. от пехотата Късъкль Джемил, Манастърлъ Селим Сами, Джихангироглу Ибрахим, Ферид бей.³²

Една част от останалите офицери в „Западнотракийската турска република“ заемали длъжности във военните структури, друга – в администрацията.³³ Тези офицери във формиращото се в Беломорието младотурско разузнаване, развило се по-нататък в днешното републиканско турско, са видните офицери-младотурци и съратници на Мустафа Кемал Ататюрк: Кушчубашъ Ешреф Сенджер, майор Сюлейман Аскери (Зейнелабидин); капитаните Късъкль Джемил, Иляс Сечкин (отпосле генерал), Фахри Мерич, Ихсан Ерявуз, кап. от инженерните войски Акаль Касъм, кап. от пехотата Хилми бей, кап. от пехотата Бешикташлъ Серфичели Екрем, кап. от пехотата Чолак Ибрахим, кап. от пехотата Късъкль Али Риза, ст. лейт. от пехотата Шехреминли Садък, Омер Лютфю Суман, лейт. от пехотата Бейкозлу Решад, Нишанташлъ Съткъ, лейт. от пехотата Филибели Халим Джевад, лейт. от пехотата Бейкозлу Хасан, лейт. от пехотата Тахсин, лейт. от пехотата Рефик, лейт. от пехотата Бесим, лейтенант Искечели Ариф (фактор и в правителството); цивилните разузнавачи Манастърлъ Хюсрев Сами, Хаджъ Салих Сами Кушчубашъ (брат на Кушчубашъ Ешреф), Черкес Решид (брат на известния четнически главатар в Турция Черкес Етхем и пръв помощник на Сюлейман Аскери), Чакър Ефе, Сабанджалъ Хаккъ, Татар Хасан, Каракаш Ибрахим, Силяхчъ Хюсейин, Карагюмрюклю Етем, Черкес Тефик Манастърлъ, Хюсрев Сами, Джихангироглу Ибрахим (Кафкасялъ), Гиритли Исмаил Каптан, Мамака Мустафа Каптан и др.³⁴ Сред тях много ярко се откроява фигурата на Фуат Балкан (тогава капитан), известна и изтъкната личност, по-късно в 20-те години играла много голяма роля в българо-турската съпротива срещу окупацията на Беломорието от Гърция, удържане и постигане це-

лите на Турция в Тракия.³⁵ За коменданти в градовете били назначени местни деребеи. Комендант на Гюмюрджина бил „грозният главорез“ Джафер ефенди от Кавалското медресе, родом от Македония,³⁶ а в гр. Дедеагач – Али Риза бей.³⁷ Военната организация в началото се издържала от местното население.³⁸

Такава е накратко военната и административна конструкция на Гюмюрджинската (Западнотракийска) турска република. Освен че създаденото правителство има подчертан турски състав, то поддържало тясна връзка с войската в Одрин и правителството в Цариград. Кристално ясно е, че „автономната република“ в Западна Тракия е била креатура на младотурските крайни националисти и тяхното реакционно правителство. След завземането и едновременното окупиране на Източна Тракия (юли и август 1913 г.) турската военна сила се насочва и окупира и Беломорието (Западна Тракия), когато нашите войски са се оттеглили и оставили българите от този край на произвола на младотурския шовинизъм. А младотурските шовинисти в Тракия са „спасявали отечеството“ чрез погазване на мирния договор и международното право и чрез геноцид над нежеланите народи, а българите са гонени и унищожавани, преди всичко и тъй като с чувство за човешко и национално достойнство са отказвали да сменят името, националната си сваят и култура.

Много скоро след завладяването, може да се каже заграбването, на ръководните позиции в Османската държава те възприемат линия на варварска политика на открит геноцид спрямо нетурските националности. Правителството и националните сили на тази именно, може да се каже, криминално-бандитски създадена „република“ избили, изтръгнали от родните предели и ограбили и опустошили значителната част от западнотракийските българи.

БЕЛЕЖКИ

¹Вж. *Иналджък, Х.* Османската империя, Класическият период 1300-1600. Превод от англ. ез., науч. редактор д-р А. Желязкова, ИК АМАТ-АХ, 2006, с. 57.

² Като научава новината, Ахмед Ръза едно казва: „Тъпият Сарай смята, че като вземе две глави, ще реши работата с новата конституция, тия с тоя си акъл заслужават отдавна да ги няма“. – Вж. *Yalçın, S.* EFENDİ Beyaz Türklerin Büyük Sırrı, DK, 2004, 32. Baskı, s.76.

³ *Yalçın, S.* EFENDİ Beyaz Türklerin Büyük Sırrı, DK, 2004, 32. Baskı, s. 57.

⁴ Солун и българите, вж. в: <https://www.solunbg.org/bg/solun-i-balgarite/history/balgarskata-obshnost.html>

⁵ Цит. По *Недкова, Н.* Михаил Герджиков. Живот и дело. София: Изд. „Захарий Стоянов“, 2019, с. 224.

⁶ Цит.съч., с. 225-226.

⁷ *Катерински, Д.* Изказване на заседание на ТНИ, 10 май 1955 г. – Архив на ТНИ – НА на БАН. Цит. по *Недкова, Н.*, цит. съч., с. 227.

⁸ За термина „спасяване на отечеството“ вж. *Люис, Б.* Възникване на съвременна Турция. Под ред. на проф. дин Йордан Николов, Светла Иванова. Изд. Пигмалион, Пловдив: 2003, с. 258-276.

⁹ Далеч не без значение е фактът, че съзнанието за „османското отечество“ съществува дори и в наши дни сред крайни националистическо-шовинистични среди на турските интелектуалци. В периода особено на автора на доктрината „стратегическа дълбина“ проф. Ахмет Давутоглу, бивш министър на външните работи и премиер-министър, 2009-2017 г., например, висшият дипломат, бивш министър на външните работи и бивш депутат във ВНСТ Джошкун Кърджа, както и Тюккая Атабов, изтъкнат професор по международни отношения във Факултета за политически науки в Анкарския университет (първото висше училище за политически науки, т. нар Мюлкие, създадено още при Султан Абдулмеджит), много разпалено призоваваха: „Балканите са нашето изгубено отечество и ние трябва да се завърнем там“.

¹⁰ Първообразът на съвременната всеизвестна и мощна турска Национална разузнавателна организация, известна с турското съкращение МИТ.

¹¹ *İbrahim Ş.* Journal of History Studies – <https://www.historystudies.net/dergi/tar201512901a7.pdf>.

¹² От семейство на кримска татарка и албанец от тоските, а по други сведения – гагаузин, като офицер в 13-ти артилерийски полк в Битоля, а после и в Кочани, Скопие, Щип участва активно в операции срещу българските чети на ВМОРО. Служи и в Охрид. Получава високи отличия за „изключителни успехи“ в операциите против български, гръцки и албански революционни чети. Става член на солунското Османско дружество за свобода през 1906 г., след това организира клон на това дружество в Битоля. Взема дейно участие в подготовката на дружеството „Единение и напредък за промяна на режима“. Заедно и едновременно с други действащи офицери в Ресен и Еюп Сабри минава в нелегалност и отива в планината. Тези действия принуждават султана да обяви новата конституция – Икинджи мешрутиет /İkinci meşrutiyet. Като най-висш по звание сред всички разбунтували се офицери в тези събития той в един момент получава слава на „герой на свободата“ и става едно от най-влиятелните лица на военното крило на “Единение и напредък”. Под негово въздействие и натиск членовете на “Единение и напредък” възприемат идеята и практиката за партизанска война срещу италианците в Триполитанската война в Либия. В името на тази тактика на военни действия в Либия към турските паравоенни части се присъединяват хора като Мустафа Кемал, тогава майор, и военният аташе в Париж майор Али Фетхи Ояр, също привърженик на „Единение и напредък“, съратник на Ататюрк и по-късно виден политически деец на Турция. В Либия последните двама се присъединяват към изгражданата от Енвер паша, все още нелегална, разузнавателна Специална организация – Тешкилят-ъ Махсуса (Teşkilat-ı Mahsusa), ядрото на която е формирано от жертвоготовни офицери, т.нар. смъртници.

¹³ Роден е на 12 май 1884 г. в Призрен, Македония в семейство на военни, баща му е Халил Вехби паша. Заемал постове Началник щаб на Регионалното командване, Бенгази в Триполитанската война с Италия 1911-1912, Началник щаб на 10-ти армейски корпус, Началник щаб дивизия запасници в Трабзон, Началник на Специалната организация Тешкилят-ъ Махсуса от ноември 1913 г., през Първата световна война Главен командир в Ирак и прилежащи райони (Валия на Басра). Завършва Военното училище Мектеб-и Харбие, през 1905 г. със званието „изтъкнат капитан“ Военна академия Мектеб-и Еркян-ъ Харбие. Назначен първо в Измир, после в Битоля към Трета армия, базирана в Солун. Там се включва в Дружеството „Единение и напредък“ и до края на краткия си живот ста-

ва един от най-активните и изтъкнати дейци на движението. Сключва брак с Фадиме Ханъм, която е от видно пловдивско семейство, има две дъщери Фатма и Дилек. Планира и участва в организация убийството на великия везир Шемси паша, с което на 7/21 юли 1908 г. се осъществява младотурският преврат. Има сестра, омъжена за Мехмет Нури Джонкер, един от близките съратници на Мустафа Кемал Ататюрк. Обладан от политическата цел за „ислямско единство“ идеалист, след разгрома на ръководените от него части от страна на английската армия в битката при Шуайбие през 1915 г. се самоубива със собствения си пистолет.

¹⁴ Кушчубашъ Ешреф Сенджер е от семейство черкезки преселници от убъхски род. Роден е в Истанбул през 1873 г. Фамилното име Кушчубашъ е наследено от дядо му Ешреф Сенджер, главен соколар в султанския дворец, баща му Мустафа Нури също е свързан с двореца с брачни връзки. Ешреф Сенджер Кушчубашъ учи във Военното училище Мектеб-и Харбие, предназначено за деца от висшите държавни кръгове. Но заради връзки с младотурците още като ученик в последния клас на училището е заточен от Абдулхамид Втори в Таиф, Хиджаз, откъдето бяга, успява да преброди като бунтовник цяла Арабия и да установи връзки с местните племенни шейхове. След като султанът е принуден да обяви Втората конституция, получава амнистия и се включва в работата по предприетата от Енвер разузнавателна Специална организация/Тешкилят-ъ Махсуса. След като през 1911 г. заедно с Енвер паша организира и участва в османската съпротива срещу италианците, през 1913 г. взима и участие заедно с Енвер паша, с брат си Сами Кушчубашъ, с Джихангироглу Ибрахим и Сюлейман Аскери в превземането/възвръщането в османски ръце на Чорлу, Текирдаг/Родосто, Малкара, Хайраболу и Одрин. През същата година изиграва основна роля в създаването на младотурската креатура, т.нар. Независима западно-тракийска турска република, и в изстребването на българите в областта в качеството му на началник на набраните и организирани много скоростно от него башибозушки, т. нар. милицейски сили, 70 хил. души на брой. След избухването на Първата световна война служи на Арабския полуостров в Специалната организация/Тешкилят-ъ Махсуса, която оглавява след смъртта на Сюлейман Аскери. Ешреф Сенджер завършва живота си през 1964 г. в своя чифлик/имение в Съоке, област Айдын.

¹⁵ ТНИ – архив за с. Сачанли, спомени на Славко Стоянов Матушев и Мара Попилиева Славкова.

¹⁶ *Божинов, В.* Българската просвета в Македония и Одринска Тракия 1878-1913. Изд. БАН, 1982., 277 – 278.

¹⁷ Вж. напр. Катерински, Д. за среща с младотурците в 1908 г. – В: Изказване на заседание на ТНИ, 10 май 1955 г., Архив на ТНИ – НА БАН, цит. по: *Недкова, Н.*, цит. съч., с. 226-227.

¹⁸ *Şimşek, N.* Teşkilât-ı Mahsusa'nın Reisi Süleyman Askerî Bey Hayatı, Siyasî ve Askerî Faaliyetleri, Ankara, Altınordu Yayınları, 2018, s. 48

¹⁹ Вж. Levent, Z. Teşkilât-ı Mahsusa'dan Kuva-yi Milliye'ye Gayrinizami Harp(1913-1922), T. C. Ankara Üniversitesi Türk İnkilâp Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 2019, s. 105.

²⁰ ТНИ – архив за с. Сачанли, спомени на Мара Попилиева Славкова, Вълко А. Трингов и Славко Ст. Матушев.

²¹ ТНИ – архив за с. Сачанли, спомени на Вълко А. Трингов, Славко Ст. Матушев.

²² За българския поглед и подход, тълкуване, както и излагане фактологията на въпросната република вж. подробно в: *проф. д-р Милетич, Л.* Историята на „Гюмурджинската автономия”, София, Печатница на С. М. Стайковъ, 1914.

²³ *Aydinli, A.* Bati Trakya Faciasinin İcyuzu, İst., 1975, s. 179. 180, 185.

²⁴ *Ibid.*, s. 185.

²⁵ *Милетич, Л.* цит. съч., с. 229.

²⁶ ЕМАННУЕЛ КАРАССО (името е с варианти Емануел Карасу/ Карузо) е роден през 1862 г. в търговско семейство на сефарадски еврей-дъонме от юдейската секта себатаисти в Солун; в края на века е адвокат и тясно се обвързва с младотурския офицерски център в Македония, съсредоточен в Солун, където и когато започва и взаимодействието на младотурците с Мустафа Кемал, по-късно Ататюрк. Карасу е изтъкнат член, според някои автори дори и основател, на създадената през 1864 г. чрез ложата „Italia-Италия“ – Истанбул, масонска ложа „Macedonia Rissorta“(„Маседония Рисорта-Възродена Македония”) в Солун. Истанбулската ложа, от своя страна, е разклонение от ложата „Велик Ориент на Италия”. Има достатъчно много податки, че членове на „Маседония Рисорта” са били, както Мустафа Кемал, така и други младотурски водачи като Енвер паша и Талят паша, а също и някои българи, членове на ВМОРО, като Яне Сандански и др. Всички посочени турски офицери са израли в Солун и са били училищни приятели и колеги, работили са съвместно за сваляне от престола на Султан Аб-

дулхамид Втори, завземане властта, поставяне слаб и „послушен” монарх, премахване султаната и установяване парламентарна монархия и впоследствие - буржоазна република. Солунската масонска ложа е била място на конспиративни срещи на привържениците на младотурското движение. А с юридическото съдействие на Карасу е оформен договорът за приключването на Триполитанската война между Османската империя и Италия. Той неколкократно е и депутат в Османския парламент преди 1918 г. След Първата световна война забягва в Триест, Италия, където завършва земния си път през 1934 г., Погребан е в еврейското гробище в Арнавуткьой, Истанбул (Вж. <https://www.quora.com/Who-was-Emanuel-Carasso>). От непосредствена важност за тракийци са спекулантските търговски действия на Карасо/Карасу и други солунски евреи и гърци в Беломорието по време на геноцида над българите в 1913 г. с ограбеното българско имущество, факти за които изнася Милетич в прочутата си книга, родена по стъпките на кървавите следи от варварските събития. Вж. Милетич, Л., Разорението на тракийските българи през 1913 г. София, 1918, с. 282-283, а също и в: Проф.-д-р Милетич, Л., Историята на „Гюмурджинската автономия”, с. 20-21, 30-34.

²⁷ *Aydinli, A.* Op. cit., s. 173.

²⁸ Вж. напр., *Levent, Z.* Teşkilât-ı Mahsusa'dan Kuva-yi Milliye'ye Gayrinizami Harp(1913-1922), T.C.Ankara Üniversitesi Türk İnkilâp Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 2019, s. 120-124.

²⁹ *Проф.-д-р Милетич, Л.* Историята на „Гюмурджинската автономия”, с. 20-21.

³⁰ *Aydinli, A.*, op. cit., s. 201, 203.

³¹ *Ibid.*, s. 203.

³² *Ibid.*, s. 198-199.

³³ *Ibid.*, s. 199.

³⁴ Вж. *Ağanoğlu, H. Y.* Osmanlı'dan Cumhuriyete Balkanların Makus Talihi, İstanbul, 2001, s. 155 – В: YILDIZ, Selim, TRABLUSGARP BATI TRAKYA VE IRAK TOPRAKLARINDA TESKILAT-I MAHSUSA VE SULEYMAN ASKERI_BEY.html <http://devlet.com.tr/makaleler/y195-27Temmuz2016>.

³⁵ Наред с легендарния деец на ВМОРО Таню Николов, който е главен войвода и председател на Българо-турската вътрешна тракийска революционна организация (БТВТРО), действала нелегално в Тракия през 20-те години, Фуат Балкан (1887- 1970) е избран за главен войвода от

турска страна. Той е потомък на черкезки преселници от Кавказ в Истанбул. Известен с прякора Комитата, у нас е познат преди всичко като водач на турците в Тракия. Но той всъщност е деец на младотурската партия, натоварен от нея и правителството ѝ, както и от Великото национално събрание на Турция (ВНСТ) с важната задача да работи за запазване/налагане на турски суверенитет в Тракия и Македония. Фуат Балкан е изтъкнатата фигура на кемалисткото движение и на неговите разузнавателни органи, а преди това и на младотурското движение, в което е въвличен още от 1907 г. По нареждане и под ръководството на Сюлейман Аскери, който след края на Гюмюрджинската република заема в Истанбул поста началник на Дирекцията по въпросите на преселниците, той остава в Беломорието, за да организира укриване оръжието на турските чети и съдейства много за консолидиране на всички мюсюлмани, както и за избирането в българското Народно събрание на депутати-турци. През 1998 г. за първи път са издадени спомените на Фуат Балкан за живота и дейността му, които съдържат подробни сведения и за БТВТРО.

³⁶ *Милетич, Л.*, Разорението на тракийските българи ..., с. 209; *Проф. д-р Милетич, Л.* Историята на „Гюмюрджинската автономия”, с. 30-34 .

³⁷ *Аудинли, А.*, *op. cit.*, s. 193.

³⁸ Вж *Проф. д-р Милетич, Л.* Историята на „Гюмюрджинската автономия”, с. 30-34 .

БИБЛИОГРАФИЯ

Божинев, В. Българската просвета в Македония и Одринска Тракия 1878-1913. Изд. БАН, 1982.

Иналджък, Х. Османската империя, Класическият период 1300-1600. Превод от англ. ез., науч. редактор д-р А. Желязкова, ИК АМАТ-АХ, 2006.

Люис, Б. Възникване на съвременна Турция. Под ред. на проф. дин Йордан Николов, Светла Иванова. Изд. Пигмалион, Пловдив: 2003.

Милетич, Л. Историята на „Гюмюрджинската автономия”, София, Печатница на С. М. Стайковъ, 1914.

Милетич, Л. Разорението на тракийските българи през

1913 година. София, 1918.

Недкова, Н. Михаил Герджиков. Живот и дело. София: Изд. „Захарий Стоянов”, 2019.

Солун и българите – <https://www.solunbg.org/bg/solun-i-balgarite/history/balgarskata-obshnost.html>

Ağanoğlu, H. Y. Osmanlı'dan Cumhuriyete Balkanların Makus Talihi, İstanbul, 2001, s. 155-B: YILDIZ, Selim, TRABLUSGARP BATI TRAKYA VE IRAK TOPRAKLARINDA TESKILAT-I MAHSUSA VE SULEYMAN ASKERI_BEY – html <http://devlet.com.tr/makaleler/y195-27 Temmuz 2016>.

Aydinli, A. Bati Trakya Faciasinin Icyuzu, Ist., 1975.

İbrahim Ş. Journal of History Studies – <https://www.historystudies.net/dergi/tar201512901a7.pdf>.

Levent, Z. Teşkilât-i Mahsusa'dan Kuva-yi Milliye'ye Gayrinizami Harp(1913-1922), T. C. Ankara Üniversitesi Türk İnkilâp Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 2019.

Şimşek, N. Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Reisi Süleyman Askerî Bey Hayatı, Siyasî ve Askerî Faaliyetleri, Ankara, Altınordu Yayınları, 2018.

Yalçın, S. EFENDİ Beyaz Türklerin Büyük Sırrı, DK, 2004, 32. Baskı.

THE STRONG ERUPTION OF THE RISING TURKISH NATIONALISM, PERPETRATOR OF THE BULGARIAN GENOCIDE IN THRACE IN 1913

EMILIA – BORYANA SLAVKOVA

Abstract: The article traces the birth and rise of Turkish nationalism, rooted in the ideology and politics of the radical

wing of the Young Turks in power, who, after the Balkan Wars, adopted a line of open genocide against non-Turkish nationalities in the crumbling empire. Particular attention is given to Teşkilât-ı Mahsûsa – the Special Organization conceived and created as a military apparatus to fulfill the task of the Young Turk rulers ‘to cleanse the Ottoman country of all enemies’ and first of all – to ruin the Bulgarians and to expel them from their native places in the Aegean Region. The leaders of this Special Organization created and governed the so-called Independent Government of Western Thrace whose nationalistic forces massacred and expelled the significant part of the Western Thrace Bulgarians in 1913.

Keywords: Turkish nationalism, 1913, Independent Government of Western Thrace, Western Thrace Bulgarians, genocide

✉ Емилия – Боряна Славкова
Тракийски научен институт

Emilia-Boryana Slavkova
Thracian Scientific Institute
E-mail: emilia_boriana@abv.bg

СЕЛО ХУХЛА

ВАСИЛКА ТАШКОВА

Село Хухла се намира на около 7 км. от Ивайловград и е едно от старите български селища в региона. Разположено е в крайните дялове на Източните Родопи, на десния бряг на р. Арда, под връх „Св. Илия“.

Резюме: В статията е направен обзор на историята на село Хухла от възникването му до днес. Разгледани са поминъкът на населението, етнодемографските процеси и преселническите движения от началото на XVIII век насетне. Представени са сведения за борбата на жителите му за българска църква и училище, за участието им в четата на Петко войвода, защитавайки местното население от набезите на Сенклеровите и башибозушки части. Специално внимание е отделено на драматичните за Ивайловградските български села събития след Балканските войни 1912-1913 г., донесли им ограбване, опожаряване, безчинства и разорение.

Ключови думи: Хухла, Ивайловградски край, българска църква и училище, „Временно управление на Западна Тракия“

Миналото на селищата в Ивайловградския край е слабо проучено. В историческото им развитие устойчивостта им е подложена на много изпитания и превратности – асимилаторската политика на османските завоеватели и на Цариградската патриаршия, войни, размирици и разорение, а в по-ново време – липсата на поминък за младите хора. Днес

процесът на обезлюдяване на Ивайловградско бавно и сигурно заличава една част от селата, други са останали с по няколко постоянни жители и само в три села в общината все още има училище. Това е една от причините да се опитам да проуча и да се докосна до историята на едно от тях, почти обезлюденото село Хухла.

За дълъг период от време сведенията и историческите извори за региона са много оскъдни. В по-голямата си част те се отнасят към края на XIX век и най-често са свързани с близкия административен и стопански център Одрин и Одрински вилает, в който влиза и Ортакьойско (Ивайловградско).

Не разполагаме с други по-ранни извори за селищата освен документ от 1562 г., в който се очертават границите на Черменския вакъф – от реките Марица и Арда до Луда река. В този документ се посочват три български села от Ивайловградския край – Гьокче бунар (Сив кладенец), Деве дере (Камилски дол) и Горно юбрю ерен (Горно селци)¹ Две от тях – Камилски дол и Горно селци, са разположени в близост с. Хухла. Според Коста Хаджиев, автор на изследване на родовете в с. Хухла, то е възникнало по едно и също време със съседните села Камилски дол, Покрован и Горно селци.² Въпреки че с. Хухла не е споменато в документа от 1562 г., това не изключва съществуването му по същото време. Там са отбелязани само селищата, които се намират по границите на вакъфското поземлено владение, а с. Хухла е навътре от тази граница. Освен това между четирите села (Горно селци, Покрован, Камилски дол, Хухла) има родствени връзки и жителите им поддържат много близки контакти. Съществуващата близост между тази група български села се определя не само от географското им разположение, но и от еднаквостта

на материалната и духовна култура – бит, поминък, обредни практики и обичаи. Еднаква е и традиционната им носия, особено женската.³ Всичко това дава основание да се смята, че те имат общи корени и че е възможно възникването им в един и същ период. Близките връзки между тези български села се запазват и в по-ново време. Намаляват контактите само с жителите на с. Покрован, след като покрованци приемат униатството през втората половина на XIX век.

Не съществуват предания или извори за основаването на с. Хухла, не е известно кога е възникнало, но следи от човешка дейност намираме от дълбока древност. Археологически проучвания в близост до селото разкриват следи от развитие на рудодобив от XII в. пр. н. е. Георги Кулов, археолог в Историческия музей в Кърджали през 80-те години на миналия век разкрива огромни отвали от златодобивна дейност, както и сечива, свързани с рудодобива в околностите на селото – в местностите „Малкия” и „Големия чакъл”. Впечатлен от огромните купчини от речни волути, той смята, че не е изключено тези следи от рудодобив да са в основата на разказаното от древния историк Херодот за войската на персийския цар Дарий. За да демонстрира своето могъщество, Дарий заповядвал на войниците си да вземат по един камък и да го положат на купчина. Образували се каменни грамади. Според археолога Кулов описанието, което прави древният историк, както и местоположението им, съответства на това, което е разкрито край с. Хухла.⁴

В близост до селото са открити плочи на Дионис и Асклепий. Сондажни проучвания на връх „Св. Илия” и при местността „Цървениците” свидетелстват за това, че в римския период там е съществувало селище от градски тип.

На юг от с. Хухла в местността „Балък дере” е открита уникална крепост. Построена е на изключително важно стратегическо място, на един от подстъпите към Родопите. Археолози от Националния исторически музей проучват крепостта от 2007 г. Те откриват сигурни доказателства за дългия живот на това укрепление – от IV до XII век. Според археолога Ивайло Кънев тя е построена през IV век, когато Византия започва изграждането на много крепости, за да осигури защитен пояс на новата столица Константинопол. Открит е голям култов комплекс. Върху мраморна колона личи фрагмент от древногръцки надпис, посветен на божество. В годините на проучване на обекта са намерени гривни, колективна находка от монети от V век, бронзово кръстче и други. Регистрирани са следи от старобългарската култура, колани, апликации, звънчета. Открити са доказателства, че през X век тук е имало български гарнизон. Завършването на археологическите проучвания ще даде по-пълна картина на миналото на тази крепост.⁵

Не разполагаме със сведения от кога селото носи името Хухла или Хохла, но съществуват различни мнения за това от къде идва то. Според А. Примовски наименованието е свързано с основния им поминък – въглищарството. Дървеният материал за получаване на въглища се изгаря на определени места. Тези места наричали „хохай”, „хохли” или „хухлеи”, а майсторите на дървените въглища – „хухленджии”. Според народната етимология от тук е произлязло името на селото.⁶ Има и други предположения. Името „Хухла” носи връх, който се намира в Харманлийско. Двете места, село Хухла и връх Хухла са тясно свързани и една част от живеещите в селото се преселели от мястото край върха в Харманлийско.⁷

Първоначално селището се намирало по-близо до връх „Св. Илия“. Къщите били на два етажа, с еркери, разположени много близко една до друга, без дворове. Улиците били много тесни. Харманите им – извън селото в местността „Хармища”. Там носели житото, там били и плевните. Саите с добитъка били на друго място. Животът протичал около връх Св. Илия или Илинденя, както те го наричат. Запазили са един обред. Всяка година на Илинден жените и момичетата от селото с песни и свещи поемали към върха, за да положат цветя и да запалят свещите на мястото, където някога е имало кладенец. Вярвали, че там е бил гробът на Св. Илия. В същото време мъжете чакали при харманите, където след връщане на жените играели хора.⁸

Основният поминък на жителите на с. Хухла бил дребно земеделие и животновъдство. Макар че земята е бедна, почвата глинеста и песъчлива в селото отглеждали пшеница, ръж, ечемик, овес, царевица, памук, сусам, анасон, фасул, а по - късно и тютюн. Занимавали се и с бубарство. Малкото количество не особено плодородна земя ги кара да търсят препитание в други поминъчни дейности. Заедно със селяни от близките села Камилски дол, Покрован, Горно селци създавали жътварски групи и работели по бейските чифлици в Одринско и Беломорието. Най-много жътвари се събирали от селата Хухла и Горно селци. След като приключат жътвата в чифлика, те се завръщали в селото и се наемали да жънат и в съседните турски села.

В тясна връзка с гурбетчийството се развива и въглищарството. Първоначално в с. Хухла той е добавъчен поминък, за да се превърне през XIX век до началото на XX век в основен. Този занаят е доходен, защото търсенето на дървени въглища в Цариград и Одрин е голямо, а условията са

благоприятни за добиването им. Всяка година от Гергьовден до Димитровден мъжете над 15-годишна възраст напускали Хухла, Покрован, Горно селци и Камилски дол и поемали към горите около Цариград и Одрин, а по-късно към Странджа, Айтоско и Сливенско, за да горят въглища и да ги предлагат на пазарите в големите селищни центрове. Късно през есента се завръщали, за да работят край родните си села, а добитите въглища продавали в Одрин.

Въглищарството е тежък поминък. Работели на групи от по 4-5 човека, наречени „тайфи“. Нощували в колиби, хранели се общо от приготвена от чирака храна. С припечелените пари се връщали заедно, целите групи, но често били нападени от разбойнически банди и обирани.⁹

Съществуват данни за това, че добивът на дървени въглища бил познат на мъжете от Хухла и околните села още в началото на XVIII век и е една от причините за изселванията от региона. Търсейки препитание от гурбетчийство и въглищарство, гори за добиване на въглища или пазари, жители на селата Камилски дол, Горно селци и Хухла достигали до малоазийския бряг и трайно се заселвали там. Според преданието за създаване на едно от българските села в Мала Азия – Коджа бунар, първоначално преселници от с. Камилски дол се настанили в близост до чифлика на богат турчин, Якуб бей. След като поработили известно време като ратаи в чифлика или като въглищари, овчари, зидари и мястото им харесало, те се върнали в родното си село, за да вземат своите семейства. Заселили се в Мала Азия в местност, близо до чифлика, която приличала на родния им край. Основали ново село край голям извор и затова го нарекли Коджа бунар, което според проучванията на Д. Шишманов е създадено през 1721 г.¹⁰ Малко по-късно към тях в с. Коджа бунар

се присъединили нови заселници от селата Хухла и Горно селци.

Достигайки до малоазийските земи, тези трудолюбиви хора разчиствали гористи места, отваряли нови земи за земеделие, строили къщи, мелници, тепавици. Сдобили се със земя и станали земеделци и скотовъдци. Обработваемата земя, която добивали чрез изсичане на гората, била много отдалечена от селото. Сред нивите си правили хармани и хамбари и постепенно се заселвали там. Така от Коджа бунар възникнали нови села – Сюит, Киллик, Ново село, Аладжа баир, Юрен, Читака, Кобаш, Аладжакбунар.¹¹ Проучванията за село Коджа бунар показват, че то е най-голямото българско село в Мала Азия и се намира в Баленска кааза, Балъкесерски санджак.

По-късно потомците на тези българи се завърнали в България. Една част след Руско-турската освободителна война (1877-1878 г.) се заселили в Бургаско, Новопазарско и Варненско, а останалите окончателно напуснали малоазийските села след Балканските войни. Принудени да оставят имоти и къщи през пролетта и лятото на 1914 г., те се заселват в Ивайловградско, в селища в Беломорска Тракия и във вътрешността на страната. Жителите на с. Коджа бунар са разпръснати и настанени в повече от 10 села. В Ивайловградско 94 семейства от тях са настанени в с. Пелевун, 15 в с. Бяло поляне и 46 семейства в с. Свирачи,¹² а други – в селища в Гюмюрджинско и Дедеагачко. След Първата световна война, когато границите на България отново са прекроени, настанените в Беломорска Тракия са принудени да я напуснат и да се заселят в Бургаско и Варненско. С тях и тези, чиито предци са били от с. Хухла.

Какъв е броят на семействата от с. Хухла, преселили се в Мала Азия от началото на XVIII век до средата на XIX век, не е известно, но сведенията говорят, че това е най-ранното напускане на селото от цели семейства. Това е изселване, свързано с търсене на по-добър поминък и довело до създаване на нови селища далеч от етническите български граници.

Ако първото масово изселване от село Хухла е свързано с търсене на препитание, то следващото е предизвикано от последиците от Руско-турската освободителна война 1877-1878 г. По време на войната, войскава част от Кавказката кавалерийска бригада на генерал Черевин, преследвайки отстъпващите турски части, се установява в Ортакьой (Ивайловград) и околните села. Следва Сенклеровият бунт и борбата за защита на местното население от действията на редовната турска войска и башибозушките изстъпления. Сраженията, които се водят през месеците април и май 1878 г. между руската войскава част, подпомогната от дружината на капитан Петко войвода и турските части и метежници, са в близост до селата Кондово, Железино, Пелевун, Черни рид, Горно селци. До с. Хухла е разквартирувана кавалерийска рота. След успешните действия на руските войскове части и дружината на капитан Петко войвода районът е очистен от турски войски и башибозушки чети. Но след подписване на Берлинския договор Ивайловградският край остава в границите на Османска Турция. Несправедливите клаузи на този договор предизвикват масово изселническо движение на българи към пределите на освободена България. Когато през есента на 1878 г. се изтеглят руските войски, заедно с тях потеглят и не малка част от жителите на селата Камилски дол, Покрован, Хухла и други селища.

Обществено-икономическите и политически промени след Руско-турската освободителна война раздвижват етническите групи на Балканите. Една не малка част от турското население се изселва от новосъздадената българска държава към Турция. В изоставените турски и черкезки села се настаняват българи, пристигащи от селища, останали извън границите на България.

Жителите на село Хухла, тръгнали през 1878 г. след руските войски, се установили в изоставеното от турците село Даутли (Каблешково), Поморийско. На следващата година избягалите по време на войната турци се завърнали и на семействата от Хухла властите предложили да се заселят в обезлюденото черкезко село Балджи кьой (Медово). Къщите в селото представлявали колиби, изградени от пръти замазани с кал, в които не могли да се поместят всички преселници. Една част от тях потеглили на северозапад и се установили в с. Батаджик (с. Бата), Бургаско. Те дошли в селото няколко дена след настаняване на първите българи там, преселници от Лозенградско. Други се настанили в с. Кашла дере (Кошарица), а трети преминали Стара планина и се озовали във варненските села Горен и Долен близък, Бяла, Звезда и други.¹³

По-голямата част от жителите на с. Хухла, заселили се във Варненско, били с намерение да се настанят в гориста местност и да се занимават с въглищарство. Живели там около 12 години. Мястото не им харесало, затова изпратили двама свои представители Христо Колев Керпиев и Куман Сотиров с обяддени коне да търсят по-добро място за заселване. Спрели при село Батаджик (Бата), Бургаско, където вече имало заселени хухленци, одобрили мястото, взели пръст в дисагите, за да я покажат на близките си, и не след

дълго се върнали със семействата. Заедно с тях тръгнали и семействата на Янаки Колев, Михо Димитров, Ставри Петков Ставрев, Стойко Петков Стойков и Вълкан Петков Вълканов.¹⁴ И други хухленци заселени във Варненско, закупили земя в с. Бата, Бургаско, и трайно се заселили там. Но основната маса от преселените от с. Хухла, около 30 семейства, били в с. Медово, Бургаско.¹⁵

След Освобождението българските правителства водят политика за привличане на останали извън пределите на страната българи и преселването им в новоосвободената държава. Може би това е довело до още едно масово преселване от Хухла към Бургаско и Варненско, осъществено след Съединението на Княжество България и Източна Румелия. През 1887 г. голяма група семейства закупили земи и къщи в селата Медово, Бата, Кошарица, където вече имали свои близки. Няколко семейства се настанили в с. Драганово, Айтоско при заселените се през 1878 г. жители на с. Камилски дол, Ивайловградско. Години след това продължавали единичните преселвания от Хухла към Бургаско и от Варненско към Бургаско.

Какъв е броят на семействата от с. Хухла, тръгнали след изтеглящите се руски войски, и колко са били тези, които се изселват през 1887 г., е трудно да се установи. В проучванията си за 38-те рода, които са останали в село Хухла след войните и преселванията, Коста Хаджиев открива, че всички те имат свои родственици в Бургаско и Варненско. Родовете Дрончеви, Карабашеви, Жишови, Чолакови, Пашалиеви, Папратилови, Кафадарови, Фандъкови, Карамфилови, Драганови, Хаджиеви, Бункови от с. Медово са потомци на преселници от с. Хухла. В същото село се преселва и рода Каравълчеви – Теньо, Марин, Коста, Тодор и Георги. Потомци на хухленските родове Тараболовци, Масъровци и

Куманови открива в с. Бата, а Шопови, Бургуджанови и Хаджиеви в село Кошарица. Всички те се установяват в тези села през 1878 г. и 1887 г.¹⁶

През 1878 г. се разделя и големият хухленски род Трендафилови. Трендафил Сотиров със синовете си остава в Хухла, а Трендафил Христов се заселва първоначално в с. Каблешково, Бургаско, а през 1880 г. заедно с други семейства и сестра си – в с. Звездица, Варненско. Потомци на Трендафиловия род има в Хухла, Бата, Медово, Звездица и други селища във Бургаско и Варненско.¹⁷

Войните в края на XIX век и началото на XX век водят до резки демографски промени на Балканите, до постоянно разместване на етническите групи и в Източнородопския регион, което предизвиква непрекъсната промяна в числеността на населението.

До Руско-турската освободителна война 1877-1878 г. село Хухла има 145 къщи, от които 130 са български, а останалите турски.¹⁸ Според А. Примовски, автор на изследването „Бит и култура на родопските българи“, през 1878 г. с. Хухла е смесено село с 145 къщи, с мъжко население с нафузи (открити листове) – 650 българи и 70 турци. До 1912 г. броят на турците нараства – 150 души. През 1924 г. Хухла е с 61 домакинства и 272 жители, през 1928 г. – 72 домакинства с чисто българско население, като 4 от тях са бежанци от Македония, от с. Комучини, Драмска околия. През 1934 г. жителите му са 447 души, 1946 г. – 510, а 1956 г. селото има 465 жители.¹⁹

Проф. Л. Милетич при неговите обиколки в Ивайловградска околия през зимата на 1913 г. и през пролетта на 1914 г. наред със сведенията за трагичните събития в региона описва и броя на жителите на селата, които посещава. За село Хухла посочва, че до войната 1912-1913 г. е смесено

село, българи – 325 жители или 89 семейства, турци – 24 семейства с 134 души. След Балканската война и погрома над българските селища през 1913 г. в с. Хухла има 60 семейства българи и 25 турски къщи – (изоставени).²⁰ Данните от преброяването през 1920 г. сочат, че с. Хухла има 272 жители.²¹

За първи път през 1928 г. в българския периодичен печат, във вестник Мастанлийски окръжен вестник от 10 октомври се появява статия с описание на село Хухла. Учителката в селското начално училище Ангелова описва природните дадености в землището на селото, публикува сведения за поминъка на населението и посочва, че то има 72 къщи с изключително българско население. В селото имало 2 чешми и 4 кладенеца, от които населението черпи вода за пиене и домашни нужди, но след Балканската война водата на чешмите се загубила. Дървеното мостче, където река Арда образувала улей широк 2-8 метра, наричали „Шейтан кюпрю“ (Дяволски мост). При водопада пролетно време излизала много риба. Правото на ловене се отдавало с търг ежегодно от държавата на рибари. Учителката Ангелова разказва легендата за това, че на връх Св. Илия е имало кладенец, водата на който се изгубила и по-късно се появила на 3 км от върха. Тя допълва, че лятно време водата на този извор е много студена, а зимно време гореща и “пуска много пара”.²² Това място наричат „Извора“.

днес съществува легенда, че всяка година на Илинден на върха при кладенеца се появявал елен, за да стане курбан. Една година еленът закъснял, дошъл изморен и запотен. Хората не го изчакали да си почине и го заклали. От тогава водата в кладенеца изчезнала. Появила се под селото, нарекли местността „Извора“.

В годините на Руско-турската освободителна война в Ивайловградския край водила сражения дружината на легендарния капитан Петко войвода, защитавайки местното население от набезите на Сенклеровите и башибозушки части. Има устни предания, че в тази дружина е бил и Трендафил Христов Трендафилов, роден в с. Хухла около 1849 г. Не е известно кога се е включил в дружината, но е бил в нея до разформироването ѝ. Причина да се присъедини е това, че турци убили сестра му Дена и брат му Анести. След разпускането ѝ той се прибира в с. Хухла. Вестта, че Ивайловградският край остава под турска власт, кара Трендафил Христов заедно с голяма част от хухленци да замине с изтеглящите се руски войски. Първоначално и той се заселва в с. Каблешково, Бургаско. По-късно след завръщането на избягалите от селото турци заедно с група свои родственици напуска Каблешково и се заселва в с. Звездица, Варненско. Когато капитан Петко войвода е задържан от полицията във Варна, Трендафил Христов прави писмено изложение и събира подписи в защита на войводата. За тази си дейност той е арестуван и малтретиран. При предупреждението да се откаже от дейността си той заявява: „Сто пъти да ме тюрмите, бийте ме, пребийте ме, я от Петка не се отказвам и пак истината за Петко Киряков ще казвам”. След излизането си от затвора войводата отива в с. Звездица купува една нива край селото и я дарява на Трендафил Христов Трендафилов.²³

В периода на османското господство и особено през XVII и XVIII век българското население в Източните Родопи е подложено на ударите на асимилаторската политика, както на османската империя, така и на Цариградската патриаршия. Получила подкрепата на османската власт, през XIX век Патриаршията започва масирано настъпление за гър-

цизиране на християните в региона. Разпространението на гръцката култура чрез гръцките училища и църкви създава условия за това. В Ивайловградския край Цариградската патриаршия полага огромни усилия за влияние в града и в околните български села, където намира както поддръжници, така и решителен отпор.

В същото време някои селища в района попадат под влияние на католическата пропаганда. Униатството намира благоприятна почва в с. Покрован. Поради близостта на селата Камилски дол, Горно селци и Хухла католическата пропаганда достига и до тези села, но не намира последователи. А процесът на гърцизиране на селищата в региона се засилва чрез назначените гръцки свещеници в българските селища. Стремещът на Цариградската патриаршия да попречи на духовния възход на българите в този район засилва борбата им за църковна и училищна независимост. След Хати хумаюна от 1856 г. българите получават правото да строят по-големи църкви. През 60-те и 70-те години на XIX век в ивайловградските села започва системна борба за прогонване на гръцките свещеници и назначаване на български. Първи срещу Патриаршията се обявяват селата Драбишна и Покрован. Жителите на с. Хухла също водят продължителна борба за прогонване на гръцките свещеници. Те построяват църква със средства, дарени от всички жители на селото. Строили я в продължение на 3 години, защото турските власти няколко пъти разрушавали построеното. Едва през 1857 г. църквата „Св. Никола“ е завършена. Според изследвания на Димитър Карамфилов от с. Хухла тя е построена още през 1848 г. и първото дете, кръстено в нея, било Христо Г. Кьосев, убит от башибозука през 1913 г. на 65-годишна възраст. В продължение на 7 години църквата била затваряна и отваряна,

понеже гръцкият владика от Ортакьой не разрешавал на хухленци да имат български свещеник, а селяните не допускали в църквата си гръцкия свещеник.

Заедно с църквата в Хухла построили и училище. За пръв учител през 1873 г. бил изпратен Костадин Мерджемеков от с. Долно Луково, Ивайловградско. До тогава църквата и училището били затворени. Мерджемеков бил преследван от гръцките духовници и принуден да напусне. След прогонването му училището и църквата отново били затворени до 1900 г., когато хухленци окончателно отхвърлили духовната власт на Цариградската патриаршия и приели върховенството на Българската екзархия. Гръцкият митрополит упорствал и не допускал назначаването на български свещеник. Селото се разделило на две – патриаршисти и екзархисти. Гръцките попове отворили училището и започнали да учат децата на гръцки. Това се случило след разгрома на Преображенското въстание през 1903 г. По това време било забранено на мъжете-въглищари от селото да горят въглища в Странджа и те се прехвърлили в Стара планина и в Сливенския балкан. Контактите им с родолюбиви българи там, както и примерът на съседните български села за отхвърляне влиянието на гърцизма, засилват националното им чувство. Те осъзнават необходимостта от българско училище и българска църква като оръжие за защита от чуждото влияние. И един неделен ден на 1905 г. или 1906 г. жените в селото прогонили гръцките свещеници и учители. Направили опит да арестуват организаторите на женския бунт – Мария Трендафилова и Катерина Младенова. Останалите жени заявили, че те всички са участвали в изгонването на гръцките свещеници, и, ако трябва, да арестуват и тях. Дошъл след това Одринският валия заедно с владиката от Ортакьой и

поставил въпроса какви са хухленци – българи или гърци, както твърдял владиката. За гърци се обявили само двамата певци в църквата. Жените и децата им отишли на страната на българите. Изгонили гръцките свещеници и учители и назначили за учител Коста Божинов, учителствал преди това в с. Камилски дол.²⁴ За да се противопостави на силната гръцка и католическа пропаганда в селото, Коста Божинов намерил подкрепата на Одринската българска митрополия, открил вечерно училище за възрастни и получил правото да работи в селото и през следващите години. През учебната 1910-1911 г. училището, което е било в черковния двор, имало 26 ученика само момчета.²⁵ По-късно учителят Коста Божинов напуснал селото, за да стане свещеник в с. Щит, Свиленградско.

Много важен и изключително драматичен период за Ивайловградските български села е времето след войните 1912-1913 г. Един и същ сценарий се разиграва във всяко село – пълно разорение, ограбване, опожаряване и безчинства.

Мирно и добре живеели до войните двете общности в с. Хухла – българи и турци. В началото на Балканската война край селото се установила българска войскава част. Тя започнала строеж на мост над „Шейтан кюпрю”, където сега е стената на яз. „Ивайловград”, необходим за прехвърляне на части от българската армия към Одринската крепост. Никой от местните турци не е пострадал. Избягал само бирникът Караали, за да се върне по-късно с башибозушките банди.

След опиянението от успехите на българската армия по време на Балканската война следва нова война, в която България е притисната от всички свои съседи. Когато Турция се готви за опустошителен поход в Тракия и Източните

Родопи, когато вилнеят башибозушки отряди, останалите в тези райони, български войски получават заповед да избягат всякакви сражения с противника, за да не се представят като изстъпления и да не компрометират страната ни в Европа. Междусъюзническата война води до национална катастрофа, която се стоварва с унищожителна сила над българите от Тракия и Македония. Кървавата драма, която се разиграва в Ивайловградския край през лятото на 1913 г. изправя българите в региона пред реалната опасност от пълно физическо изстребление.

На 30 юни без да срещнат никаква съпротива турските войски напускат границата Мидия-Енос, нахлуват и реокупират току-що освободените земи. На 15 юли 1913 г. в с. Хухла навлезли башибозушки части, които поискали да си върнат добитъка, взет по време на войната. Не се задоволили само с това, грабили и изтезавали хора за пари и стока. Тогава е убито едно момче от селото – Атанас Митров, и ранен Кольо Костадинов.

След приключване на военните действия, по време на преговорите между воювалите страни, дори след подписване на Букурещкия (28 юли 1913 г.) и Цариградския мирен договор (16 септември 1913 г.) турците продължавали да контролират района между реките Места и Марица.

На 16 август 1913 г. в Гюмюрджина е създадено ”Временно управление на Западна Тракия” или т.н. “Гюмюрджинска автономна република“ начело с Хафуз Сали – помохамеданчен българин. Това ново правителство създадо вълоръжена милиция, в която влизали всички мюсюлмани в областта, годни да носят оръжие. Онези, които отказвали, особено българо-мохамеданите, били облагани с военен данък. За главнокомандващ на вълоръжената милиция бил назначен

Сюлейман бей, близък сътрудник на един от младотурските водачи – Енвер бей. Високата порта се стремяла да представи създаденото правителство в Беломорска Тракия като възникнало на местна почва, а в същност то е подготвено от представители на младотурския комитет в Цариград. Тази „Гюмюрджинска автономна република” просъществувала само два месеца, но те били достатъчни за пълното разорение на българското население, опожаряване и ограбване на селищата, избиване на невинни българи.²⁶

На 17 юли 1913 г. турски войски окупирали Ивайловград, но там ги посрещнали гръцките първенци начело с владиката. Няколко дена след това в Хухла пристигнали четирима турски войника, които затворили 15 мъже от селото в турското училище и им поискали 40 наполеона. Дали им 30 наполеона и ги пуснали.²⁷ На 20 юли турска войска част се настанила на връх Св. Илия над селото. Войниците били около 70 души. Тази турска част трябвало да брани населението от групи турци от съседните села, които идвали и правели „яма“ т.е. отвличали добитък. Но вместо това често им помагали.²⁸

На 16 август 1913 г. в Ивайловград се установява автономното управление. Пристигнали представители на Временното тракийско правителство начело с Иляз бей. Той се заел да организира автономна милиция със съгласието на гърците в града и района и да въоръжава младежи гърци и турци от близките села. Представителите на милицията събирали данъци за автономното правителство, както и „волни” помощи от селата, предимно от българските.²⁹ Иляз бей организирал подмяна на командира на турската част, която била в с. Хухла, с офицер от автономната милиция, настроен да изпълни планове за погром над българите. Скоро след

това турската редовна войска част била заменена с въоръжената милиция на Гюмюрджинската автономна република. Когато напуснал Хухла, предишният командир на частта съобщил на двама селяни Петър Хаджиев и Ангел Драганов, които карали багажа му с волска кола до Ивайловград, че селото ще остане в българско, и до една седмица в града ще дойде българска войска. Да предадат на хухленци до идването на българска войска мъжкото население да се крие, защото този, който ще го замести, ще подложи селото на огън и меч. Някои хухленци повярвали и се укрили, но по-голямата част останали по домовете си.³⁰ В селото пристигнал Иляз бей и уверил селяните, че ще ги пази, но че нямало да допусне българите да завладеят това място. Веднага след това събрали мъжете в селската кръчма. Същата вечер били убити двама души – Иван Георгиев и Христо Димитров.³¹ Последвало ограбване на всичко, с което разполагали затворените в кръчмата, извеждане от там, за да копаят окопи, отново връщане в североизточния край на селото, за да ги претърсят за пари и ценности и за да ги убият един по един. Подпалили къщата, в която ги убили, с бомби разрушили църквата. От този ужас успели да се спасят Христо Димитров Папуфов, 21 годишен младеж, и Димитър Митрев Христов, 17 годишен.³² Това се случва на 28 септември 1913 г. А този ден започнал с убийството на селския свещеник Иван Вълканов – още сутринта, пред църквата.

Докато всички мъже, които останали в селото, били затворени в кръчмата, жените били събрани в една къща край селото. Поставили караул да ги пази. Същата вечер пристигнали нови попълнения на автономната милиция – младежи от близките гръцки села – Акалан (Бяло поляне), Гайдахор (Славеево), Пелевун, Зорназан (Свирачи) и други. Очевидци разказват: „Познавахме ги. Бяха преоблечени”.³³

За преживяното от жените на с. Хухла пред проф. Л. Милетич разказва Злата Колева: „Когато зданието гореше, казаха ни да идем в къщите си и да вземем по един кат дрехи”. Тогава видели, че къщата, в която са затворени мъжете, им гори, а вещите им са разхвърлени из двора. „Изпъдиха ни от там – продължава разказа си Злата Колева – войската си беше уж тръгнала, а то пак след малко същите войници си станаха четници”. Вечерта жените отново са затворени в същата къща. „Мъчиха ни цяла нощ” – допълва тя. Жените и децата повели към Ивайловград, настанили ги в една бубарница и на следващия ден ги отвели в с. Сейменли.³⁴ Намесата на чужди дипломати предотвратила прехвърлянето им към Анадола и те били върнати отново в Ивайловград.

Времето на междуцарствието, когато все още не са изтеглени от района турските войскове части и не са се завърнали българските, е най-ужасяващо за мирното население в Ивайловградския край. В района вилнеят и башибозушки банди, и представителите на автономната република.

След идването на българските войски през месец ноември мъжете, които успели да се укрят преди погрома, и жените, които били отвлечени към Ивайловград, се завърнали, заварили цялото село опустошено и опожарено, здрави били къщите само в турската махала. Погребали убитите, които според проф. Л. Милетич са 42 души, 41 мъже и 1 жена, като двама от тях били на гости в селото.³⁵ Настанили се в изоставените турски къщи и започнали мъчително и бавно да се връщат към обичайните си делници. Но животът в селото бил много различен. Село Хухла с къщите на два етажа изчезнало. Овдовелите жени и децата се нагърбили с осигуряване на прехраната, да сеят и орат. Разрухата, липсата на добитък и инвентар, за да обработват земята, бедността

– това съпътствало дните на селяните. Промени настъпили дори в традиционната им носия. Както и в близките разорени български села, така и тук след войните 1912-1913 г. традиционната женска бяла носия изчезва, за да бъде заменена с черна.³⁶

Още не отшумяла огромната болка от трагичната 1913 г., със започване на Първата световна война малкото млади мъже, останали в селото, са изпратени на фронта. От там не се завърнали, загиват или умират по болниците Кольо и Ильо Иванови Бункови, Димитър Тодоров Делиоланов, Димитър Георгиев Костов, Христаки Вълчев Китипов, Христо Митрев Христов, Тодор Маринов Колев, Георгияк Георгиев, Димитър Илчев Боров, Адан Колев Костов и Костадин Тодоров Тараболов .

Завърналите се заварили селото в пълна мизерия. Жените и децата работили по нивите и едва изкарвали прехраната си. Хлябът бил от метлено семе, яденето – кромид лук и боб. Трудолюбието, упоритостта, пословичната пестеливост на хората възстановяват селото. Изградили отново своите къщи. Уповавали се на земеделието и бубарството. Основният им поминък става отглеждането на тютюн, а въглищарството постепенно западало. Със всяка измината година селото се съживява, възстановява и разраства.

От земите от държавния фонд оземлили дошлите бежанци от Македония. Част от тези земи отдали на църквата и училището. Дали ги под наем и с набраните средства за кратко време възстановили опожарените от башибозука църква и училище. Още през 1914 г. училището възобновява дейността си, а броят на учениците постепенно нараствал. През 1922 г. то е преместено в изоставената сграда на джамията. Малко по-късно по инициатива на председателя на

училищното настоятелство Петър Димитров Хаджиев положи основите на нова училищна сграда, която е завършена през 1934 г.³⁷ С дарения от цялото население на с. Хухла построяват новото училище. То имало две учебни стаи. Назначили двама учители, класовете били смесени и се обучавали деца от първи до четвърти клас. След напускането на Коста Божинов в следващите години в селото учителствали Димитър Кискинов, Ирина Ангелова, Невена Салабашева от Садово, Господин Петров Ангелов от с. Ръжина, Казанлъшко, Дона Ангелова. От 1935 г. до 1945 г. учители в селото са семейство Ганка и Петър Стойчеви от Стара Загора. След тях започва работа първият учител, роден в с. Хухла – Коста Петров Хаджиев.

През 40-те и 60-те години на ХХ век селото расте. Докато през 1924 г. има 61 домакинства, през 1967 г. в селото живеят 120 семейства.³⁸ След 1944 г. настъпили промени в живота на с. Хухла. То е електрифицирано, а през 1955-1958 г. с доброволен труд е изградена читалищна сграда. През март 1958 г. 109 земеделски стопани на общоселско събрание учредяват ТКЗС, в което, както и преди, продължили да отглеждат предимно зърнени култури, тютюн и да отглеждат животни.

Селото се оживява, когато за изграждането на язовир „Ивайловград“, в района пристигат хора от вътрешността на страната. Язовирното селище е близо до с. Хухла. Със средства на инвеститора на строежа е построена нова училищна сграда през 1962 г. В нея учат както деца от селото, така и от селата Камилски дол, Ламбух и тези на работниците и служителите, които изграждат язовира. През 1963 г. в училището въвеждат една паралелка с осми клас и общезитие за децата от Камилски дол и Ламбух. В различните години в

началния курс са учили между 60-70 ученици, а в основния 80-100 ученици. Този брой на учениците се задържа до приключване строителството на язовир „Ивайловград“. След това училището отново се връща към слетите паралелки, за да се стигне през 1976 г. до закриване на основния курс, а по-късно до пълното му закриване. В периода на изграждане на най-новата училищна сграда директор на училището е Георги Панайотов Георгиев, а последните три години преди закриване на основния курс Петър Ангелов Власаков.³⁹

С приключване работата по изграждане на язовир „Ивайловград“ започва ново изселване от с. Хухла. Работейки на този обект, хухленци усвоили много нови професии. След завършването му голяма група хора напускат селото и намират препитание по различни строителни обекти в цялата страна.

В годините след 1944 г. почти всички ученици, завършили училището в селото, продължават образованието си и завършват гимназии, професионални училища и университети. Хухленци се гордеят с многото учители, инженери, научни работници, юристи, медицински специалисти и други, пръснати из цяла България.

В Хухла трайно доминира една творческа жилка, която се доказва с имената на известните поети и писатели Петър Василев, Ивайло Балабанов, Иван Бунков. Те са сред най-талантливите съвременни творци на България и са особена гордост за хухленци и Ивайловградския край.

В днешно време почти обезлюденото село Хухла оживява само когато тук се завърнат онези, които го носят в сърцата си и когато „Мистериите на Хухла“⁴⁰ призоват пръснатите по цял свят потомци. С техни дарения, труд и упорство е издигнат параклис на самият връх Св. Илия.⁴¹ Това го поддържа живо.

С това проучване се опитах да разкрия малка част от историята на едно от старите български села в Ивайловградския край. Тя крие много събития, периодично разтърсвали региона, а в същото време неизвестни за обществеността в страната или пренебрегвани от държавници и политици.

БЕЛЕЖКИ

¹ *Николчовска, М., Стефанов, И.* Ивайловград и покрайнината му през Възраждането, София, 1980, с.7.

² ДА – Кърджали, ЧП №176, Хаджиев, К. Родовете на с. Хухла.

³ *Николчовска, М.* Народни носии от Източните Родопи, ДИ – Септември 1979 г., с. 26; Ивайловград и покрайнината му през Възраждането. София, 1980, с. 12.

⁴ *Кулов, Г.* вестник Нов живот, 20.03. 2001 г.

⁵ Сп. Археология, 2019 г.; Хасково инфо, 23.01. 2021.

⁶ *Примовски, Ан.* Бит и култура на родопските българи, Сборник народни умотворения и народопис, БАН, Етнографски институт, София, 1973 г., с. 243.

⁷ Информация от Иван Бунков, гл. редактор на вестник Нов живот, Кърджали

⁸ Пак там.

⁹ *Николчовска, М. и Стефанов, И.* Ивайловград и покрайнината му през Възраждането, София, 1980.

¹⁰ *Шшиманов, Д.* Необикновената история на малоазийските българи, София, 2000, с. 72, 73.

¹¹ *Николчовска, М.* Български села в Мала Азия. – В: Известия на музеите от Южна България (ИМЮБ), т. 12, с. 107.

¹² *Доросиев, Л. Ив.* Българските колонии в Мала Азия, Списание на БАН, XXIV, 13, 1922, с. 169-175.

¹³ ДА – Кърджали, ЧП №176, Хаджиев, К. Родовете на село Хухла.

¹⁴ История на с. Бата – Личен архив на Христо Куманов.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ ДА – Кърджали, ЧП №176.

¹⁷ Личен архив Христо Куманов, ДА – Кърджали ЧП №17.

¹⁸ ДА – Кърджали, ЧП №176 –Хаджиев, К. Родовете на село Хухла.

¹⁹ *Примовски, Ан.*, цит. съч., с. 243.

²⁰ *Милетич, Л.* Разорението на тракийските българи през 1913 г. София: Изд. „Захарий Стоянов“, 2013, с. 140.

²¹ *Попов, Ст.* Тракийски сборник, Броят на населението в Тракия след Балканската война, изд. Тракийски върховен комитет, С. 1932г., кн.3, с.190.

²² Мастанлийски окръжен вестник, 10 окт. 1928 г., бр. 45, с. 7.

²³ Личен архив на Христо Куманов.

²⁴ Хаджиев, К. ДА – Кърджали, ЧП №176.

²⁵ *Примовски, Ан.*, цит. съч.

²⁶ *Трифонов, Ст.* Тракия, административна уредба, политически и стопански живот 1912 – 1915 г. София, 1992, с. 63

²⁷ *Милетич, Л.*, цит. съч. с. 141

²⁸ *Хаджиев, К.* Родовете на с. Хухла, с. 20, 21. Личен архив на Христо Куманов.

²⁹ *Милетич, Л.* цит. съч., с. 142

³⁰ *Хаджиев, К.* Родовете на с. Хухла.

³¹ *Милетич, Л.*, цит. съч., с. 143

³² Хаджиев, К. ДА – Кърджали, ЧП № 176.

³³ *Милетич, Л.*, цит. съч., с. 144

³⁴ Пак там, с. 145

³⁵ Пак там, с.144-145; В селото е издигната възпоменателна плоча в памет на събитията от 1913 г.

³⁶ *Николчовска, М., Стефанов, Ив.*, цит. съч.

³⁷ *Стефанов, Ив.* Просветното дело в Източните Родопи от Възраждането до 1944 г. Хасково, 1995, с. 50.

³⁸ *Примовски Ан.*, цит. съч.; *Джеленов, Н.*, Нов живот, 20 юли 1967г.

³⁹ ДА – Кърджали Ф. 596, историческа справка

⁴⁰ Завидни са усилията на Иван Бунков и хората, които го подкрепят, в ежегодното организиране на „Мистериите на Хухла“. Те са продължение на съборите и родовете срещи, започнали през 1983 г. и превърнали се в културно събитие, което събира творци от страната и чужбина.

⁴¹ Мястото за построяване на параклиса на връх Св. Илия е осветено през 2001 г. , а изграденият параклис – през 2008 г.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Доросиев, Л. Ив.* Българските колонии в Мала Азия. – Списание на БАН, XXIV, 13, 1922, с. 32-193.
- Милетич, Л.* Разорението на тракийските българи през 1913 г. София: Изд. „Захарий Стоянов“, 2013.
- Николчовска, М., Стефанов, И.* Ивайловград и покрайнината му през Възраждането, София, 1980.
- Николчовска, М.* Народни носии от Източните Родопи, ДИ – Септември 1979 г., с. 26;
- Николчовска, М.* Български села в Мала Азия. – В: Известия на музеите от Южна България, т. 12
- Попов, Ст.* Броят на населението в Тракия след Балканската война. – В: Тракийски сборник. Кн. 3, 1932.
- Примовски, Ан.* Бит и култура на родопските българи, Сборник народни умотворения и народопис, БАН, Етнографски институт, София, 1973.
- Стефанов, Ив.* Просветното дело в Източните Родопи от Възраждането до 1944 г. Хасково, 1995.
- Трифонов, Ст.* Тракия, административна уредба, политически и стопански живот 1912-1915 г. София, 1992.
- Шшиманов, Д.* Необикновената история на малоазийските българи, София, 2000.

THE VILLAGE OF HUHLA

VASILKA TASHKOVA

Abstract: The article provides an overview of the history of the village of Huhla from its origin to the present day. The livelihood of the population, ethno-demographic processes and migration movements from the beginning of the 18th century onwards are examined. Information is presented about the struggle of its residents for a Bulgarian church and school, about their participation in the detachment of Petko the Voivode, protecting the local population from the raids of the Senkler and Bashiboz units. Special attention is paid to the dramatic events for the Bulgarian villages of Ivaylovgrad after the Balkan Wars of 1912-1913, which brought them looting, burning, outrages and ruin.

Keywords: Huhla, Ivaylovgrad region, Bulgarian church and school, Provisional Government of Western Thrace

✉ Василка Ташкова
РИМ – Кърджали

Vasilka Tashkova
Regional Historical Museum – Kardzhali
E-mail: tashkova@gbg.bg

АРХИВНИТЕ ДОКУМЕНТИ ПАЗЯТ ЖИВА ИСТОРИЯТА НА ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ

ГЕРГАНА ДИМИТРОВА

Резюме: В статията са представени част от разказите на очевидци за трагичните събития в Тракия и Родопите през кървавата 1913 г., съхранявани в Държавен архив – Кърджали. Те потвърждават и допълват информацията, събрана от проф. Любомир Милетич, като във всички запазени спомени фактите за унищожаването на българските села са описани по един и същи начин.

Ключови думи: 1913 г., Беломорска Тракия, Родопи, тракийски българи, унищожение, спомени, архиви

110 години ни делят от трагичните събития на кървавата 1913 г., изживени от българите в Тракия и Родопите. Историята за съдбата на тракийските българи е жива, пазена и съхранена в архивните документи, за да бъде предавана на поколенията.

Българският национален въпрос и неговото разрешаване е продължителен и многопластов процес, преминал през редица войни, в резултат на които териториите като Беломорска Тракия и Родопите са били използвани като разменна монета в зависимост от интересите на Великите сили, а от всички тези действия страда най-много мирното българско население. Тези територии в своето историческо развитие са били част от различни държави. В резултат на Руско-турската война от 1878 г. България е освободена от османско владичество и се възстановява българската държавност. Краят

на войната се поставя с подписването на Сан-Стефанския мирен договор от 19 февруари (3 март) 1878 година, според който българската държава е въздигната в автономно трибутарно княжество, а границите ѝ са определени съобразно етническите и историческите дадености на живеещото в тях население. С решенията на Берлинския конгрес от 13 юли 1878 г. България е разделена на автономно княжество под суверенитета на султана, обхващащо Северна България и Източна Румелия, включваща Южна България със специален режим на пряко подчинение на политическата и военна власт на султана. Тракийци като част от българския етнос, населяващи Беломорска и Одринска Тракия съгласно решенията на сключения договор, както и Македония, остават извън пределите на възстановената Българска държава.

Населението, останало извън границите на България, не се примирява с наложената несправедливост и продължава своята борба. В резултат на Съединението от 6 септември 1885 г. се постига обединението на Княжество България и Източна Румелия, но според подписания през 1886 г. Топханенски акт Източните и Средните Родопи са отделени от България и остават под пряката власт на султана като компенсация за извършения акт на Съединението.

Присъединяването на тези територии отново към пределите на България става едва след Балканската война, краят на която се слага с Лондонския мирен договор от 17/30 май 1913 г. и Османската империя като победена е била принудена да отстъпи балканските си владения, включително Беломорска и Одринска Тракия. Радостта от постигнатото Освобождение обаче е твърде кратка, тъй като още през юни 1913 г. избухва поредната война, наречена Междусъюзническа или Втора балканска война, като основен мотив е

неразрешеният въпрос с подялбата на Македония. В резултат на новия военен конфликт по-голямата част от българската армията е пренасочена към Сърбия, което дава възможност на Османската империя отново да навлезе в освободените територии. Местното население е най-потърпевшо от тези военни действия, остава без защита, подложено е на геноцид, етническо прочистване и масово унищожаване, принудено е да бяга от родните си места, за да оцелее, като през лятото и есента на 1913 г. то изживява най-голямата трагедия.

Процесът на обезбългаряване на Тракия и засилване на турския етнически елемент продължава и през следващите десетилетия, като постепенно се превръща в целенасочена и умело провеждана от турското правителство държавна политика.¹

Първите сведения за събитията от 1913 г. са събрани от проф. Л. Милетич, който в тези тежки години обикаля пострадалите села и събира ценна информация от преки участници, успели да се спасят. В своята книга „Разорението на тракийските българи през 1913 г.“ прави подробни описания, представя данни и факти за всички пострадали села в Източна и Западна Тракия.

Повече от век различни изследователи, историци, потомци на участници в събитията, краеведи издирват, събират, проучват и разказват историята на тракийските българи и тяхната трагична съдба.

В националния архивен фонд са запазени архивни документи, като една част от тях описват съдбата на тракийските бежанци в родните им места, разказват за жестокостите, на които са били подложени, дават информация за събития и факти, станали през 1913 г., а друга част дават информация и

са свързани с посрещането, настаняването, оземляването и установяването на бежанците в селата и градовете от старите предели на България. Прелиствайки пожълтели страници със спомените на очевидците в трагичните събития, пред читателя се разкриват апокалиптични кървави картини на ужас, болка, мъка, страдание, унижение, на които са били подложени нашите предци. Във всеки един от спомените на очевидците, макар и по различен начин, са описани едни и същи факти за действията на турската армия и унищожението на селата.

Четейки разказите на тези изстрадали хора, оставаме безмълвни от картините, описани в тях, от ада, който са преживели нашите деди, и няма как човек да остане безучастен към тяхната съдба.

В запазените документи в Държавен архив – Кърджали, се съдържа информация за събитията и трагедията, сполетяла населението от селата, разположени на територията на Беломорска Тракия и Източните Родопи, в които голяма част от населението е избита, друга част, за да се спасят, се превръщат в бежанци и се насочват към старите предели на България, а селата са опожарени.

След оттеглянето на българските войски турците настъпват в района на Дедеагач и Гюмюрджина. Трагедията на българите от селата Съчанли, Доганхисар, Манастир, Голям Дервент е покъртителна, те се защитават дълго време, подпомагани и от четите на Димитър Маджаров и Руси Славов, но силите са неравностойни и селата едно по едно са превзети, опожарени и унищожени.

Село Манастир за първи път било нападнато на 22 август и дълго време жителите му оказвали съпротива, но били принудени да отстъпят, след като башибозуците получили по-

мощ от хората на Сюлейман бей, началник на Гюмюрджинската автономна милиция. Виждайки, че хората започват да бягат, те запалили селото. Една част от населението била избита, друга част успяла да избяга и да се укрие в гората, а трети заминали за с. Сачанли да търсят спасение. Една не голяма група от жени и деца, придружавана само от шестима мъже, се крила из горите повече от 25 дни, но били обградени от ордата на Билял чауш, пленени и подложени на нечувани изтезания. Те били укривани по турските села и подлагани на издевателства. Научавайки за връщането на българската армия в Западна Тракия, башибозукът решил да унищожи пленниците. „На неголяма камениста пропаст на около 200-300 метра под връх Мъгленик, в землището на с. Аврен завързани една за друга жертвите били разстрелвани, разсичани с ятагани хвърляни в пропастта“⁴²

На 5 септември турска тълпа от около 2000 души нападнала повторно село Манастир и се отправила към село Сачанли, едно от най-големите в района, което се отбранявало от башибозукските нападения в продължение на 3-4 месеца. „Сачанлийци успели в време да избягат в Дуганхисар. Щом влезли турците в село Сачанли, започнали да палят.“⁴³ Турците нападнали и опожарили и съседните села и се насочили към Дуганхисар, което също е било нападнато и запалено на 9 септември, а събралото се население побягнало към Дедеагач.

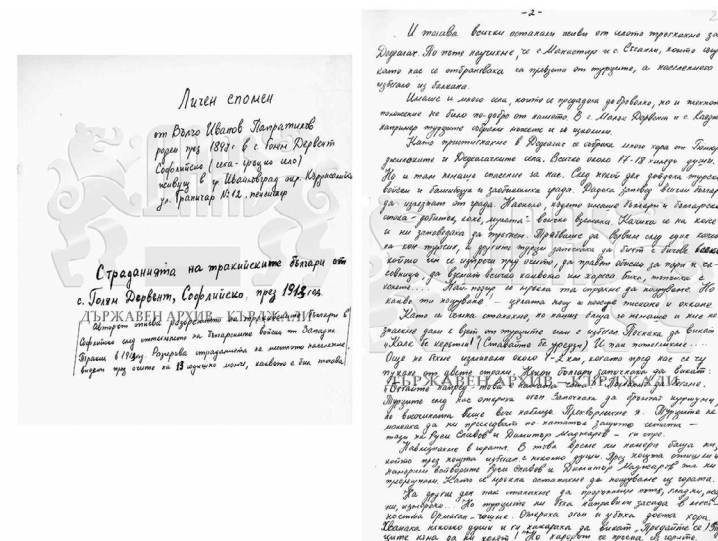
С превземането на тези села турците сложили край на съпротивата на българите в земите на Западна Тракия.

Ето как са се запечатали събитията от 1913 г., описани от очевидци, много от които са били деца. В своите спомени Вълчо Папратилов – 13 годишен от с. Голям Дервент, Софлийско, сега в Гърция, разказва: „Но най-подире дойде

голяма турска войска, въоръжена с топове. От две страни от Димотика и от Софлу разбиха селото. Турският башибозук почна да пали и да взема добитък и покъщина – каквото намери, да убива, когото залови.“⁴⁴

Останалите живи от селото заминават за Дедеагач, където се събират около 17-18 000 души от Гюмюрджинските и Дедеагачките села, но и там не намират спасение. Турска войска и башибозук обграждат града и повеждат беззащитното население извън него. „Трябваше да вървим след един качен на кон турчин, а другите турци започнаха да бият с бичове всеки, който им се изпречи пред очите, да правят обиски за пари и часовници, да вземат всичко, което им хареса. Биха, тъпчеха с конете...“⁴⁵ продължава своя разказ Вълчо Папратилов.

Снимка 1

ДА – Кърджали, СП № 216, л.1-2

Не по-малко трагична е и съдбата на населението от селата Камилски дол, Хухла, Горно селци, Покрован, Драбишна, Сив кладенец, Долно и Горно Луково, Попско, Черничево, Аврен. Във всички запазени спомени на очевидците фактите за унищожаването на селата се описват по един и същи начин: нахлуването на башибозука в селата, събирането на хората в центъра на селото и подлагането им на мъчения и изтезания с цел събиране на скритите пари и злато, след това опожаряването на къщи, църкви, училища, избиването и съсичането на млади и стари, гаврата с жените, бягството за оцеляване и трудния път на спасението до пределите на България.

В село Камилски дол (Деведере), след като нахлува в селото, башибозукът по заповед събира хората в църквата. Там те били подлагани на мъчения и изтезавани с огън, бити с камшици, за да кажат къде имат скрити пари и злато. „Като се наситили на изтезанията и плътските удоволствия, те хванали поп Ламбо за брадата и го заклали като животно до самия огън в църквата“, четем в документите. Голяма част от мъжете били завързани и откарани към близката гора. Един от тях на име Атанас Ангелов успява да избяга и става единственият свидетел на последвалата сеч край чешмата „Ключок еле“, скрит в клоните на едно дърво. „Едни избити с изстрели от пушки, други разсечени от ятагани.“⁷

Без да срещат особена съпротива, турските войски започват да нахлуват и едно след друго да окупираят току-що освободените български села. На страшна сеч, ограбване и опожаряване са били подложени българските села на изток и юг от Одрин. На 20 юли турска войскава част идва и в с. Хухла, установявайки се над селото при връх „Св. Илия“. След идването обаче на башибозука на Иляз бей започват

мъките на населението. Всички мъже и младежи над 15 г. са затворени в кръчмата. На следващия ден мъжете са закарани под конвой на „Драконово тепе“ да копаят окопи, пише в своето изследване Коста Хаджиев от с. Хухла, където загиват 42 българи, 39 души от 23 рода от селото и 3-ма другоселци.⁸

Събитията от 1913 г. предизвикват голяма тревога и сред населението на с. Горно селци. Хората на два пъти се отправят към река Арда, за да избягат, като се връщат след уверения, че няма да им се случи нищо лошо. Баба Мара от селото, била на 7 г. тогава, разказва следното: „На 13 септември 1913 г. идва съобщение, че към селото се е насочила редовна турска войска, и всички хора започват да бягат по посока на река Арда. Войската започна да стреля и настана голяма паника. Баща ми и брат ми успяха да преминат реката, а майка ми, аз и двете ми сестрички останахме назад. Малката ми сестричка Денка на няколко месеца майка остави, но не успяхме да настигнем баща ни.“⁹

Злощастна е и съдбата населението от село Покрован. След като мъжете били вързани в училището, турците събират жените и децата и като стадо ги подкарват към Анадола. „Боси и гологлави, унижени и лишени от човешко достойнство, изгубили човешки вид, те вървели, от очите им капели едри сълзи, а лицата им тънели в прах и студена пот. При първата почивка турците им позволили да пият вода, но тъй като били над 200 човека, те се наредели по ялиците на чешмата и по дерето като добитъци, едни през други, за да утолят жаждата си.“¹⁰ Така големият керван с робини пристигнал в Ортакьой (Ивайловград), където били настанени в бубарница, за да пренощуват, а на сутринта тръгват за Одрин. Тук жените от село Покрован заварили много дру-

ги жени от селата Хухла, Гъкче бунар, Деве дере и от други български села на Източните Родопи.

Турският аскер и башибозук не подминават и селата Попско, Гугутка и Нова махала. На 20 юли 1913 г. село Попско е нападнато. Населението едва успява да се изтегли към Крумовград, без да може да вземе нищо със себе си. Влизайки в селото, башибозукът започва да ограбва покъщнината, добитъка, изпепелява църквата и подпалва селото. Башибозукът на хаджи Селим влиза и в съседното село Нова махала, ограбва го и го запалва, като останалите семейства са жестоко избити, къщите, църквата и училището са сринати до основи.¹¹ През есента на 1913 г. край с. Попско преминава 20 000 тракийска колона бежанци от Западна Тракия, водена от воеводите Димитър Маджаров и Руси Славов.

Особено жестоко е пострадало и село Гугутка, което е напълно опожарено, и голяма част от жителите му избити. Свещеник Янакиев бил в селото, когато на 15 юли 1913 г. в селото влиза голям брой башибозук, който започва да граби покъщнина и добитък, безчинстват, опожаряват селото и съсичат около 20 жени и деца.

Събитията от 1913 г. не подминават и селата Горно и Долно Луково, Сив кладенец. Нахлувайки в с. Долно Луково, турската войска веднага събира всички мъже и ги затваря в старото училище, след което започват да ограбват къщите и да безчинстват. Костадин Джелебов от Долно Луково разказва: „Турците се опитаха да запалят препълненото с мъже училище. Мъжете дължат своя живот на едно арменче, служило в турската армия, проявило голяма хитрост и хуманност. То пожелало да запали училището, а войската се изтеглила от селото. За да заблуди войниците, то запалило купчина с пръчки на двора и отворило вратите на училището, за да избягат затворените“¹²

Снимка 2

ДА – Кържали, ф. 1096, оп. 1, а.е. 62, л. 5

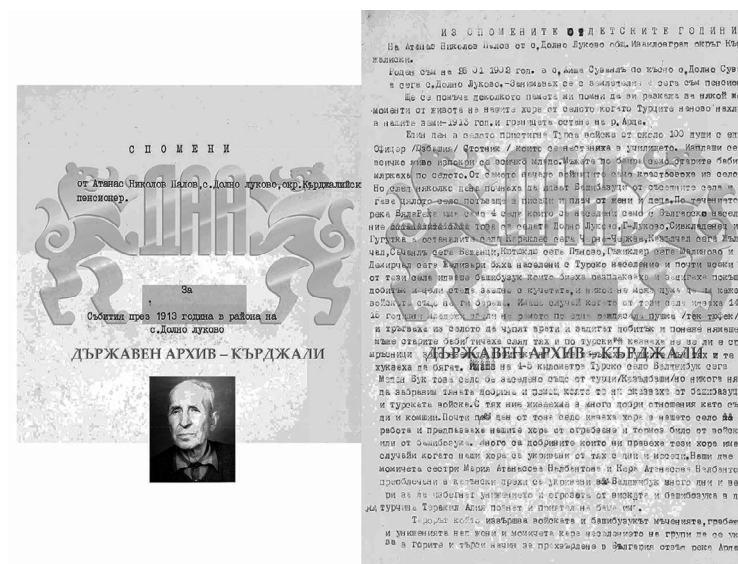
Неспокойна е обстановката и в с. Горно Луково. Влизайки в селото, башибозукът събира цялото село – жени, деца и старци, пред църквата, вземат им всички пари, накити и жълтици. „Строиха ни пред църквата. Видях как счупиха вратата и започнаха да мешкат наредените вътре икони“ – разказва Керкица Шишкова¹³, и очевидката Елена Кидикова от Горно Луково, разказва: „Бяхме натъпкани около 100 души в църквата. Турците започнаха да я пръскат с газ. Настъпи страшна олелия. Хората взеха да викат и да плачат.“¹⁴ Благодарение на Иван Арабаджиев, който работил дълги години като колар в Димотика и се познавал с един от войниците, селото било спасено. В същото време се разнесла мълвата за пристигането на българската войска и турската войска напуснала селото.

На 12 юли 1913 г. башибозук напада и с. Аврен. Банда в състав от около 200 души, водена от Шефкет хаджи Камбе-ров, влиза в селото. Първоначално нападенията били свързани със събиране на наличното оръжие от хората, вземане на пари и злато, след което се отправяли за плячкосване и на другите села. Нечовешко е обаче отношението на ордата на Билял чауш към населението на с. Аврен. Те започват с масовите убийства и безчинства. Трагична е и съдбата на поп Тодор от с. Аврен. Той като член на революционен комитет заедно с други членове преминават в пределите на стара България, но семейството му остава в селото. След нахлуването на башибозушката орда неговата жена и едногодишният му син Коста били зверски убити. След като била подложена на изтезания за пари, бита с камшици и след гаврата с нея, тя била принудена да види и смъртта на собственото си дете. „...Другият башибозук, който носел детето, пристъпил към плета, изкарал един стар хвойнов кол, набучил на него детето и го понесъл към площада...“¹⁵

Участниците в събитията от 1913 г. описват и случай, в който са срещнали помощ от турците, проявили състрадание и помогнали им да избягат и да се спасят. За това разказва в своите спомени Трендафил Ангелов Тренчев – бакалин, кмет и търговец на въглища от Камилски дол. Когато селото е нападнато и войската започва да събира хората в центъра на селото, войникът, който идва в неговата къща, го познава и му предлага, за да се спаси, да избяга, а той ще стреля във въздуха¹⁶. Подобни примери за проявено съчувствие има описани и за селата Сив кладенец, Горно и Долно Луково, Гугутка, Горно селци и Покрован. В своите спомени Атанас Палов от с. Долно Суванли (Долно Луково) разказва как две сестри са били спасени от турско семейство в с. Балджибук

(Меден бук). “Наши две момичета, сестрите Мария и Кера Налбантови, преоблечени в кадънски дрехи, се укриваха много дни и вечери в дома на турчина Теракил Алия, познат и приятел на баща им, за да избегнат унижението и угрозата от войската и башибозукът”.¹⁷ В съхранените документи се съдържа и много информация за изоставените деца, пеленачета и по-големи, както и за съдбата на спасените.

Снимка 3

ДА – Кърджали, СП № 370, л. 1-2

Това е една малка част от запазените разкази на очевидците, описващи събитията от лятото и есента на 1913 г., които не трябва да бъдат забравяни и подминавани, а за тях трябва да се говори, за да се знаят и помнят, да се предават на следващите поколения, за да не се повтаря подобен геноцид.

Прокудени от родните си места, изгубили всичко, своите близки, покъщнина, източниците си за препитание, земя, добитък, спасили се, но прокудени и обречени на бежански живот, осъдени да се скитат немили недраги от едно село на друго и да преживяват с подаянията на състрадателни хора, но въпреки това те успяват да се преборят, като част от тях се завръщат по родните си места, а тези, които остават в територията на България, започват да изграждат наново своя живот, опитвайки се да забравят преживения ужас и болка.

БЕЛЕЖКИ

¹ *Ангелова, И.* Българи бежанци от Тракия и тяхното настаняване в Източните Родопи между двете световни войни. – Сборник от документи и спомени. Кърджали, 2004, л. 3

² ДА-Кърджали, ф. 1096, оп. 1, а.е. 75, л. 9

³ *Милетич, Л.* Разорението на тракийските българи през 1913 г. София, 1918.

⁴ ДА – Кърджали, СП № 216, л. 1

⁵ ДА – Кърджали, СП № 216, л. 2

⁶ Пак там, ф. 1096, оп. 1, а.е. 67, л. 10

⁷ Пак там, ф. 1096, оп. 1, а.е. 67, л. 2

⁸ Пак там, ЧП № 176, а.е. 1, л. 22

⁹ Пак там, ф. 1096, п. 1, а.е. 69, л. 5

¹⁰ Пак там, а.е. 68, л. 8-9

¹¹ Пак там, а.е. 71, л. 10

¹² Пак там ф. 1096, оп. 1, а.е. 64, л. 6

¹³ Пак там л. 3

¹⁴ Пак там, л. 7

¹⁵ Пак там, а.е. 74, л. 23

¹⁶ Пак там, а.е. 67, л. 7

¹⁷ Пак там, СП № 370, л. 1

БИБЛИОГРАФИЯ

Ангелова, И. Българи бежанци от Тракия и тяхното настаняване в Източните Родопи между двете световни войни. – Сборник от документи и спомени. Кърджали, 2004.

Милетич, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 г. София, 1918.

ARCHIVE DOCUMENTS KEEP THE HISTORY OF THRACIAN BULGARIANS ALIVE

GERGANA DIMITROVA

Abstract: The article presents part of the accounts of eyewitnesses about the tragic events in Thrace and the Rhodope Mountains in the bloody year 1913, stored in the State Archives - Kardzhali. They confirm and supplement the information collected by Prof. Lubomir Miletich, as in all preserved memories the facts about the destruction of the Bulgarian villages are described in the same way.

Keywords: 1913, Aegean Thrace, Rhodopes, Thracian Bulgarians, destruction, memories, archives

✉ Гергана Димитрова
Държавен архив – Кърджали

Gergana Dimitrova
State Archives – Kardzhali
E-mail: g.geri5@abv.bg

ОТЗВУКЪТ ОТ РАЗОРЕНИЕТО НА ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ ПРЕЗ 1913 Г. ВЪВ ВАРНЕНСКИЯ КРАЙ

ГЕНОВЕВА МИХОВА

Резюме: Статията съдържа регионално изследване относно отзвука на събитията, свързани с последиците за България от Междусъюзническата война през 1913 г. във Варненския край. Във фокуса на изследователския интерес са етническото прочистване на Тракия от обитаващите я българи през този период и приема на прииждащата мигрантска вълна от тракийски българи в района на Варненското окръжие. Представена е позицията на варненското гражданство относно визираните събития, изразена в редица протестни действия и декларации. Отбелязано е създаването на първите структури на тракийските българи във Варна, дали начало и тласък на тракийското движение в България, и основни двигатели на тяхната дейност за популяризиране на тракийската кауза. Проследена е дарителската дейност в подкрепа на бежанците във Варненския край. Направени са някои заключения на базата на аналогии със съвременната ситуация и настоящите проблеми.

Ключови думи: Тракия, етническо прочистване, бежанци, емиграционна политика, граждански протести, дарителство

Въведение

Редица обстоятелства, свързани с местоположението на Варна и ролята ѝ на значим фактор в приютяването на бежанци от Тракия, Македония, Добруджа, Западните Покрайни-

ни и др. региони, пораждат изключителна чувствителност в населението ѝ към събития, засягащи националната съдба на България. От този род са събитията, свързани с принудителното обезбългаряване на изконни територии, населявани от българи, както и с опитите на съседни нам държави да ограничават отстояването на българската национална идентичност от оставащите в родните си огнища хора в откъснатите от България пространства.

Впечатляващ е отзвукът във Варненския край относно продължаващата половин век драма, породена от етническото прочистване на Одринска и Западна Тракия от обитаващите я от векове българи. Негов израз са както ярки и въздействащи форми на протест, така и многопосочни действия за устройването и подкрепата на množащите се тракийски преселници и бежанци. Прииждането им в Североизточна България започва още по време и след Освобождението на България през 1878 г. и придобива значителни размери след като Южна България вече няма капацитет да поеме формиращите се около определени исторически събития масови емигрантски вълни.

Далеч преди кървавата разправа с тракийската общност през 1913 г. варненската общественост и широки слоеве от населението вече имат натрупан опит в изразяване на гражданската си позиция на солидарност със сънародниците им от Тракия по повод случващото се в европейските територии на Османската империя и придобиващия актуалност тракийски въпрос. От декември 1895 г. активна дейност сред населението на града развива основаното от македонски и тракийски българи общо Македонско политическо дружество „Отечество“ със седалище във Варна. Заслужава да отбележим факта, че това става преди да е създаден

в София Върховният македонски комитет. В сформираното дружество македонски, тракийски и мизийски българи се обединяват около общата му цел: „...да се бори по всички легални начини и пътища, за да се добие политическа и гражданска свобода на народите в турската империя, които нямат тези права – за правда и равенство пред закона“.

На 28 април 1896 г. Временно настоятелство, съставено от преселници от Одринско във Варна, отправя към своите събратя по съдба възвание по повод предстоящото учредяване на организация, която възприема за своя мисия да работи за освобождаването на братята си под турска власт с послания към гражданството за масовото му включване в тази борба. Предшественик на организацията е кръжокът „Странджа“ с председател Петър Драгулев, от името на който е прието „Возвание към преселниците от Одринско“, оповестено на голям протестен митинг в града. Тук, във Варна на 12 май 1896 г. се провежда учредителният конгрес на дружество „Странджа“ с първи председател д-р Младен Желязков от Лозенград. В настоятелството са избрани Капитан Петко войвода и Петър Драгулев¹. Дружеството е със статут на централно с клонове в Южна и Северна България, с което се обхваща цялата тракийска емиграция. Първият извънреден конгрес по преценка на дружеството се свързва с „... широкото разпространение и заякчаването на идеята, поставянето на въпроса за свободата на Одринско на самостоятелна нога, отделянето на този въпрос в пълна независимост от други регионални общности..., изнасянето му на европейската дипломация и журналистика..., които навикнаха ...да го ... третираят наравно с арменския, критския и македонския въпроси“². Само 2 седмици след първата гражданска протестна акция на дружество „Странджа“ (26.05.1896 г.) организатор

на грандиозен митинг е македонското дружество във Варна с участието на хиляди македонски и тракийски бежанци, както и на българи от Свободна България и арменци. На него възторжените оратори – Д. Пирилинчов (кмет на града), Петър Драгулев, Никола Кънев, А. Горбетлян, Кръстьо Мирски, представят драмата на християнското население в Османската империя и призовават към решителни и енергични мерки за „извоюване на човешки правдини за сънародниците ни в Турско“. Според оценката на ръководството на дружеството на този митинг присъстващото множество съмишленици в „скръбта и неволята на робстващите българи“... в Тракия „за първи път надигна гласа си“ и призова за активни действия „...всички млади, енергични и предани на бащинията си сили“, „...събуди, оживи и раздвижи потъналата в дълбок летаргичен сън младеж, сплоти я, даде ѝ мощ, упъти я в полезна деятелност“³.

На 29 декември 1896 г. е свикан нов протестен митинг от Одринското преселническо дружество „Странджа“, ръководен от Капитан Петко войвода, на който присъстват повече от 5000 души. Привеждайки факти за безправното положение на немюсюлманските общности в Османската империя, в специална Декларация се обръща внимание на акредитираните посланици на Великите сили при Високата порта да съдействат за получаването на автономия и независимост на тези общности, като оставят свободни и независими Южна Тракия, Македония и Албания. За пръв път в тази Резолюция толкова настоятелно се призовава българското правителство за въоръжена намеса в защита на българските национални интереси в Одринска Тракия.

На 23 ноември 1897 г. дружеството на изгнаниците от Одринско „Странджа“ във Варна отправя апел към всички

родолюбиви българи за морална и материална подкрепа на организираното движение за осъществяване на националния идеал – освобождаване на останалите в робство братя. Проявите от този род са периодични и следват хода на събитията в Тракия. Те логично водят към извода, че наличието на многохилядна тракийска общност във Варна и околностите ѝ и съществуването на организирани граждански структури и тяхната родолюбива дейност стимулират поддържането във Варненския край на атмосфера, благоприятстваща укрепването на българщината, и стремеж към единението на българите. Самото присъствие на Капитан Петко войвода в града и съпричастието му за правдиво решение на тракийския въпрос, на известните с патриотичния си дух братя Петър и Никола Драгулеви зарежда атмосферата във Варненско с родолюбие, солидарност с мъчениците от Тракия и готовност за подкрепа на тракийската кауза. Предсмъртните думи на Капитан Петко войвода: „Момчета, работете за поробеното ни Отечество“, се приемат като свещен завет и печелят сподвижници на общобългарската кауза за свобода на Тракия.

Пряк резултат от нагласата на варненци в подкрепа на борбата на техните сънародници в Тракия е участието на доброволци от региона в подготовката и провеждането на Илинденско-Преображенското въстание. В навечерието и след избухването му доброволци от Варна пристигат в Бургас и в другите пунктове, откъдето се организира тяхното прехвърляне на тракийска територия. В писмо на Васил Пасков до Михаил Герджиков по този повод се отбелязва: „Всеки ден се явяват с десетки и ни молят да ги въоръжим и изпратим при вас. Завчера пристигнаха с параход от Варна със същата цел 50 души, почти всички от Одринско“. На-

пливът на доброволци бил толкова голям, че се налагало да бъдат връщани поради липса на средства за въоръжаването им⁴. Първите броеве на в-к „Будител“, чието издаване във Варна започва на 2 август 1903 г., като се позовават на саможертвата и самообречеността на смърт на свидни народни синове от Тракия, са изпълнени с призови към българското правителство за радикални действия, включително и с военна сила за освобождаването на българите от Македония и Одринско. Чрез тях се търси въздействие върху общественото мнение, че, след като македонци и одринци са изпълнили дълга си, войната е необходима и че в този решителен момент се чака помощ от България и Русия. Тези послания звучат и на общоградския многохиляден митинг във Варна, свикан от кмета на града Д. Перелингов на 10 август 1903 г. в подкрепа на въстаналите братя от Македония и Одринско. Ораторите разясняват пламенно обстановката във въстаналите райони с фокус върху дълга на българския народ в този решителен момент. Недвусмислено се изразява позиция относно средствата за това – подкрепа с всякакви средства, с организирана сила, с пари и с пролята кръв. Гражданите се приканват да дадат щедра помощ на борците и страдащите. Инициентирана е комисия, която да събира даренията и помощите за страдалците в тази епопея.

Много скоро се задава поредният миграционен поток към Варна и Варненско. Варненският вестник „Дружба“ от 10 септември 1903 г. съобщава за пристигането на нови 400 души бежанци от опожарените и разорени български села от Лозенградско. Варненци са потресени от окаения им вид: „Вървейки на купища по улиците с испити лица и хлътнали от безсъние очи – е написано там – те не приличаха на хора, а на скелети, излезли от гробовете“.

Този преглед, съдържащ реакциите на варненската общественост и гражданството относно процесите на дебългаризация на Тракия до 1913 г., има определен смисъл – да създаде представата, че те са подготвени и идейно, и практически за съответен отклик на събитията, произтичащи след Междусъюзническата война. Тяхната родолюбива дейност тогава е израз на проявяваното неведнъж гражданско съзнание в подкрепа на тракийската кауза и продължение на практикуваните средства за обществен натиск, изразяващ основно посланието: Майка България да не оставя в беда и безправие своите чада в Тракия, а варненци да отворят обятията си и да се притекат на помощ с каквото могат на своите събратя в сполетялата ги драма.

Акценти в гражданската позиция на варненци относно разорението на тракийските българи през 1913 г.

Тракийски преселници, установили се във Варна и областта, се отзовават на призива да се включват в Македоно-одринското опълчение, чийто общ състав в Балканската война от 1912 г. достига 16 844 души. Между варненските участници се открояват майор Димитър Богданов, дружинен командир от Трети полк на Опълчението, полковник Стойчо Гаруфалов, командир на трета дружина от Втори полк, старши подофицер Коста Димитров, ефрейтор Станчо Димитров, младши подофицер Илия Ганев, ефрейтор Станчо Цанков и десетки редници. В една от сформираниите доброволни чети от тракийци постъпва войводата Димитър Маджаров (като турски поданик не е подлежал на мобилизация). Заедно с варненеца Петър Николов заминават от Варна за Бургас, за да постъпят в четите. Там Димитър Маджаров заедно с брат си Стамо се записват в отряда на Михаил Герджиков⁵.

Като израз на гражданска позиция към събитията, свързани с Междусъюзническата война, може да се приеме отправеният на 9 ноември 1913 г. от Варненското национално и културно дружество „Позив към варненските граждани“ във връзка с очакваното пристигане в града на първата група български пленници, оцелели след интернирането и малтретирането им на егейските острови. Това става по повод подготвяния протестен митинг на гражданството срещу жестокото отношение на гръцките власти към българските пленени войници, както и срещу продължаващия терор над българското население в Гърция и Сърбия. В позива се прави достойствие как цели български области са унищожени, опожарени, споделя се че гръцките затвори са препълнени с хиляди българи, чиято единствена вина е, че са българи. В позива се говори за „...хвърлените десетки живи български пленници от гръцките параходи в Егейско море, чиито вълни погълнаха техните страдания и отнесоха тайните на ужасите...“. Този митинг е замислен и като протест към цивилизования свят за проявеното безразличие и бездействие към жестокостите, на които е подложен един народ. „Цивилизована Европа, заслепена от своите груби материални интереси – се отбелязва в позива – затвори очи пред вандалските кланета на хилядите македонски българи и вписа с кръв в историята на XX век: „На българина е забранено да се самоопредели по съвестта си и матерния си език“. Упрек се съдържа и към реакцията на българите, които с „...разкъсано от болка сърце задушаваме възмущението си и не смеем да издигнем своя глас против сръбските и гръцките жестокости“⁶. Логично възниква въпросът: няма ли това аналогия с днешната ситуация, когато македонски българи в съседни страни биват унижавани и малтретирани заради народността си?

По хронология следващото събитие е посрещането на българските пленници от гръцките отрови, състояло се на Варненското пристанище на 13 ноември 1913 г. От параходите „Борис“, „Варна“ и „България“ на Българското параходно дружество слизат 64 български офицери и 3281 войници. Между тях са 1218 души от Българския гарнизон в Солун, проявили истинско геройство в неравна битка по улиците му, сражавали се и отстоявали града 12 часа срещу 16 хилядна гръцка армия. Варненската общественост е шокирана от информацията относно преживяното от българските пленници, която става известна още при посрещането им, и е разпространена още на другия ден в местните печатни издания. Ето какво научаваме от интервюто, взето от адвокат Любен Данилов още на кораба преди слизането на пленниците на пристанището: „Една част от нас, офицерите бяха затворени в Наплионската крепост, а друга част бяхме изпратени на заточение в безводния и див остров Трикери. Тук спяхме на гола земя, без покривки, без одеяла и без шинели...За водата копаехме кладенци до морето. Морската вода се просмукваше в тях и ние пиехме...А за войниците не зная какво да ви кажа. Мряха нещастниците като мухи. При пленяването ги изуха, съблякоха и обраха. Доведоха ги на острова и ги оставиха на голата земя“⁴⁷. При тези факти развълнуваните варненци започват да се организират веднага след наложената временна карантина да окажат полагащото се гостоприемство на пленниците преди заминаването им по родните места.

Многохилядният протестен митинг, състоял се на 20 ноември 1913 г. по повод варварското третиране на пристигналите в града български пленници има много по-широк обхват на проявените реакции. Той изразява възмущението на

варненци срещу действията на съюзниците от Балканската война, които коварно се нахвърлят върху България, за да ѝ отнемат освободените с цената на хиляди жертви земи в Македония и Тракия. Митингът не е само гневен граждански протест. Той има подкрепата на държавните институции на града. „Нека враговете запомнят – заявява в речта си кметът Александър Дякович – че никога българското гражданство няма да престане да живее с мисълта за доброто и за избавлението на милите краища, откъснати и заграбени от нашето Отечество“. В тази реч звучи увереност, че „...никакви зверства, никакви злодеяния над нашите братя не могат да отклонят българина от неговия устрем към целокупно народно обединение“. На фона на изявлението, че Майка България повече от 35 години праща в безконечни редици най-отличните си синове в огнена борба за избавление на угнетения брат, звучат присъди за бездушието на Европа, позволила адът на Данте да бледнее пред чудовищните изстъпления в един друг ад, обагрен в кръвта на невинно избитите българи. Възмущение прозира и относно подлостта и коварството на гърци и сърби в средновековната и нова история на България. В речта на Вл. Кусев се подчертава, „...че докато в последната война с Турция българите честно и съвестно са изпълнявали своите военни задължения, сражавали се геройски, печелели бляскави победи и пазели общите придобивки, първата грижа на „съюзниците“ гърци и сърби била как да присвоят тези придобивки за себе си“. Протестът има за тема и жестокото изстребление на българите в Македония, закриването на черкви и училища, изгонването на българските владици, свещеници, учители и унищожаването на всичко българско.

Няма как да не отбележим един друг нюанс. Съвременниците на тези събития са вярвали в приемствеността на националния идеал и са били изпълнени с отговорност относно своя дълг в тази насока. „Ние ще подготвим нашите деца, нашите поколения – заявява Дякович – чрез просвета и култура да се проникнат от неволите и теглилата на нашите заробени братя и ще ги направим готови за дванадесетия час на нашия национален устрем“. Това не е само изявление. С оглед засилване патриотичното възпитание на младото поколение, както и на цялото население, още в началото на 1914 г. Общинският съвет във Варна взема решение да се наименуват 160 безименни улици с имена на родолюбиви българи и на исторически събития, пораждащи национална гордост и приобщаващи към националния идеал. От тогава десетки варненски улици и площади носят имената на дейци на Възраждането, на борци за свободата на България, на исторически и политически личности, писатели, местни дейци от времето на възраждането на българщината във Варна. И понастоящем десетки улици в града носят имена на селища, реки и местности, намиращи се в откъснатите от страната територии, както и на личности от чужбина, проявили солидарност с народа ни в борбата му за единение и известни като приятели и благодетели на България.

На 24 ноември 1913 г. във Варна пристигат и останалите български пленници от Гърция. Специална комисия, инициентирана от Национално-културното дружество в града, поема организацията по посрещането им. Още при пристигането на пленниците се раздават помощи, цигари, напитки, закуски и други необходими на първо време неща. По време на престоя им във Варна те са посетени от министър-председателя Радославов и царица Елеонора.

Впечатляваща е благотворителната дейност, която варненци оказват в подкрепа на тракийските преселници и бежанци. Тя придобива по-системен и организиран характер, когато във Варна е създаден Комитет на благотворителността. Това става на 15 март 1915 г., начело на който като почетен председател е избран Негово Светейшество Варненско-Преславският митрополит Симеон, а за председател – кметът Ал. Василев. На 20 септември същата година изградените благотворителни дружества във Варна се обединяват в Главен комитет на съюзените благотворителни дружества.

След Балканската и Междусъюзническата война (1912-1913) България е изправена пред ново предизвикателство – да приюти поредната масова бежанска вълна от Тракия и Македония. По данни на Карнегиевата анкетна комисия за кратко време в страната тогава са намерили убежище 111 560 преселници от принудително напусналите родните си места македонски и тракийски българи⁸. През следващите две години броят на преселниците от Македония достига 100 хиляди, а от Тракия – 50 хиляди. По данни на Обществото на народите общият поток на бежанци само от Тракия през този период достига 168 000⁹. Значителна част от тях са насочени към Бургаско и Варненско. Освен че Варна играе ролята на пункт, в който те пристигат с кораби по море и по суша, градът и областта са притегателни с възможностите си за наемане на работа и придобиване на поминък. Централните улици на Варна и особено района около Аквариума и Морската градина, както и около старата пожарна се превръщат в потресаваща гледка със скитащите бездомни бежанци, Те са предимно старци, жени и деца, очакващи подкрепа и облекчаване на безизходното им положение¹⁰.

Освен традиционната емигрантска политика, провеждана на държавно равнище, свързана с оформянето на българското поданство, издаването на липсващите документи, удостоверяващи датата и годината на раждане, брак, семейно положение, се прилага и законодателството относно оземляването, отпускането на заеми, дърва и строителен материал, както и др. привилегии, облекчаващи адаптацията към бита и ежедневието на българска земя. Но всичко това се оказва недостатъчно предвид многобройните проблеми, които съпътстват бежанците. Областната управа и гражданството на Варна и региона своевременно се проникват от убеждението за необходимостта от допълнителни местни политики и дарителска дейност. За решаване на жилищния проблем на бежанците градската управа отрежда специален терен в района на казармите на Осми приморски полк, където разпределя срещу заеми терени за строителство на домове. Там израства Бежанският тракийски квартал¹¹. Към държавните структури, към които действат Областна постоянна комисия, окръжни и околийски комисии, занимаващи се с проблемите на бежанците и организацията на дарителската дейност, присъединяват усилията си Варненско-Преславската митрополия, Командването на Осми приморски полк и други институции и граждански организации, както и хиляди граждани. В Държавния архив – Варна, се пазят старателно изписани списъци от дарителски кампании, съдържащи ценна информация за бежанците, на които са дадени дарения, от която се виждат имената им, от къде са дошли от Тракия, на каква възраст са и какво имущество притежават. В графата за имущественото им състояние най-често четем, че нямат нищо. Показателен е един такъв списък от м. декември 1903 г., съдържащ данни за отпуснатите суми

от областните и околийски структури на държавата и Светия синод във Варненско, и събраните доброволни помощи от населението, отнасящ се за Провадийска околия. Той съдържа данни за дарения на 67 фамилии. От него разбираме, че 29 от тях нямат никакво имущество. В понятието „имущество“ в случая не става дума за къщи и земи, а за най-елементарни неща от рода на облекло и завивки, както и за притежание или не на домашни животни. За по-малко от една трета от фамилиите е отбелязано наличието на 1-2 волове или биволи, 1 крава, теле, магаре и/или определен брой овце или кози. Като имущество осем от фамилиите са отбелязали притежанието на завивки (юргани, одеяла), постелки, облекло и обувки. По това може да се съди не само за окаяното състояние на прииждащите тракийски мъченици, но и за характера на събираните и предоставяни на бежанците дарения. От обобщената справка по време на визираната акция в подкрепа на бежанците са събрани 27 459 лв. парични средства, които по скромни суми се разпределят на отделните семейства. Помощи, от друга страна, са предоставяни под формата на храна. Събирани са като дарения основно хляб, жито, царевича, брашно, боб и др. хранителни продукти. Особена нужда се е чувствала от облекло. Осигурявани са горни дрехи, обувки, цървули, навуца, чорапи, бельо и др. Много от бежанците са ношували под открито небе, в складове и др. приспособени помещения, за което са се нуждаели от завивки – одеяла, юргани, дюшеци, постелки, рогозки и др. Под формата на дарения са предоставяни дърва за огрев. Тези скромни помощи, от които в знак на солидарност са се лишавали не малка част от дарителите, самите те изпитвайки нужда от тях, са създавали особена спойка между местното население и новите им съграждани,

давайки им усещането, че не са сами в сполетялата ги драматична участ.

Заключение

Изследването на отзвук на събитията, свързани с Балканската и Междусъюзническата война (1912-1913) и последиците им, изразяващи се в обезбългаряването на откъснатите от държавата България територии, населени с българи, макар и на регионално равнище дават основание да се направят някои заключения, валидни и в национален мащаб.

Първото от тях е, че значимите социални идеи, особено от рода на общоприет национален идеал, са мощен стимулатор за единението на една нация, който неутрализира и смекчава разделенията по етнос, религия, социален статус, включително по изповядвана идеология и партийна принадлежност и др. Такава спояваща роля играе в разглеждания период идеята за национално единение на българите и населените от тях територии, изкуствено разпокъсани с международна подкрепа в резултат на проявените агресия и неоснователни претенции на съседни нам страни. Проектиран върху съвременното ни, този извод и понастоящем апелира за необходимостта от единение около значима национална доктрина, възприемана не само от ограничен кръг политически елит, а споделяна от целокупния български народ. Отсъствието ѝ внася дребнотемие в ежедневието му, поражда противопоставяния по различни признаци, отразяващи се неблагоприятно върху развитието на страната.

Солидарността и дарителството в подкрепа на нуждаещите се, техен израз и проявление, е отколешна традиция за българите. По време на превратни исторически събития

у тях избухват чувства на готовност да се притекат на помощ на страдащия, независимо от социалния им статус и материалните им възможности. С оказаното съдействие от сънародниците им тракийци, македонци, добруджанци в по-голяма степен са усетили топлината и оказания им приют от Майка България. Това им е давало кураж и стимул за живот, лекувало е многобройните им рани от преживения душевен погром и понесените материални щети. Понастоящем прояви на взаимопомощ съществуват към пострадали от природни бедствия, пожари и др. причинители. Заслужава си да виждаме в тях продължение на тази традиция, да я подкрепяме като безценен фактор, укрепващ човешките и добросъседски отношения.

Друг налагащ се извод е този за потребността в настоящия глобализиращ се свят да се придобива умение и да се усвояват подходящи политики и средства за отстояване на българския национален интерес в различни области на живота и в съвременните международни контакти. За целта е необходимо, от една страна, управляващите среди да познават и отчитат в дейността си поуците от отминали събития, причинявали национални катастрофи за България. От друга страна, съвременното гражданско общество има какво да възприеме от някогашните социални практики, характерни с масови протестни действия и непримиримост към събития, засягащи националното достойнство на страната и нацията. Респектиращи от изследвания период са прояви и образци на родолюбие, на готовност да се брани Отечеството, включително с цената на живота, когато се засягат негови стратегически цели и интереси. В този план е необяснимо бездействието на гражданското общество, когато понастоящем неведнъж ставаме свидетели как под външен натиск и

в услуга на други страни безпрепятствено се прокарват решения, противоречащи на българския интерес и с очебийни неблагоприятни последици за националното ни развитие и за жизнения стандарт на населението.

Последователите и съмишлениците на тракийската кауза, днешните деятели на тракийското движение също има над какво да разсъждават относно отговорността си да поддържат паметта за Тракия и да предадат на младите поколения убеждението си, че тя няма и не бива да има давност. Разглежданият период ни дава недвусмислена представа, че тракийските деятели са били в центъра на събитията, поддържащи жив българския дух и висок обществен отзвук относно произтичащата драма в европейските територии на Османската империя и политиката на България за решаване на тракийския въпрос. Тяхното родолюбие, отдадеността им на националния идеал за единение на българите, посланията им са привличали на тяхна страна широки слоеве от народа, включвали са ги в гражданските си протестни действия и в подкрепа на страдащите тракийски българи. Те дават смисъл и стимул на днешните им последователи и създават усещане за духовното им присъствие в тези отдалечени от тях и във времето обществени форуми, посветени на святи за родната история събития.

БЕЛЕЖКИ

¹ Райчевски, Ст. 2021. Родолюбива Варна. Хроника 1878-1944 г., с. 82, 84

² Апел на дружество „Странджа“ – „За свободата на останалите в робство братя“, 23.11.1897 г.

³ Райчевски, Ст. Цит. съч., с. 96.

⁴ Райчевски, Ст. Цит. съч., с. 110.

⁵ Стоева, Хр. 2011, С Тракия в сърцата, 59-61.

⁶ Райчевски, Ст. Цит. съч., с.146.

⁷ Пак там, с. 148.

⁸ Carnegie Endowment for international Peace, p. 154

⁹ Михова, Г. 2013. Демографската политика в България, с. 53.

¹⁰ Илчев, Н. 2021. Тракийски бежанци в гр. Варна и околията (1913-1921) според сведения в Държавния архив Варна, 20-21.

¹¹ Стоева, Хр. Цит. съч., с. 69.

БИБЛИОГРАФИЯ

Апел на дружество „Странджа“ „За свободата на останалите в робство братя“, 23.11.1897 г. – В: Райчевски, Ст. 2021. Родолюбива Варна. Пловдив, с. 96-99.

Илчев, Н. 2021. Тракийски бежанци в гр. Варна и околията (1913-1921) според сведения в Държавния архив Варна. – В: Известия на Тракийския научен институт-Филиал Варна, том 2. Варна, Изд. „Славена“, с. 7-47.

Михова, Г. 2013. Демографската политика в България. Традиции, обществени потребности, съвременни измерения. София, Акад. изд. „Проф. М. Дринов“, 239 с.

Позив на Варненското Национално и културно дружество за общоградски протест срещу цивилизования свят от 9.11.1913 г.

Райчевски, Ст. 2021. Родолюбива Варна. Хроника 1878-1944 г. Пловдив, 431 с.

Стоева, Хр. 2011. С Тракия в сърцата. Варна, Изд. „Славена“, 219 с.

Carnegie Endowment for International Peace. Report of the International Commission. To enquire into the Causes and Conduit of the Balkan. Wars.

THE ECHO OF THE RUIN OF THE THRACIAN BULGARIANS IN 1913 IN THE VARNA REGION

GENOVEVA MIHOVA

Abstract: The article contains a regional study regarding the echo of the events related to the consequences for Bulgaria of the Inter-Allied War of 1913 in the Varna Region. The focus of the research interest is the ethnic cleansing of Thrace by the Bulgarians living there during this period and the reception of the incoming migrant wave of Thracian Bulgarians in the Varna region. The position of the citizens of Varna regarding the targeted events, expressed in a number of protest actions and declarations, is presented. The creation of the first structures of the Thracian Bulgarians in Varna, which gave the start and impetus to the Thracian movement in Bulgaria and were the main drivers of their activity to popularize the Thracian cause, is noted. Donation activity in support of refugees in the Varna Region is monitored. Some conclusions are drawn based on analogies with the situation of the period and current problems.

Keywords: Thrace, ethnic cleansing, refugees, immigration policy, civil protests, donation

✉ Доц. д-р Геновева Михова
Център за демографски изследвания и обучение
Assoc. Prof. Genoveva Mihova, PhD
Center for Demographic Studies and Training
E-mail: genoveva.mihova@abv.bg

ЕТНОДЕМОГРАФСКАТА СТРУКТУРА НА ХАСКОВСКИЯ РЕГИОН ПРЕЗ XIX-XX ВЕК – РЕЗУЛТАТ ОТ ПРЕЖИВЕНИТЕ ИСТОРИЧЕСКИ СЪБИТИЯ

КРАСИМИРА УЗУНОВА

Резюме: Като част от географската и историческа област Тракия, Хасковският край и населението му през XIX-XX в. са тясно свързани с живота на нейната Източна и Западна част. Войните и въстанията за национално освобождение, засегнали пряко региона, внасят важни и необратими промени в последващото му развитие. Градските селища – Хасково, Свиленград и Харманли, преживяват поредица от бурни събития, последвали Руско-турската война (1877-1878), четническите действия и въстанията на българите, останали извън пределите на родината, Балканските войни, двете световни войни, последиците от Деветосептемврийския преврат през 1944 г. Като прекрояват многократно балканските територии и държавните им граници, те предизвикват движения на бежански потоци от България към Османската империя и от Тракия и Македония към българските предели, променят стопанския и обществен живот на селищата на Хасковския граничен регион и формират неговата етнодемографска структура.

Ключови думи: Хасково, Харманли, Свиленград, етнодемографско развитие, тракийски

През XIX-XX в. Балканите преживяват редица промени, съпътстващи Новото време (края на XV в. до началото на XX в., включващо края на Първата световна война и Октомврий-

ската революция в Русия през 1917 г., а според някои историографи продължило до 1945 г.) и последвалото Най-новото време.¹ Те са свързани с османските завоеватели, дошли още през XIV в. от Азия в Европа и тяхното трайно настаняване в завладените територии. Разположен в най-южните български земи, днешният Хасковски край придобива през вековете характерни особености в резултат на протичащите в него етнодемографски процеси, чието начало се свързва с Османското управление, и продължават да се развиват и след създаването на Третата българска държава. Бидейки част от огромната империя, регионът, както и останалите български земи, запазва дълго време дотогавашната си стопанска и обществена структура. Акад. Хр. Гандев, изследовател на българската народност в края на XV в., приема, че в началото на Османското управление българите са поставени на ръба на физическото и етнокултурно оцеляване. Тогава изчезват 2 600 населени места, селското население намалява с 560 000 души, а градското – с 90 000, или българският етнос намалява с общо 890 000² души. Без съмнение констатацията се отнася и за сегашния Хасковски регион. По този проблем проф. Цветана Георгиева внася известно уточнение в обясненията като смята, че населението не е изчезнало в резултат на масови избивания и отвличания, които също са исторически факт, а повечето от тези българи са се оттеглили в по-труднодостъпни места за по-сигурна защита. Според запазени документи завоевателите са малцинство в разширяващата се държава и се налага ислямизирането на просветените и производителните слоеве от населението на завоюваните земи, най-вече българи, а също и гърци, арменци, грузинци и т.н.³

Засилените интереси на Империята след XVI в. към познатия от древността единствен сухоземен път между Изтока и Запада, пресичащ Югоизточните Балкани, оживяват търговската дейност в региона, за което свидетелства съществуването на най-големия по това време в Европа панаир – Узунджовският (края на XVI в.), създават условия за възникване на нови селища покрай него, а някои от тях се превръщат в градове с характерна за времето демографска структура. Основаването на трите градски селища на територията на съвременния Хасковски край става след установяването на мюсюлмански заселници на подходящи места с одобрението и подкрепата на властите. Според проучванията през годините град Хасково води началото си от поземлено владение „хас“⁴.

С удобното местоположение край централния път и построения мост над р. Марица се свързва появата и развитието на селището Мустафापаша. Изграждането на здрав мост над реката позволявал да се изоставят саловете, а керваните и войските преминавали реката по-бързо и безпрепятствено. Оживлението на мястото около моста създавало необходимостта от строителство на голям кервансарай и на вакъфски комплекс, продължило години наред с участието на хиляди майстори и работници, главно българи от по-близките и по-отдалечени околности. Със завършването им тази част от важния път се превръща в добре развиващо се селище с името Джесир Мустафа паша, към което непрекъснато се стичали хора с различни умения, за да обслужват пътуващите кервани. Близостта до столицата на империята и стопанския център Одрин отличават региона като особено процъфтяващ, а град Мустафापаша се оказва следващият по големина, разположен по централния път непосредствено след Одрин.

В дописка на страниците на „Цариградски вестник“ от 1852 г. се посочват 700 християнски къщи в града.⁵ Броят на населението в Мустафапаша непрекъснато се увеличава, като едновременно с това нараства и ролята му на занаятчийски и търговски център. На 9 август 1871 г. според в. „Право“ от неговите 7000 жители, едва 200 са мюсюлмани.⁶ Почти същите са и цифрите, посочени във в. „Напред“ от 26 октомври 1874 г., според които 6000-7000 души от населението на града са българи, 4 куцовлашки семейства и 25 еврейски семейства, но не се посочва мюсюлманско население.⁷ Почти по същия начин се създава и селището Харманли след установяването на 36 домакинства колонизирани мюсюлмани около изградените през XVI в. мост над р. Олу дере, известен с името Гърбавият мост, голям кервансарай, джамия и хамам.⁸ През 1852 г. Харманли наброява вече 150 християнски домакинства и население не по-малко от 1000 души.⁹ През XIX в. Хасковската кааза заема 11 място във вилаета със своите 20 692 души население, а градът се нарежда на пето място по броя на мъжкото християнско население – 10 118 души, а по броя на мюсюлманското население – 9 941, на четвърто място. В процентно съотношение българското мъжко население представлява 48.89%, мюсюлманското – 48,04%. Освен тях в Хасково живеят още 633 души цигани, 3.05% от населението.¹⁰ Макар данните в различните проучвания за броя на населението да се разминават в известна степен, те показват Хасково през XIX в. като голям за своето време и мащабите на българските земи град в пределите на Южна България с добре развит стопански живот и действаща църковна общинска управа. Още през 1819 г. поп Константин отбелязал в бележките си за Пловдивската епархия: „Сега Хасково е главен град на едноименна кааза с триста

села, който от няколко години е седалище на Чирменския паша.“¹¹

Създадени като мюсюлмански трите градски селища се застроявали през годините хаотично и нерегулирано. Централните им части били групирани около джамията, медресето и имарета, а къщите били разположени покрай слепи задънени улички, затворени между общи пространства. Все по-многобройното християнско население през Възраждането се обособило в отделни махали, където живеещите хора били с еднакво обществено положение или с еднаква верска принадлежност. По това време те започнали да изпитват все по-неотложна необходимост от създаването на нова градска структура, в която особено важно място заемали църковните сгради. Със съзнаване на значението им християните в трите селища изградили през годините своите храмове „Успение Пресвета Богородица“ (1837 г.) в Хасково, „Св. Атанасий“ в Харманли (1834 г.) и „Света Троица“ в Мустафапаша (1834 г.). Извеждането напред на ролята и значението на Българската църковна община, която укрепвала националното самосъзнание на населението и в същото време го представлявала пред официалната власт, останал най-важният момент в обществения живот до Освобождението. Създадените през Възраждането условия за формиране на градския пазар със занаятчийско-търговски зони довел до нарастване на комуникацията между населението. Появила се чаршията – централната градска част със занаятчийските работилници, маазите и дюкяните, които се превръщали в център на новия живот. Като белег на по-голямо селище с оформена занаятчийско търговска прослойка, занаятчийската чаршия в Хасково се сдобила с часовникова кула – вертикален акцент, маркиращ центъра

на селището и отчитащ работното време на чаршията, но в същото време и знак за неговата търговско-занаятчийска мощ.¹² По този модел на възрожденска структура се развивали до 1878 г. градските селища в Хасковския регион.

В началото на XIX в. Османската империя започнала да въвежда промени в държавното управление, за да покаже пред европейския свят, че е модерна държава, в която се зачитат правата на всички поданици без разлика на език и религия. Времето на Танзимата (1839 г.) не променил живота на българското население и не го направил по-лек. Гюлханският хатишериф, потвърждаващ започналите реформи, оповестен на 3 ноември 1839 г., шумно обещал, но на практика не осъществил равенство на всички народи в империята и свобода на вероизповеданието. Жестокото потушаване на Априлското въстание през 1876 г. отново показало на Европа невъзможността на Империята да осигури равенство на народите в нейните граници. Проведената през същата година от Великите сили Цариградска конференция, след като обсъдила съдбата на европейските територии на Османската империя, определила границите на една или повече автономни български провинции. В отговор на европейския натиск Диванът обявил приемането на конституция, гарантираща права и свободи на всички етнически малцинства, и отхвърлил европейските предложения за реформи, но процесът на прекрояване на балканските граници на империята вече не можел да бъде спряен.¹³ На 12 април 1877 г. в Кишинев руският император Александър II с Манифест обявил поредната война на Османската империя. Новината се посрещнала с радост и надежди от българите. Последвалите кръвопролитни боеве между армиите на двете империи при самоотверженото участие на българското опълчение при-

ключили на 19 февруари с подписване на предварителния Санстефански договор между Русия и Османската империя, а на 27 януари 1879 г. бил сключен Цариградският договор между двете империи, който потвърдил условията на сключения по-рано Берлински договор (1878 г.) за разделянето на Северна и Южна България на васално княжество и автономна област, но оставил Тракия и Македония в пределите на империята.¹⁴ Като се разминавали напълно с българските очаквания, решенията на Берлинския конгрес (13 юни – 13 юли 1878 г.) създали на Балканите за години напред тлеещо огнище на непрекъснати спорове и въоръжени конфликти. Най-недоволни и оцетени от решенията останали българите в Тракия и Македония, но дълбоко в себе си те стаили надежди за предстоящи промени.

След Берлинския конгрес Хасковският край навлязъл в период на дълбоки демографски промени, които в първите десетилетия протичали по-активно в резултат на изселванията към пределите на Империята на големи групи мюсюлмани, гърци и евреи и преселването към свободните територии на българи от Тракия и Македония. В новата административна структура Хасково придобил статут на окръжен център и на околия с 15 067 души население. Според преброяването през 1910 г. жителите на града били 15 067 души, от които 12 076 българи, 1295 турци, 82 гърци, 606 евреи, 65 арменци, 905 цигани и 36 други. По вероизповедание те се разпределяли на: 12 029 източноправославни, 19 католици, 134 протестанти, 63 армено-грегорианци, 1308 мохамедани и 605 израилтяни.¹⁵ Етнодемографската и религиозна картина на града показвала доминиращото присъствие на българското население с източноправославно изповедание. Малките групи на католици и протестанти се формирали от българ-

ско население, а мохамеданството било изповядвано от турското и циганското население, докато израилтяни били само евреите. Еврейската религиозна община съществувала в града от първата половина на XIX в. и се представлявала от своите духовни центрове – Синагога, училище и благотворителни дружества. Турското население било поставено под ръководството на Вакъфското настоятелство, което управлявало джамиите, мъжкото частно турско училище и вакъфските имоти. Макар и малко на брой до Балканската война част от арменците в града принадлежали към Арменската апостолическа църква.¹⁶ Следосвобожденското развитие на Харманли му определил ролята на околийски център, на чиято територия към 1880 г. живеели 2 995 души, а след 1885 г. те достигнали 3 013.¹⁷ Разпределено по вероизповедание, населението показвало 2757 православни жители, 445 мохамедани, 1 католик, 2 протестанти, а по народност 2 723 били българи, 445 турци, 28 гърци. Преброяването през 1892 г. показало по-чувствително увеличение на населението на 3571 души.¹⁸

Определената след Берлинския конгрес държавна граница между България и Османската империя преминава през Хасковския регион, като го превръща в голям за времето крайграничен град. В същото време градът Мустафаша останал кааза към Одринския вилает и запазил пъстрия си етнически състав. Според публикувана статистика от 1878 г. в излизания на френски език цариградски вестник „Куриер д’Ориан“ в града тогава е имало 1300 къщи с 540 души мъжко немюсюлманско население (нофузи), 4700 души българско население и гърци, но отсъствали данни за други националности.¹⁹

В началото на XX в. въпросът с европейските територии на разпадащата се Османска империя се стяга в гордиев възел и войната се оказва единствената възможност за неговото разрешаване. На 5 октомври 1912 г. обединените в Балкански съюз държави България, Гърция, Сърбия и Черна гора обявяват война на империята. Мобилизираните мъже тръгват за фронта със съзнанието, че е настъпил часът за освобождаването на българите от Тракия и Македония. Военните действия започват на границата на Хасковския край и през първия ден от Балканската война населението на Мустафаша посреща дългоочакваната свобода и възможността за връщане в пределите на отечеството. Още с влизането на българските войски в града той получава ново име – Свиленград. Преобладаващият български елемент в неговия етнически състав се засилва, след като всички турски семейства са го напуснали още преди началото на военните действия. Заедно с тях са заминали и повечето живеещи в него еврейски и гръцки семейства.

Главните военни действия се развиват на Тракийския фронт. На 13 март 1913 г. непревземаемата според тогавашните военни специалисти Одринска крепост пада под напора на българските атаки. Изходът на войната е решен. Неуредените отношения между доскорошните съюзници още преди нейното приключване избухват в ожесточен спор, който преминава във военни действия, завършили за България катастрофално с Букурещкия мирен договор от 28 юли 1913 г. Страната ни е принудена да отстъпи на бившите си съюзници по-голямата част от Македония, а на Румъния – Южна Добруджа. Затрудненото положение на България се използва от Османската империя и турските военни колони преминават линията Мидия-Енос като настъпват в Източ-

на Тракия. Преодолявайки безпроблемно съпротивата на малобройните български погранични подразделения, те се насочват към Свиленград и околностите му. Мирното население е подложено на жестока сеч. Хиляди българи изоставят домовете си и бягат към вътрешността на страната.²⁰ Равносметката от ужасяващите събития на погрома, който преживяват градът и неговите околности, показва много невинни жертви, кръвопролитни пожарища и унищожаване на дълги години създаван поминък, описани непосредствено след случилото се от проф. Л. Милетич.²¹

С Цариградския договор от 16 септември 1913 г. Османската империя си връща Източна Тракия. Населението в завладените земи е подложено на етническо прочистване, съсипан е стопанският живот на целия регион и хиляди българи са принудени да напуснат домовете си в Тракия и Македония и да потърсят защита зад новоустановените граници. За няколко месеца след приключването на войната в опожарения до основи Свиленград се завръща почти половината от неговото население, а след зимата – и останалите му жители. В града се настаняват и много българи, напуснали пределите на империята.

Освобождението на Свиленград през 1912 г. и присъединяването му към България слага началото на нов период в живота на селището. На местата на опожарените и разрушени постройки свиленградчани започнали да изграждат новия, но вече преобразен град, сменящ ориенталския си изглед с нови архитектурни и градоустройствени решения. Отсъствието на официални и неофициални статистически данни за града преди 1920 г. не дава възможност да се установи по-точно движението на неговото население. Според преброяването от 1920 г. в него живеят 7 007 души. Адми-

нистративната промяна в новоосвободените земи е обявена в Държавен вестник на 26 септември 1913 г. Тя определя Мустафашанска околия, заедно с Кърджалийска и Ортакойска да се присъединят към Старозагорски окръг.²²

В началото на второто десетилетие на XX в., малко след приключването на Балканския конфликт, Европа, вече разделена на два военни блока – Антатата и Централните сили, е готова за всеобща война. Действията на армиите започват през лятото на 1914 г. На 14 октомври 1915 г. България влиза във войната на страната на Централните сили, защото те ѝ гарантират незабавното връщане на Вардарска Македония и обещават съдействие за получаване на териториите, отнети от Румъния и Гърция. Българският народ се надява най-после, макар и със силата на оръжието, страната да постигне пълно освобождаване и присъединяване на все още отнетите български земи.

Въпреки храбростта на българската армия надеждите за обединение скоро рухват. Страната ни излиза от войната отново като губеща с тежки за нея последици. На 27 ноември 1919 г. в кметството на парижкото предградие Ньой сюр Сен министър-председателят Александър Стамболийски подписва договора между България и страните от Антантата, който отделя Западна Тракия, Южна Добруджа и Западните покрайнини от българските територии и натоварва страната с непоносими репарационни задължения. В откъснатите от България земи остават с неясна съдба повече от 700 хил. българи. От тях през следващите 3 години в страната ни пристигат над 100 хил. бежанци. Дълги колони от сломени хора, превърнати в бежанци със събрана набързо покъщнина и добитък, напускат домовете си в Тракия и Македония и тръгват към българската граница. Стремещът

им е да се установят покрай границата с надеждата скоро да успеят да се завърнат по родните си места. Това обяснява големия човешки поток, насочил се към Хасково, Харманли, Свиленград и селата около тях. Пристигналите бежанци срещат съчувствие от сънародниците си за сполетялата ги тежка участ и получават, доколкото са позволявали финансовите възможности, държавна и общинска подкрепа.

След Освобождението градските селищата влизат в дълъг процес на промени, все още труднозабележими в градовете от Хасковския регион. Според изследователи на новата българска архитектура това е първият от трите последователни периода на нейното развитие, обхващащ времето между Освобождението (1878 г.) и края на Първата световна война (1878-1919 г.). През изминалите 40 години само в шест от българските градове населението надхвърлило 20 000 души и Хасково не бил сред тях, макар неофициално да се знаело, че жителите му надминавали посочената цифра. Пъстрата етнодемографска и религиозна картина на Хасковския край се свързвала и с настаняването на многобройните тракийски и македонски бежанци и това започнало да се отразява върху стопанския живот на градовете, определян от практикуваните професии и произвежданата продукция. Наред със стопанските промени централните градски части на Хасково, Харманли и Свиленград придобивали нов изглед с разрушаването на старите, останали от предишните десетилетия – хамами, джамии, медресета, и заменянето им с нови сгради.

Модерните тенденции, настъпили в българския живот, и разгръщането на следвоенната индустрия в условията на достатъчно свободна работна ръка след настаняването на многобройните бежанци от Тракия и Македония в Хас-

ковския регион, започнали да го превръщат в предпочитано място за живеене. Силният период в неговото стопанско развитие в началото на второто десетилетие на XX в. се дължал на установените в града по това време повече от 24 местни и външни тютюневи фирми, отворили повече от 40 манипулационни салона, обслужвани от многобройни наемни работници.²³ Близостта на региона до пристанищата на Бяло море го превърнала във важен изходен пункт към южните и западните пазари. В добрите за производство и търговия условия Хасково, Харманли и Свиленград активно развивали наред с тютюневата индустрия и копринарството, маслородобива и мелничарството, чиято продукция търгували успешно на външните пазари. Банковото дело в региона обслужвало на добро ниво местното производство. Стопанският живот влияел върху изгледа на градовете, които навлезли във втория период от развитието на градската им архитектура, обхванал времето от края на Първата световна война до края на Втората световна война (1919-1945 г.). Той се характеризирал с тенденции към териториално разширяване на градовете, заменянето на старите постройки с нови, с модерен европейски изглед сгради на индустриални предприятия, магазини, работилници и банкови сгради, с оформени градски площи, проектирани павирани улици, модерно за времето градско водоснабдяване и електрификация. Занаятчийските работилници развивали нови по-модерни производства, а магазините отваряли широки витрини за своите клиенти. Градските архитектурни планове въвели определени норми и изисквания за фасадите на изгражданите жилищни и обществени постройки, подреджани хармонично покрай по-широките павирани градски улици. Въпреки земеделския характер на региона движението на населението от селата

към градовете се усилвало. Развитието на индустриалните производства, както и модернизирването на традиционното занаятчийство и търговия създавали по-добри възможности за живот. Процесът, макар и не толкова забележимо, отчетал непрекъснато увеличаване на градското население като наред със занаятчиите, търговците и местната интелигенция все по-многобройни ставали наемните работници. Самостоятелните работници в Хасково по това време надхвърляли 7000 души.²⁴

От средата на XX в. в региона, както и в цялата страна, настъпил процес на засилена миграция на населението от селата към градовете. Новият обществено-политически и стопански режим, установен в страната след деветосептемврийския преврат през 1944 г., се отразил и върху етнодемографска структура на региона. Макар и традиционно земеделски, Хасковският край започва да навлиза в дълбоки непознати дотогава по своите мащаби демографски промени. Предприетата масова колективизация в селското стопанство извежда все повече хора от селата и ги насочва към съществуващите дотогава градове, които се превръщали във все по-предпочитано за живеене място. Населението на един от най-плодородните земеделски райони на страната се стремяло да се пригоди към новите условия на социалистическия стопански модел, в който изграждането на едра индустриална промишленост се свързвал тясно с градския живот за сметка на земеделието и селския живот. През 1947 г. с постановление на Министерския съвет от 2 септември селата Раковски и Марийно от Хасковска околия и с. Черноконево от Чирпанска околия били обединени в град, за който се предвиждало бъдеще на голям индустриален център. Градът получило името Димитровград в чест на тогавашния

32-ри министър-председател Г. Димитров. Година по-късно върху част от плодородни земи в този край започнало строителството на определяния тогава за гигант на химическата ни индустрия азотно-торов завод, известен тогава като Химкомбинат „Сталин“. Неговото производство десетилетия наред отравяло почвите и въздуха на целия регион и ликвидирало местното земеделие. През 1969 г. и село Любимец се подредило между българските градове като поредното решение на тогавашната държавна политика.

Започнал от края на Втората световна война, третият период на демографските промени в България продължил до началото на XXI в. Той се характеризирал с бързо увеличение на градското население за сметка на околните села. Само до 1958 г. Градският народен съвет (ГНС) – Хасково, констатира, че миграцията от селата към града е надхвърлила 15 000 души. Затова ГНС на основата на Закона за временно ограничение при приема на нови жители (9 април 1958 г.) временно ограничава приемането на нови жители. Въпреки това, към 1962 г. Съветът отчита продължаващо с бързи темпове нарастване на градското население, достигнало вече 60 000 жители.²⁵ Процесът продължава през целия период на социализма, като по-големите градове се превръщат в привлекателно и желано място за живеене за сметка на по-малките градове и селата, чието население намалява значително. За да ограничи този процес, държавата се опитала почти неуспешно да въведе мерки за редуциране приема на нови жители в градовете, което закрепяло хората към дадено селище и не позволявало свободно преселване от селище в селище и особено от селата към градовете, което довело до концентрация на населението в по-големите градове.²⁶

Етнодемографските промени, настъпили през изминалите два века и съпътстващи живота на селищата в региона, са свързани преди всичко с големите съдбоносни събития, преживени от населението на Балканите и Европа. Те условно могат да се разделят на два периода: първият – до края на Втората световна война, характеризиращ се преди всичко с локални въоръжени конфликти и две световни войни, придружавани с много жертви и разрушения, и вторият – обхващащ последните 53 години на ХХ в., свързвани с развитието на стопанския, обществен и културен живот в условията на установения траен мир в Европа. Те оставят своя отпечатък върху историята на региона и определят неговото развитие.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Пантев, А., Гаврилов, Б. Пътят на модерния свят. София, 1994, с. 8.
- ² Гандев, Хр. Българската народност през XV век. Демографско и етнографско изследване. София, 1989.
- ³ Пак там.
- ⁴ Тонев, И., Добрев, И. История на град Хасково от древността до 1912 г. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 1995, с. 81.
- ⁵ Цариградски вестник, бр. 9 от 28 февруари 1859.
- ⁶ Право, бр. 183 от 9 август 1871.
- ⁷ Напред“ от 26 окт. 1874.
- ⁸ Димов, Н. Харманли в периода на Османското владичество и национално Възраждане. – В: История на град Харманли. София, 2010, с. 51-73.
- ⁹ Пак там, с. 76.
- ¹⁰ Тодоров, Н. Балканският град XV-XIX в. Социално-икономическо и демографско развитие. София, 1972, с. 297-299.
- ¹¹ Наръчник на Пловдивската епархия или нейното описание, съчинено от Константин Иконом – В: Известия на Българското географско дружество, III, София, 1935, с. 1.
- ¹² Конярска, Е. Планова и пространствена композиция на някои градове от епохата на Възраждането. Дисертация за получаване на научната

степен кандидат на архитектурните науки, защитена 1970; Тодоров, Н. Цит. съч.

- ¹³ Мантран, Р. История на Османската империя. София: Рива, 1999, с. 472-535.
- ¹⁴ Генчев, Н. История на България XV-XIX век. Том 2. София, Издателска къща „Анубис“, 1999.
- ¹⁵ Костова, В. Хасково в навечерието на Балканската война. – В: История на град Хасково 1912-1945. Дял I. Първа глава. УИ „Св. Климент Охридски“, София, 2005, с. 20.
- ¹⁶ Пак там.
- ¹⁷ Статистически годишник на Българското царство, 1910. София, 1911 с. 25; Изложение за състоянието на Хасковски окръг през 1889-1890. София, 1890, с. 5.
- ¹⁸ Узунова, Кр. Демографска характеристика. Дял III, Глава първа: Стопанско развитие. – В: История на град Харманли от древността до 1989 г. София, 2010, с. 135-138.
- ¹⁹ Ethnographie du vilayet d'Adrianopole, publiee en 1878 par le „Courier d'Orient“, journal en langue Francaise paraissant a Constantinopole. Sofia, 1919.
- ²⁰ Генчев, А. Междусъюзническата война 1913 г. София, 2017.
- ²¹ Милетич, Л. Разорението на Тракийските българи през 1913 година. София, 1918, с. 46.
- ²² Преброяване на населението на 31.XII.1934 г. Общи резултати. Кн. III. Според главното занятие. София, 1940, с. 172-173.
- ²³ Uzunova, V. Inside the Tremendous Tobacco Industry of Haskovo in the 20th Century. Papers of BAS, vol. 9, 2022, No.1, p. 50
- ²⁴ Граматиков, Г. Благоустройство на града, Дял II, Четвърта глава. – В: История на град Хасково 1912-1945. София, 2005, с. 435-492; Граматиков, Г. Изграждане инфраструктурата на града. Дял II Глава трета. – В: История на град Харманли от древността до 1989 г. София, 2010, с. 257-325; Узунова, Кр. Градски обществен и политически живот и дейността на общинската управа. – В: Градът на копринага. История на Свиленград 1912-1944. Свиленград, 2012. с.142-391.
- ²⁵ Узунова, В. Кметове и председатели на ИК на ГНС 1944-1969. – В: Хасково и неговите кметове XIX-XX в. Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, София, 2023, с. 301.
- ²⁶ Груев, М. Демографски тенденции и процеси в България в годините след Втората световна война. – В: Знеполски, И. (ред.). История на На-

родна република България: Режимът и обществото. София, Сиела софт енд паблишинг, 2009. с. 369-370.

БИБЛИОГРАФИЯ

Гандев, Хр. Българската народност през XV век. Демографско и етнографско изследване. София, 1989.

Ганчев, А. Междусъюзническата война 1913 г. София, 2017.

Генчев, Н. История на България XV-XIX век. Том 2. София, Издателска къща „Анубис“, 1999.

Граматииков, Г. Благоустрояване на града, Дял II, Четвърта глава. – В: История на град Хасково 1912-1945. София, 2005, с. 435- 492.

Граматииков, Г. Изграждане инфраструктурата на града. Дял II Глава трета. – В: История на град Харманли от древността до 1989 г. София, 2010, с. 257-325.

Груев, М. Демографски тенденции и процеси в България в годините след Втората световна война. – В: Знеполски, И. (ред.). История на Народна република България: Режимът и обществото. София, Сиела софт енд паблишинг, 2009.

Димов, Н. Харманли в периода на Османското владичество и национално Възраждане. – В: История на град Харманли. София, 2010.

Конярска, Е. Планова и пространствена композиция на някои градове от епохата на Възраждането. Дисертация за получаване на научната степен кандидат на архитектурните науки, защитена 1970.

Костова, В. Хасково в навечерието на Балканската война. – В: История на град Хасково 1912-1945. Дял I. Първа глава. УИ „Св. Климент Охридски“, София, 2005.

Мантран, Р. История на Османската империя. София, Рива, 1999.

Милетич, Л. Разорението на Тракийските българи през 1913 година. София, 1918.

Наръчник на Пловдивската епархия или нейното описание, съчинено от Константин Иконом – В: Известия на Българското географско дружество, III, София, 1935.

Пантев, А., Гаврилов, Б. Пътят на модерния свят. София, 1994.

Тонев, И., Добрев, И. История на град Хасково от древността до 1912 г. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 1995.

Тодоров, Н. Балканският град XV-XIX в. Социално-икономическо и демографско развитие. София, 1972.

Узунова, В. Кметове и председатели на ИК на ГНС 1944-1969. – В: Хасково и неговите кметове XIX-XX в. Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, София, 2023.

Узунова, Кр. Демографска характеристика. Дял III, Глава първа: Стопанско развитие. – В: История на град Харманли от древността до 1989 г. София, 2010.

Узунова, Кр. Градски обществен и политически живот и дейността на общинската управа. – В: Градът на коприната. История на Свиленград 1912-1944. Свиленград, 2012. с.142-391.

Ethnographie du vilayet d'Adrianopole, publiee en 1878 par le „Courrier d'Orient“, journal en langue Francaise paraissant a Constantinopole. Sofia, 1919.

Uzunova, V. Inside the Tremendous Tobacco Industry of Haskovo in the 20th Century. Papers of BAS, vol. 9, 2022, No.1.

THE ETHNO-DEMOGRAPHIC STRUCTURE OF HASKOVO REGION IN THE 19TH – 20TH CENTURIES – A RESULT OF HISTORICAL EVENT

KRASIMIRA UZUNOVA

Abstract: As part of the geographical and historical area of Thrace, the region of Haskovo and its population in the 19th-20th centuries were closely connected with the life of its Eastern and Western parts. The wars and uprisings for national liberation that directly affected the region brought important and irreversible changes to its subsequent development. The urban settlements - Haskovo, Svilengrad and Harmanli experienced a series of stormy events following the Russian-Turkish war /1877-1878/, the insurgent actions and the uprisings of the Bulgarians who remained outside the borders of the homeland, the Balkan wars, the two world wars, the consequences of the September 9 Coup in 1944 . By repeatedly reshaping the Balkan territories and their state borders, they caused movements of refugee flows from Bulgaria to the Ottoman Empire and from Thrace and Macedonia to the Bulgarian borders, changed the economic and social life of the settlements of the Haskovo border region and formed its ethno-demographic structure.

Keywords: Haskovo, Harmanli, Svilengrad, ethno-demographic development, Thracian refugees.

✉ Д-р Красимира Узунова,
РИМ Хасково
Krasimira Uzunova, PhD,
Regional History Museum – Haskovo
E-mail: krassimirauzunova@abv.bg

ТЕРИТОРИАЛНО РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ И ЧИСЛЕНОСТ НА ИЗТОЧНОТРАКИЙСКИЯ БЕЖАНСКИ ПОТОК КЪМ МАЛКОТЪРНОВСКИЯ РАЙОН В ПЕРИОДА 1913-1925 Г.

ИВАНКА ДЕЛЕВА

Резюме: При изясняване същността и спецификите на бежанските движения на българи от Източна Тракия през периода 1913-1925 г. определено място заема въпросът за посоките на тези движения, за броя на населението, участващо в тях, за характера и особеностите, с които се отличават. Един от основните райони, към които в интересувания ни период се насочват групи от бежанско българско население, е Малкотърновският. Разположен днес в близост до българо-турската граница, той е най-южната обособена територия от Бургаска област, където се констатира заселване на източнотракийски бежанци.

Във връзка с това цел на настоящата разработка е изясняване географската и поселищна насоченост на изследвания процес в Малкотърновския район, както и броят участващи в него. Задачите, които си поставя изследването, са очертаване на териториалното разпределение и численост на източнотракийския бежански поток към Малкотърновския район в периода 1913-1925 г. с оглед детайлното изясняване същността и особеностите на този тип механично движение.

Ключови думи: източнотракийски бежанци, Малкотърновски район, механично движение, териториално разпределение.

При изясняване същността и спецификите на бежанските движения на българи от Източна Тракия през изследвания период определено място заема въпросът за посоките на тези движения, за броя на населението, участващо в тях, за характера и особеностите, с които се отличават. Поредичата от свързани промени, които предизвикват, са особено интензивни в количествено отношение и красноречиви като въздействие в тогавашния Бургаски окръг. С оглед детайлно разкриване естеството на осъществяваното от източнотракийските българи бежанско движение в посочения ареал, настоящото изследване е диференцирано и обхваща част от териториалната определеност на Бургаски окръг – Малкотърновска околия, към която в интересуващия ни период се насочват групи от изследваното население.

Във връзка с това цел на настоящата разработка е изясняване географската и поселищна насоченост на изследвания процес в Малкотърновския район, както и броят участващи в него.

С оглед формулираната цел, географски и хронологични граници се определят следните основни задачи: очертаване на териториалното разпределение и численост на източнотракийския бежански поток към Малкотърновския район в периода 1913-1925 г. във връзка с детайлното изясняване същността и особеностите на този тип механично движение.

Въпросът за осъществяваното от източнотракийските българи бежанско движение и установяването им в Бургаска област през периода 1913-1925 г. се появява в публикации през втората половина на ХХ век. Проучванията от този период се свързват с имената на Георги Попов¹ и Тодор Косатев². Ограничени по своя обем, въпросните изложения служат по-скоро за ориентация на читателите към същността на

разглежданата в тях проблематика, без да дават пояснения за особеностите, съпътстващи интересуващия ни тип движения и техните проявления.

Към тази група автори трябва да отбележим и Стоян Райчевски³, който посвещава редица свои съчинения на въпроса за източнотракийските бежанци и тяхното установяване в разглежданото географско пространство. Част от съдържащите се в неговите материали сведения се отнасят до историческото развитие на Източна Тракия, етапите на изселване на българското население от тази област и причините, които го провокират, както и на настаняването на бежанците в отделни административно-териториални единици на Бургаска област. Наред с общата информация авторът предоставя конкретни данни за селища в Източна Тракия, от които се изселват бежанци, и населени места в Бургаска област, които приемат групи от въпросното население.

В началото на ХХI век темата за източнотракийските българи и устройването им на територията на Бургаска област епизодично привлича вниманието на изследователите. В тази връзка се появяват публикации под формата на студии и статии, посветени на различни въпроси от изследваната проблематика, които се отличават с ограничен географски и тематичен обхват. В същото време са налице проучвания, които засягат отделни елементи от нея. Сред авторите, работещи в това изследователско поле, трябва да отбележим имената на М. Александров, Г. поп Аянов, Б. Боев, Т. Браянов, Б. Бужашка, Д. Вачков, Г. П. Генев, К. Георгиев, Г. Горев, Д. Гюдуров, Г. Димитров, С. Елдъров, Н. Константинов, Т. Косатев, М. Куманов, Й. Мантарлиев, Л. Милетич, В. Мучинов, К. Пеева, П. Пейковска, С. Пенков, П. Пенчев, Д. Попников, В. Стоянова, И. Тодев, С. Три-

фонов, И. Филчев, Д. Шалапатов, С. Шишков, Щ. Д. Щерионов, Н. Якимов, А. Яранов и др.

Основната изворова база, на която стъпва настоящото изследване, е документацията, издавана от Дирекция за трудовата поземлена собственост (1921-1924 г.) и впоследствие от новосъздадената Главна дирекция за трудовите земеделски стопанства (1924-1926 г.). В процеса на работата се ползват документи от фондовете на Централния държавен архив, от Българския исторически архив към Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, отдел „Държавен архив“ – Бургас, Регионална библиотека „П. К. Яворов“ – Бургас, фондовете на отдел „История“ при Регионален исторически музей – Бургас и пр. Друг вид документи, използвани при научното изследване, са статистически материали, събрани в самия развой на бежанските процеси.

Най-южният район от Бургаска област, където в началото на изследвания период се констатира заселване на бежанско българско население, е Малкотърновският. Разположен днес най-близо до българо-турската граница, преди Балканските войни той е част от Малкотърновска каза на Лозенградски санджак в Източна Тракия⁴. Съгласно наличните данни, до 1912 г. Малкотърновска каза е обитавана от около 1900 турци, 15000 българи и незначително количество другоетнично население⁵, което дава основание да се приеме, че в проучвания район българите имат превес. Административното средище на региона – гр. Малко Търново, поради своето местоположение в близост до границата, преминаващите от тук търговски пътища и позицията на казалийски център в края на XIX и началото на XX век се развива активно. Съобразно природогеографските условия в града, бележат раз-

цвет отрасли като скотовъдство, търговия и специализирано занаятчийство. Този тип предпоставки, отнасящи се към началото на интересуващите ни хронологични граници, определят сравнително многобройно население на Малко Търново – над 5000 души⁶.

До войните към Малкотърновска каза се числят 22 села, като най-добре развитите в икономическо отношение след подписване на Цариградския договор остават в Турция, отвъд новата българо-турска граница⁷. Това са селата: Дерекьой, Дерекли, Велика, Карадере, Камила, Керациново, Мъглавит, Мегалово, Мокрошово, Паспалово, Чеглаик, Цикнихор и няколко чифлици. Към българската държава са присъединени селата: Визица, Гьоктепе, Граматиково, Заберново, Калово, Кладара, Конак, Крушово, Сърмашик и Стоилово. Населението на останалите в Турция малкотърновски селища масово се изселва в българските предели на Малкотърновския район, а впоследствие и в други краища на България⁸. Освен от гореспоменатите села, в българското землище на Малкотърновския район се установява население и от други обособени териториално-административни области на Източна Тракия. Впечатлява присъствието на българи от 37 селища на Лозенградска, Бунархисарска, Люлебургаска, Визенска кази⁹. Повечето от поселенията, от които произхождат изселниците, като Ениджия, Каваклия, Колибите, Сатъкьой, Пенека, Урумбегли, Чонгора, Ятрос са съставени изцяло от българско население, а в други числеността му преобладава, както е в Бунархисар, Курудере, Серген и Яна. В разглеждания район се заселват бивши жители на Малък Самоков (Мидийска каза), от Полос (Хавсенска каза), обитатели на някои от селищата в Одринска каза – Вейсал, Куруджикьой, Татарлар, Таякадън, както и от

по-отдалечения казалийски център Кешан. В Малкотърновско се настанява и част от българското население на самия град Одрин¹⁰.

Фиг. 1. Региони, от които идват и посоки в движението, на установяващите се в Малкотърновски район бежанци

По-детайлно онагледяване движението на изследваното население към Малкотърновския район се придобива от фигура 1. Тук е необходимо да направим уточнение относно големината на указващите посоката на миграцията стрелки – тя няма стойностен еквивалент, т.е. размерите им не съответстват на количеството установило се от съответната посока бежанско население. Приложената карта има само пространствено-ориентировъчно предназначение.

През лятото на 1913 г., от м. юли до есента на същата година турски войски подразделения окупират едно по едно българските селища в Източна Тракия, повсеместно конфискуват имуществото на българското население – добитък, зърно, пари, постройки, давайки му кратък срок да събере покъщнина, която може да бъде натоварена на една каруца, често за няколко семейства, без позволение за водене на добитък, след което го ескортират до българската граница¹¹. Част от българите предварително напускат домовете си и се отправят пешком към българската територия на Малкотърновско, успявайки да отведат със себе си и добитък. В началния етап от пристигането си в България (есента на 1913 г.) прогонените българи остават на открито, но постепенно се разпръскват по селата. Източнотракийци се настаняват във всички населени места на Малкотърновския район: Визица, Граматиково, Гьоктепе, Дингизово, Караеврен, Евренозово, Заберново, Калово, Карамлък, Кладара, Конак, гр. Малко Търново, Стоилово, Сърмашик. Част от бежанците намират временен подслон в домове на местни хора, други се настаняват в изоставените от турците (по силата на обмена на население, регламентиран с Одринското споразумение) села, каквито са Евренозово, Караеврен, Дингизово, Карамлък, трети са принудени непрекъснато да сменят обитанието си. Относно последните, като пример могат да бъдат дадени българите от селищата Пенека и Бунархисар, които първоначално се спират в Малко Търново, но впоследствие се преместват във Василиковско, Анхиалско, Айтоско, Бургаско, а някои по море са транспортирани до Варна¹². Според изчисленията на централната власт в края на 1913 г. в района на Малко Търново има 5100 бежанци¹³.

В резултат на движението на групите бежанско население, броят му тук постепенно намалява – в средата на 1914 г. в центъра на района – Малко Търново, има 120 семейства бежанци, а в цялата околия – 800 семейства¹⁴. Процесът продължава и през следващите години, като в края на 1918 г. в разглежданата територия са регистрирани 539 бежански семейства с 2264 членове¹⁵. Спад в числеността на трайно установилите се в проучвания район източнотракийски бежанци регистрират и данните от преброяването на населението през 1920 г., по време на което тук са налични 1943 души бежанци¹⁶.

Прегледът на обобщената информация позволява да се направят някои изводи относно същността и спецификата в динамиката на броя установили се в района на Малкотърновско бежанци. Очерталата се тенденция е низходяща, т.е. в рамките на първия етап от разглеждания период – от 1913 до 1920 г., бежанското население тук намалява. Причините за разкритата тенденция са разностранни. Трябва да се има предвид, че като първото по-голямо населено място в българска територия Малко Търново и прилежащите му области са изпълнявали ролята на приемен и разпределителен център за навлизащите в България бежанци. Поради това броят на първоначално регистрираните тук изселници е голям, а впоследствие намалява. От значение за формиране на очертаната тенденция е и обстоятелството, че половината от прилежащите към казата села след промяна на границата остават на българска територия и запазват обитателите си българи, което стеснява възможностите за настаняване на бежанците, дошли от турската част на административната единица. Определено въздействие оказва и значителното ограничаване на обработваемата и ползваема площ в региона, след като

най-благоприятните за развитие на земеделие територии остават в пределите на Турция, а пространството, намиращо се в пределите на България, е заето предимно от гори. Развитите преди промяна на границата скотовъдство и обусловените от него различни занаяти, търговия и др. спират да се практикуват, което води до западане на района. Фактът, че броят на съществуващите села се запазва, и тук не се създават нови заселища след идването на бежанците, въпреки законовите постановления, които включват Малкотърновска околия в списъка на определените за заселването им райони, също може да се посочи като показателен за отсъствие на определени предпоставки и по отношение разширяване на селищната мрежа¹⁷. Независимо от прилаганите в края на изучавания период правителствени мерки за устройване на бежанците в района посредством официално определяне на част от наличните села за техни заселища¹⁸, върху констатираната тенденция влияние оказва съществуващата тук липса на необходимите условия за нормално качество на живот – здравеопазване, образование, социална среда и пр., което провокира и повишаването на общата смъртност сред бежанците. Осъществяваните от управляващите мерки за облекчаване положението на бежанското население не съумяват да задоволят нуждите на многобройните семейства, пръснати из малкотърновските села¹⁹.

Обобщеният анализ позволява да се оформят следните изводи относно териториалното разпределение и численост на бежанското население в Малкотърновския район през разглеждания период:

1) Във връзка с *географската ориентация* в придвижването на заселилите се в района бежанци се установява, че те произхождат от 56 селища на различни обособени терито-

риално-административни области на Източна Тракия с превес на поселенията от Лозенградска и Бунархисарска кази, както и от останалите отвъд границата населени места от Малкотърновска каза.

2) По отношение на *типа селища*, от които идват и в които се установяват бежанците, може да се заяви, че преобладаващата част от заселилите се в региона са от села и се установяват също в села. Само малка част от бивши жители на села се установява в единствения градски център на региона – Малко Търново. Тук се заселва и основна част от градското бежанско население, което идва от Лозенград, Одрин и Бунархисар.

3) Проучваното население се установява във всичките 14 населени места на Малкотърновски район във времето от юли до декември 1913 г. Процесът продължава чрез разселване на вече пристигналите групи в рамките на региона и към други области.

4) Широк кръг са факторите, оказващи въздействие върху миграционната активност на бежанското население в Малкотърновския район²⁰.

Няколко са основните групи фактори, които обуславят процеса по установяване на бежанското население в изучавания район: 1) политически – близостта до областта на военни действия, предопределяща превръщането на Малкотърновско в приемен и разпределителен център за навлизащите в България бежанци; действията на управляващите страната с оглед реализиране идеята за обособяването на района в една от основните зони за заселване на бежанци в страната; 2) икономически – наличните в района дадености за безпроблемната професионална реализация на значителна част от бежанското население; 3) природогеографски –

идентичността на наличните в района условия от този тип с тези в старите местообиталища на бежанците; 4) социално-психологически – близостта на района до границата и до родните селища на бежанците и надеждата им в удачен момент безпрепятствено да се завърнат отново там. Макар всяка една група фактори да оказва въздействие върху разглеждания процес, трябва да се отчете, че най-значимо е влиянието на тези от политическо естество.

Различни са факторите, определящи последващото *изселване* на бежанското население от Малкотърновския район: 1) политически – липсата на готовност у управляващите за справяне с проблемите на бежанското население; 2) икономически – преди всичко появилите се тук затруднения с осигуряване поминъка на бежанското население; 3) демографски – пренаселването на района, довеждащо до намаляване на необходимото за съществуване жизнено пространство и провокиращо необходимостта от формиране на изселнически потоци; 4) социално-психологически – отсъствието в района на условия за осъществяване на желаната образователна подготовка, на необходимите здравни грижи и на възможности за реализиране на личните стремежи, свързани с повишаване жизненото равнище на бежанците. Става ясно, че и върху този вид миграционен процес на бежанското население въздействие оказва всяка една от споменатите групи фактори, доминиращи обаче за неговото осъществяване са тези от икономически и демографски характер.

Съпоставяйки влиянието на въздействието на различните фактори по отношение посоката на механичното движение на бежанците в Малкотърновския район, трябва да отчетем, че през целия период са доминирали тези, провокиращи изселването им от тук.

5) Според статистическите данни от 1926 г. бежанското население в Малкотърновския район възлиза на 1490 души²¹. Тази численост потвърждава наблюдаваната през целия период от 1913 до 1925 г. низходяща тенденция в динамиката на общия брой трайно установили се в изследвания ареал източнотракийски изселници. Така че в края на изследвания период бежанците съставляват 18.3 % от цялото му население.

БЕЛЕЖКИ

¹ Попов, Г. Към въпроса за бежанците в Бургаски окръг през 1920-1923 г. – Известия на държавните архиви, кн. 21, 1971 г., 137- 153.

² Косатев, Т. Настаняване на бежанците в Бургаски окръг (1919-1931). – Исторически преглед, 1975 г., № 2, с. 60.

³ Райчевски, С. Бежанците в Бургаския регион от Тракия, Македония и Мала Азия 1878-1945 г. – В: Българските бежанци в Бургас и региона 1878-1945 г. Сборник с доклади. Бургас, 2018 г., 16-35; Виж от същия автор: Източна Тракия. История, етноси, преселения XV-XX век. София, 1994 г.; Етническото прочистване на българите в Източна и Западна Тракия и Мала Азия. София, 2013 г.; Разселване (настаняване) на българите бежанци от Източна Тракия в периода 1830-1913 г. – ИТНИ, кн. 17, С., 2019, 11 – 47; Настаняването на бежанците във Василювско (Мичуринско) и Малкотърновско. – Известия на музеите от Югоизточна България, том VI, 1983 г., 81-88 ; Старият Бургас. София, 2011 г.; Крайбрежна Странджа. София, 2001 г.

⁴ Милетич, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 г. София, 2003 г., 13.

⁵ Вариативността на информацията за числеността на българското население в Източна Тракия преди началото на Балканските войни произлиза от обстоятелството, че наличните историографски сведения се основават на източници, които си служат с различни показатели за преброяване – семейства, етнически групи, къщи, села, кази и прочее. Виж например: Шишков, С. Тракия преди и след Европейската война. Пловдив, 1922 г. Авторът използва статистика за населението в Тракия (Одрински вила-

ет) преди Балканската война 1912 г., публикувана в: La question Bulgare et les etats Balkaniques, Expose et documents, Sofia, 1919 г., с. 279; ЦДА, Ф. 77К, оп. 4, а.е. 1002, л. 1-5; Милетич, Л. Цит. съч., 73, 257-260; Тракия. Географски и исторически преглед. Изд. Тракийски научен институт. София, 1946 г., 128-145, 148-183.

⁶ Аянов, Г. п. Малко Търново и неговата покрайнина. Бургас, 1939 г., 57-101; Милетич, Л. Цит. съч., с. 75.

⁷ Актът за предаване на Малкотърновска околия към България е подписан на 25 октомври 1913 г., а границата е прокарана няколко километра западно от Малко Търново.

⁸ Милетич, Л. Цит. съч., с. 73.

⁹ Селата: Алмаджик, Бунархисар, Българско Кадиево, Горна Канара, Девлетлиагач, Дерекьой, Едига, Ениджия, Еникьой, Ереклер, Кадиево, Каракоч, Карахадър, Кешерлик, Ковчас, Коджатарла, Колибите, Коюн-дере, Кулата, Курията, Курудере, Лозенград, Люлебургас, Маджура, Пейчова махала, Пенека, Пиргопло, Пирок, Раклица, Скопо, Тастепе, Тенкетрът, Терзидере, Тъмен лъг, Чонгора, Яна, Ятрос.

¹⁰ Милетич, Л. Цит. съч., 281-290; Браянов, Т. Българи бежанци от Тракия (родни места и къде са заселени в България). – ИТНИ, кн. 1, С., 1965 г., 117-137. Виж също: Браянов, Т. Българи бежанци от Тракия. Населени места с бежанци от Тракия по окръзи и наименованията на селищата, откъдето са дошли бежанците. – ИТНИ, кн. 2, София, 1970 г., 207-237; Райчевски, С. Разселване (настаняване) на българите бежанци от Източна Тракия в периода 1830-1913 г. – ИТНИ, кн. 17, София, 2019, 11-47; Виж също: Райчевски, С. Източна Тракия. История, етноси, преселения XV-XX век. София, 1994 г., 203-284.

¹¹ ЦДА, Ф.176К, оп. 2, а.е. 1451, л. 29, 30, 36, 51.

¹² Милетич, Л. Цит. съч., 55 – 80.

¹³ СД, XVII ОНС, ИИС, 21.04.1914 г., с. 389.

¹⁴ Милетич, Л. Цит. съч., с. 75.

¹⁵ Отдел „Държавен архив“ – Бургас. Ф. 803К, оп. 1, а.е. 14, л. 3.

¹⁶ Списък на населените места в Царство България според преброяването от 31.12.1920 г., София, 1924 г., с. 6.

¹⁷ ДВ, бр. 277, 12.03.1921 г.

¹⁸ Известия. Периодичен орган на ГДТЗС. Бр. 3, 15.02.1925 г., с. 4; бр. 4, 21.02.1925, с. 5; бр. 6, 10.04.1925 г., с. 5.

¹⁹ Отдел „Държавен архив“ – Бургас. Ф. 80К, оп. 1, а.е. 9, л. 1.

²⁰ Диференциацията им в големи групи е както по отношение посоката на осъществяваното механично движение, така и съобразно същността и спецификата им.

²¹ Преброяване на населението от 31.12.1926 г. Преброяване на населението по околии. Малкотърновска околия, с. 8.

БИБЛИОГРАФИЯ

Аянов, Г. п. Малко Търново и неговата покрайнина. Бургас, 1939.

Браянов, Т. Българи бежанци от Тракия (родни места и къде са заселени в България). – ИТНИ, кн. 1, София, 1965, 117-137.

Браянов, Т. Българи бежанци от Тракия. Населени места с бежанци от Тракия по окръзи и наименованията на селищата, откъдето са дошли бежанците. – ИТНИ, кн. 2, София, 1970 г., 207-237.

Милетич, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 г. София, 2003.

Райчевски, С. Източна Тракия. История, етноси, преселения XV-XX век. София, 1994 г., 203-284.

Райчевски, С. Разселване (настаняване) на българите бежанци от Източна Тракия в периода 1830-1913 г. – ИТНИ, кн. 17, София, 2019, 11-47.

Тракия. Географски и исторически преглед. Изд. Тракийски научен институт. София, 1946.

Шишков, С. Тракия преди и след Европейската война. Пловдив, 1922.

TERRITORIAL DISTRIBUTION AND NUMBERS OF THE REFUGEE FLOW FROM EASTERN THRACE TO THE MALKO TARNOVO REGION IN THE PERIOD 1913 – 1925

IVANKA DELEVA

Abstract: In clarifying the nature and specifics of the refugee movements of Bulgarians from Eastern Thrace in the period 1913 – 1925, an important task is to examine the directions of these movements, the number of the population participating in them, the nature and peculiarities that distinguish them. One of the main areas to which groups of the refugee Bulgarian population were directed in the period we are interested in is that of Malko Tarnovo. Located today near the Bulgarian-Turkish border, it is the southernmost distinct territory of the Burgas region where settlement of East Thracian refugees is found.

In this regard, the aim of this paper is to clarify the geographical and settlement orientation of the researched process in the Malko Tarnovo region, as well as the number of people involved in it. The tasks set by the research are outlining the territorial distribution and numbers of the East Thracian refugee flow to the Malkatarnovo region in the period 1913-1925 in order to study in detail the nature and peculiarities of this type of mechanical movement.

Keywords: East Thracian refugees, Malko Tarnovo region, mechanical movement, territorial distribution.

✉ Д-р Иванка Делева
Регионален исторически музей – Бургас

Ivanka Deleva, PhD
Regional Museum of History – Burgas
E-mail: delevaiva@abv.bg

КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНО ДРУЖЕСТВО „ТРАКИЯ“ И МЛАДЕЖКО ТРАКИЙСКО ДРУЖЕСТВО – СЕЛО АК БУНАР

СТАНИСЛАВ ИВАНОВ

Резюме: Въз основа на запазени документи в Централния държавен архив е разгледана дейността на Тракийското дружество в с. Ак бунар (днешно Генерал Инзово – Ямболско) и кореспонденцията на младежката тракийския организация с централното ръководство на Тракийския младежки съюз през 20-те и 30-те години на XX в. Поставен е акцент върху борбата на тракийските бежанци с местното гръкоезично население (кариоти), което прави опити да възпрепятства настаняването на преселниците в селото.

Ключови думи: Ак Бунар/Генерал Инзово, тракийски бежанци, кариоти, тракийско културно-просветно дружество, младежко тракийско дружество

Двете национални катастрофи и несправедливите за България мирни договори от Букурещ и Ньой принуждават хиляди българи да напуснат родните си селища в Източна и в Западна Тракия, за да потърсят закрила в старите предели на Отечеството. Много от тях намират подслон в ямболския край, който гранична с турската държава и се намира в непосредствена близост до българо-гръцката граница.

В настоящата публикация частично ще се разгледаме дейността на Тракийското дружество в с. Ак бунар (днешно Генерал Инзово – Ямболско) и кореспонденцията на младежката тракийския организация с централното ръководство на

Тракийския младежки съюз (въз основа на запазени документи от ф. 637К и 883К на ЦДА). Ще акцентираме основно на борбата на тракийските бежанци с местното гръкоезично население (кариоти), което прави опити да възпрепятства настаняването на преселниците в селото.

Както и на много други места в България и тракийските бежанци, настанени в Ак бунар, учредяват тракийско дружество, което да отстоява правата им и да лобира пред местните власти.¹ Като бежанци в селото, още с настаняването си те се сблъскват с омразата на местните кариоти. Новоизбраното ръководство на дружеството прави всичко възможно да се противопостави на опитите на кариотите в селото да ги прогони, но среща липсата на разбиране от страна на местните власти. В тази връзка председателят на организацията изпраща писмо от 5 август 1925 г. до председателя на Върховния изпълнителен комитет (ВИК) на Тракийската организация, в което го моли за съдействие, защото напрежението в селото непрекъснато ескалира, като основната причина за това е нетолерантното отношение на кариотите от Ак бунар спрямо тракийските бежанци.

Както ни е известно, в началото на 20-те години на миналия век в село Ак бунар са настанени 200 фамилии на тракийски бежанци. В селото обаче живеят и над 300 кариотски (гръкомански) семейства, които посрещнат доста недружелюбно преселниците. И въпреки че кметството в селото успява да осигури 80 свободни стаи за бежанците, гръкоманите възпрепятстват процеса на настаняването им с непосилни такси за наем и необосновани изисквания. Не са изключение и случаите, в които тракийски българи са физически малтретирани от агресивни кариоти пред одобрителните погледи на местните общински съветници (които без изключение са гръкомани).

В отчаянието си бежанците търсят съдействието на околийския управител, който обаче изненадващо не взема никакви мерки, за да предотврати издевателствата над тракийските българи (защото приема подкупи от богатите кариоти от Ак бунар).² Безизходицата принуждава част от настанените бежанци в селото да търсят средства и възможности за преместване в други селища от околията (няколко семейства успяват да намерят работа и квартира в град Ямбол, но високите цени на наемите и ниските надници правят оцеляването им почти невъзможно).

Единственото решение на проблема според председателя на местното тракийско дружество е уволнението на компрометирания околийски управител и назначаването на принципен и отговорен администратор на този пост.³ За огромно негово съжаление обаче централните власти не откликват на молбите му за съдействие и напрежението продължава да тлее, тъй като, както вече посочихме, кметът на селото е етнически българин, но целият състав на общинския съвет е съставен от гръкомани, които, за да се наложат в борбата си срещу тракийските бежанци, използват всички позволени и непозволени от закона средства.⁴

Така например, на 28 август 1925 г. всички общински съветници от селото отиват в околийския център, където подават колективна оставка. Те предлагат на околийските власти да се назначи временно специална тричленна комисия, съставена от гръкомани, която да ръководи делата на местната община, без да се съобразява с фигурата на кмета на селото, до провеждането на нови избори. Осъзнавайки огромната опасност от този акт, тракийските бежанци от Ак Бунар отправят молба до председателя на ВИК на тракийската организация да лобира пред околийските власти в

състава на тричленната комисия да влязат единствено местни патриоти и родолюбци, които да защитават правата на бежанците. Предложени са следните кандидати за членове на комисията: председател Димитър Стоянов – бежанец, и членове Димитър Милев – бежанец, и Тодор Вълчев – коренен жител на селото.

Изпитанията на бежанците от с. Ак бунар продължават и през следващите месеци на годината. Петдесет и осем семейства (родом от с. Кушланли) продължават да живеят на открито, въпреки решението на властите да бъдат настанени в къщи в селото, поради съпротивата на кариотите. Представителите на бежанците отново търсят подкрепата на околийския управител в гр. Ямбол, който обаче за пореден път не реагира на жалбите им и открито защитава кариотите. Нещо повече, на 12 октомври 1925 г. делегация от четирима кариоти от селото заминава за град София, за да настоява пред бюрото за настаняване на бежанците да се преместят в друго село новодошлите тракийци.⁶

Респективно, единствената опора на бежанците отново остава ВИК на тракийската организация, която за пореден път реагира незабавно и не остава без отговор жалбите на членовете си от с. Ак бунар. Още на 23 октомври 1925 г. председателят на организацията Димитър Гогов уведомява колегите си от Ак бунар, че само директорът на ТЗС – Кърджали, е разрешил трайно тракийския проблем, докато останалите дирекции в държавата (включително и тези в Югоизточна България) все още не са настанили напълно бежанските семейства, т.е., проблемите на акбунарци не са изключение от общата картина в страната.⁷ В допълнение Гогов призовава другарите си да продължат борбата и да не губят вяра в организацията. Думите му сплотяват още

повече тракийските бежанци от Ак бунар, които въпреки материалните затруднения и липсата на нормални битови условия продължават да провеждат редовни събрания и да изпращат отчетените суми от членския внос (възлизащ на 1000 лв.) до централата в София. Успоредно с това те се противопоставят на провокациите на кариотите и техните съюзници в администрацията.⁸

Ситуацията се променя едва през новата 1926 г., тъй като местните кариоти под влияние на събратята си от съседните села Малък и Голям Манастир започват интензивно да се изселват в Гърция, като по този начин освобождават пространство за бежанците. Това обаче е бавен процес, който изисква време. Изселниците-кариоти трябва да получат обезщетение от българската държава за имотите си, а тези въпроси се разглеждат от смесената българо-гръцка комисия, която протака преговорите. И въпреки че една голяма част от кариотското население открито заявява намерението си да се изсели и подава декларации за описване на недвижимото си имущество, на практика до 1928 г. то остава в селото и обработва земите, определени за стопанисване от бежанците, които се намират в северната част на землището на Ак бунар, където възниква и новият квартал на тракийските българи. Бежанците, които и без това трудно намират реализация на трудовия пазар в страната, са заплашени да останат без поминък. Ето защо те настояват пред ВИК на тракийската организация да пледира пред българските власти колкото се може по-скоро да се удовлетворят молбите на кариотите от Ак бунар за изселване, за да се подобри положението на бежанците, много от които са в тежко здравословно състояние, без средства за лечение и препитание. Този въпрос е окончателно решен едва в началото на

30-те години на миналия век, когато и последните кариоти окончателно се изселват в Гърция по силата на Конвенцията за доброволно изселване на малцинствата, подписана непосредствено след сключването на Ньойския договор.⁹

Въпреки че спечелват борбата с кариотското население и се заселват трайно в с. Ак бунар, бежанците никога не забравят спомена за бащиното си огнище. Респективно, местното тракийско дружество периодично организира вечеринки, седенки и събрания, за да се поддържа буден духът на тракийци и да се пази паметта за бащините огнища. Продължават и интензивните контакти с ВИК на тракийската организация, редовно се отчита и членският внос на организацията (който за 1930 г. възлиза на сумата от 500 лв.) Регулярно се подновява и абонаментът за в. „Тракия“ – трибуна на тракийското движение в България през междувоенния период. През 1933 г. абонамент за вестника в селото са направили общо 21 тракийци: Иван Грудев, Стоян Сотиров, Димитър Христов, Стоян Кехайов, Маври Янев, Костадин Делигрудев, Стою Драгнев, Начо Христов, Никола Кеседжиев, Митю Гаванозов, Андрея Димитров, Манол Папучков, Стою Гаргов, Димир Тагаров, Алескандър Стойков, Иван Дердов, Коста Вълков и др.¹⁰

В следващите редове ще се спрем накратко и върху дейността на тракийските дружества в селото през 30-те години. На 3 февруари 1934 г. е проведено и редовното отчетно-изборно събрание на Културно-просветно дружество Тракия – с. Ак бунар. Председателят на дружеството запознава присъстващите в залата членове и гости с дневния ред на заседанието и предоставя думата на А. Узунов (делегат от Централното ръководство на тракийските дружества) за кратко слово.

А. Узунов приветства присъстващите от името на председателя на ВИК на тракийската организация, след което ги запознава с целите на организацията и с дейността ѝ по защитата на правата на тракийските бежанци и подпомагането на нуждаещите се семейства. Следват изказванията на заслужили дейци на тракийското движение от селото, които призовават присъстващите към единение и изглаждане на противоречията в организацията. През втората част на събранието е проведен и изборът за нови ръководни органи на дружеството.¹¹ С пълно мнозинство в ръководството на настоятелството са избрани: Никола Аврамов (председател), Кръстю Атанасов (подпредседател), Коста Вълков (секретар-касиер) Петко Матушев, Пандели Христов, Никола Николов, Александър Киров, Васил Ангелов, Илчо Георгиев и Петко Майстанов (членове). Обновен е и съставът на контролната комисия, в която влизат: Христо Кечеджиев, Иван Ников и Иван Грудев.

Както неведнъж подчертахме, най-големият проблем на тракийските заселници в Ак бунар (преименувано на Генерал Инзово през 1934 г.) си остава липсата на достатъчно жилища за бежанските семейства, които непрекъснато се увеличават. Ето защо усилията на новия общински съвет (изцяло обновен след изселването на кариотите) са насочени към разрешаването на този належащ въпрос. От кореспонденцията на кмета на селото с Дирекцията на държавните дългове узнаваме, че към 29 януари 1935 г. са предадени 11 акта на новопостроени жилища за бежанците. Респективно, благодарение на властите нов дом получават бежанците: Стою Диманов, Ангел Николов, Михал Михалев, Ганчо Петков, Мирчо Костадинов, Калин Калинов, Григор Манов, Янаки Христов, Димо Танев, Иван Карчев и Трендафил Ста-

матов. Други два акта не са предадени, защото получателите им Карамфил Карамфилов и Христо Димов не желаят да ги подпишат поради лични причини. А членът на тракийското дружество в селото Христо Милев сам си построява къща, и то със собствени средства, като единствено получава безплатно дворното място, отпуснато от държавните институции.¹²

До края на годината Главната дирекция за настаняване на бежанците изпраща още няколко писма със списъци на бежанци от Генерал Инзово, на които в най-кратки срокове трябва да бъдат построени жилища. Първият списък съдържа десет имена: Хриса Василева, Вълка Топалова, Пейо Гаргов, Георги Манолов, Ивайло Киров, Петко Койчев, Димитър Узунов, Калина Георгиева, Никола Найденов, Ирина Вълчева.¹³ С това сведенията на тракийското дружество в Генерал Инзово се изчерпват.

В края на 20-те години на миналия век се активизира и дейността на Младежкото тракийско дружество в Ак бунар. От запазените сведения узнаваме, че председателят на дружеството редовно абонира тракийските младежи от селото за в. „Завет“ – издание на тракийските младежки дружества, и лично изпраща пощенски запис с 1000 лв., за да заплати абонаментите. Нещо повече, в средата на януари 1930 г. той изпраща писмо до председателя на Тракийския младежки съюз с молба да се отпечата във в. „Завет“ картичка на местните тракийски младежи с коледни носии, за да се популяризира дейността им за опазване на традициите на дедите. Въпреки тежките условия и липсата на средства, бежанците ревниво пазят обичаите на дедите и редовно коледуват в къщите на селото, без да пропускат Коледните празници. Събраните средства и продукти от коледуването младежите

даряват на тракийската организация, за да може тя да функционира нормално. За никого не е тайна, че ръководството на младежката организация в селото изпитва огромни финансови затруднения, защото настанените бежанци в селото са изключително бедни и не могат редовно да внасят членския си внос. Трудно се заплащат и получените календари и брошури на ВИК и на Тракийския младежки съюз.

Ето защо Централното ръководство на тракийската организация в България непрекъснато напомня на другарите си от Ак бунар да изпратят дължимите суми за абонамент на вестниците и за получените брошури и календари, тъй като и то се нуждае от средства за функционирането си.¹⁴ Въпреки трудностите, акбунарските тракийци все пак успяват да внасят на части дължимите суми за абонамент и календари на другарите си от София, макар и със закъснение. В писмо от 20 март 1931 г. председателят на младежката организация в селото известява централното ръководство на Тракийския младежки съюз, че изпраща сумата от 570 лв. за погасяване на част от налога за 1931 г., като 250 лв. са за изплащане на налога за настоящата година, 240 лв. са за изплащане на част от дължимата сума за абонамента на в. „Завет“, а 80 лв. са за нови абонаменти. На 25 май 1931 г. е изпратен нов запис към централата в София в размер на 300 лв. за получените (преди време) 60 броя календари на организацията. През месец август 1931 г. младежкото тракийско дружество в Ак бунар изпраща нов запис със сумата от 250 лв. за погасяване на останалата част от налога за годината. Особено популярен в селото е печатният орган на организацията в. „Завет“. Затова и много членовете на дружеството, като: Колю Грудев, Ангел Куртев, Яни Кехаев, Яни Бочуков, Петко Делиградев, Васил Бояджиев, Гого Цинков, Петко Ге-

оргиев, Стою Пеев, Коста Вълков, Георги Шопов, Анастас Аврамов, Димо Калайджиев, Митю Андреев, Колю Хаджиев, Иван Калчев, Ангел Стоев, Пандели Христов, Колю Илиев и Момчил Господинов, редовно се абонират за него.¹⁵

С това сведенията за младежката тракийска организация в селото приключват. Надяваме се обаче бъдещите ни научни търсения да се увенчаят с успех и да открием нови документи за работата на акбунарската младежка организация.

В заключение ще отбележим, че Културно-просветно дружество „Тракия“ – Ак бунар, се опитва активно да отстаива правата на тракийските бежанци, настанени в селото. Председателят на организацията непрекъснато комуникира с колегите си от ВИК на тракийската организация и им представя обективен отчет за ситуацията в селото и за неволите на тракийските бежанци. Основната задача пред ръководството на тракийското дружество в селото е защитата на правата на тракийските преселници и парирание на натиска на местните кариоти, които не желаят да приемат бежанците и възпрепятстват настаняването им в селото. Втората задача пред ръководството на дружеството е свързана с борбата за оземляване на бежанците с имотите на изселилите се в Гърция кариоти. Поради различни причини този процес често се забавя във времето, докато семействата на бежанците търпят тежки лишения и несгоди. В село Ак бунар е учредена и тракийска младежка организация, която съдейства за съхранението на автентичните тракийски обичаи, песни и танци, за да не се заличи това национално богатство.

БЕЛЕЖКИ

¹ *Филчев, И.* Тракийският въпрос и тракийското движение в България. София, 2018, с. 200-201.

² ЦДА, ф. 637К, оп.3, а.е.133, л. 4.

³ *Султанов, Г. С.* Генарал Инзово – минало и настояще. Ямбол, 1994, с. 18-19.

⁴ *Ангелова, Д.* За местните и бежанците в с. Генерал Инзово, Ямболско – Известия на музеите в Югоизточна България, 2009, 24, с. 244-245.

⁵ ЦДА, ф. 637К, оп.3, а.е.133, л. 1.

⁶ ЦДА, ф. 637К, оп.3, а.е.133, л. 2-3.

⁷ ЦДА, ф. 637К, оп.3, а.е.133, л. 4.

⁸ ЦДА, ф. 637К, оп.3, а.е.133, л. 7.

⁹ *Димитров, Г.* Малцинствено-бежанският въпрос в българо-гръцките отношения (1919-1939). Благоевград. 1982, с. 42.

¹⁰ ЦДА, ф. 637К, оп.3, а.е.133, л. 28.

¹¹ ЦДА, ф. 637К, оп.3, а.е.133, л. 31.

¹² ЦДА, ф. 1739К, оп.3, а.е.1045, л. 1.

¹³ ЦДА, ф. 1739К, оп.3, а.е.1045, л. 2.

¹⁴ ЦДА, ф. 883К, оп.2, а.е.474, л. 11.

¹⁵ ЦДА, ф. 883К, оп.2, а.е.212, л. 5.

БИБЛИОГРАФИЯ

Ангелова, Д. За местните и бежанците в с. Генерал Инзово, Ямболско – Известия на музеите в Югоизточна България, 2009, 24, с. 244-245.

Димитров, Г. Малцинствено-бежанският въпрос в българо-гръцките отношения (1919-1939). Благоевград, 1982.

Султанов, Г. С. Генарал Инзово – минало и настояще. Ямбол, 1994.

Филчев, И. Тракийският въпрос и тракийското движение в България. София, 2018.

**CULTURAL AND EDUCATIONAL SOCIETY
THRACIA AND YOUTH THRACIAN SOCIETY - AK
BUNAR VILLAGE**

STANISLAV IVANOV

Abstract: On the basis of preserved documents in the Central State Archive, the paper presents the activities of the Thracian Society in the village of Akbunar (today's General Inzovo – Yambol region) and the correspondence of the Thracian youth organization with the central leadership of the Thracian Youth Union in the 1920s and 1930s. Emphasis is placed on the struggle of the Thracian refugees with the local Greek-speaking population (Kariotes), which attempted to prevent the settlement of the refugees in the village.

Keywords: Ak Bunar/General Inzovo, Thracian refugees, Kariotes, Thracian cultural and educational society, youth Thracian society

✉ Д-р Станислав Иванов
Изследовател на свободна практика

Stanislav Ivanov, PhD
Freelance researcher
E-mail: slavusmagnus@abv.bg

ВТОРА ЧАСТ

**90 ГОДИНИ ТРАКИЙСКИ ЖЕНСКИ СЪЮЗ НА
БЪЛГАРИЯ**

**РОДЕНИ ОТ ТРАКИЯ, РОДИЛИ ЗА ТРАКИЯ!
90 ГОДИНИ ОТ
СЪЗДАВАНЕТО НА ТЖСБ – ОРГАНИЗАЦИЯТА,
ОБЕДИНИЛА ЖЕНИТЕ НА ТРАКИЯ.**

ИВАНКА МЕЧЕВА

Резюме: Настоящото изложение има за цел за очертае пътя и ролята на жените от Тракия в тракийското движение в годишнината от създаване на Тракийския женски съюз и да даде виждане за бъдещите проучвания в това направление. Насоките, в които е търсено мястото на тракийските жени в борбите за освобождение и ролята им в тракийското движение и които са очертани в изложението, са следните: 1. Създаване на женски дружества (предимно благотворителни) в Тракия преди разорението. 2. Участие на жените в Илинденско-Преображенското въстание 3. Участие на жените в Балканската война. 4. Жените от Тракия и разорението на тракийци 5. Създаване на Тракийски женски съюз – предпоставки, същност на съюза, дейност преди Втората световна война. 6. Участие на жените в тракийското движение в периода 1944-1997 г. 7. Възстановяване на Тракийския женски съюз през 1997 г. 8. Роля на Тракийския женски съюз в тракийското движение след 1997 г.

По всички тези направления ТЖС работи след възстановяването си през 1997 г., но направените проучвания остават

частични и са далече от сериозния научен поглед. През 2023 г. по повод на 90-годишнината на ТЖС чрез организиране на специален панел в проведената конференция бе поставено началото на бъдещи нови проучвания и обобщаване на наличните.

Ключови думи: Тракийски женски съюз, тракийски жени, благотворителни дружества, тракийско движение

През месец октомври 2023 г. се навършиха 90 години от създаването на Тракийския женски съюз (ТЖС). Тази годишнина беше отбелязана с провеждане на научна конференция, посветена на ролята на жените в тракийското движение. Постави се началото на сериозно проучване по този все още неизследван въпрос.

От своите 90 години ТЖС е работил като легитимна организация само 33 години – 7 години през периода 1933-1940 г. и 26 години след възстановяването си през 1997 г. до днес.

Създаването на ТЖС в първата половина на ХХ век е продиктувано от повеите на времето. Едновременно с това ТЖС е резултат от ролята, която имат жените в Тракийското движение. Ако погледнем от този ъгъл, приносът на тракийката към движението обхваща периоди, в които тракийската жена действа сама, неорганизирана в някаква структура (напр., до 1933 г. и през 1944-1997 г.), и периоди, в които тя работи в рамките на ТЖС.

Жената от Тракия винаги е живяла със събитията, свързани с българския народ. Тя има своя дан в Илинденско-Преображенското въстание и в революционните борби. В края на ХІХ и началото на ХХ век тракийката се подчинява на традициите на силно патриархалното семейство. Тя е

все още необразована, но оформя духа в семейната среда, възпитава децата и им предава своите духовни ценности, свързани на първо място с огромно родолюбие. Независимо от това и сред тракийските жени в този период започва да се усеща повея на новото. В Беломорска и Одринска Тракия вече се появяват млади жени, предимно учителки, които придават нов облик на тракийската жена. В четирите основни училища на Одрин, в откритата девическа прогимназия и в девическата гимназия „Я. Касъров“ се обучават момичета, носителки на знание и нов поглед към живота. От свободна България са изпратени за учителки в Лозенград: учителката Ирина от Стара Загора, в Чепеларе – Тота Дончева от Карлово, която става една от ръководителите на Илинденско-Преображенското въстание в района на Чепеларе в определен момент.

В крак с времето се създават женски благотворителни организации: женско благотворително дружество „Евдокия“, учредено от учителки в Одрин, което съществува през периода 1898-1915 г. и има за цел да подпомага бедни ученици, за да могат да завършат образованието си; Дамски комитет в Лозенград, създаден от Ирина Михалчева с благотворителна цел – да събира помощи за затворниците в Лозенградския затвор след Илинденско-Преображенското въстание.

Много жени участват активно в подготовката и провеждането на Илинденско-Преображенското въстание: Мария Тенишева, наречена Странджанската Баба Тонка; Васильото, Тота Дончева, Руса Попгеоргиева, Ирина Михалчева – майка на акад. Михалчев; презвитера Елена Проданова; Рада Казалийска от с. Райково; Милка Загорчева – учителка в Лозенград; баба Кера Михайлова – ятачка, пренесла знамето на Паспаловата чета; д-р Съба Костова, племенница на Хаджи

Димитър, и още много други жени, които са считали за свой дълг да бъдат част от съдбините на народа.

През 2018 г. бе направено проучване, свързано с участието на жените във въстанието, уточнени са имената на жените тракийки, признати за поборници. Това проучване разшири информацията, с която ТЖС разполага, но, за да бъде пълно, то се нуждае от още конкретика и по-сериозно систематизиране.

Обявяването на Балканската война жените от Тракия посрещат с огромен възторг. За тях, както и за всяка българска жена, тази война трябва да донесе присъединяване към България на все още неосвободените земи. За разлика от Илинденско-Преображенското въстание, в което се включват главно жени от Тракия, в Балканската война, превърнала се в общонародна кауза за освобождение, участват жени от цялата страна. В Македоно-одринското опълчение 12 жени са зачислени в различните военни формирования, а чрез дружество „Самаряни“ взимат участие като санитарен и помощен персонал. Жените във военните формирования са уточнени поименно, но повечето от тези, които са работили в БЧК, са все още са неизвестни.

След Балканската война и последвалите събития, свързани с масовия бежански поток, положението на тракийските жени се променя драстично. Освен че трябва да се грижат за децата, те вече се превръщат във фактор, свързан с осигуряване на прехраната и съществуването на семейството. Започва да се чувства необходимост от обединяване на усилията на общността, за да се облекчи, доколкото е възможно, положението на бежанците и в частност на жената.

По места започват да се възстановяват тракийските дружества, залинели след войните. По-будните и млади жени се

включват активно в дейността на възникващите младежки тракийски дружества. Там те участват в протестните акции срещу несправедливата политика, организират вечеринки, включват се в различни форми на културно-просветна дейност.

През 1924 г. в Бургас се създава тракийско женско културно-благотворително дружество „Екзарх Антим I“, което има за цел подпомагане на бежанците, намиране на работа и подслон за тях. През същата година в гр. Хасково се създава Македоно-тракийско благотворително дружество.¹ През 1927 г. (14.09.1927 г.) Мара Михайлова защитава във в-к „Тракия“ необходимостта от създаване на организация на жените тракийки. Впоследствие във вестника се създава „Колона на тракийската жена“. Трябва да изминат почти три години, за да се осмисли тази идея и да се предприемат конкретни действия.

На 2 март 1930 г. се сформира Дамски комитет във Варна, начело с Олимпия Йосифова. За много кратък период Дамският комитет от 40 учредителки увеличава състава си на 251 души. Като самостоятелна организация започва да съществува от 30 ноември 1930 г. като Женско културно-благотворително дружество „Тракия“. Варненското дружество изпраща призив към жените в тракийските дружества да създадат свои структури по места.

На 2 октомври 1932 г. на 17-тия редовен конгрес на Тракийската организация в София е образуван Тракийски дамски централен акционен комитет, имащ задача да организира свикване на Учредителен конгрес на ТЖС. Този конгрес се провежда на 28 октомври 1933 г. в София. Насоките за работа на ТЖС са представени от дружеството в София. Избрано е ръководство с председател Мария Иванова, подпредседател Евдокия Каринтова, секретар Мара Михайлова.²

Какви са основните черти на ТЖС при създаването му?

1. Това не е политическа организация, ТЖС няма политически искания, свързани с положението на тракийските жени.

2. Това е патриотична организация, която има за цел съхраняване на обичаите,

традициите, идентичността на тракийци и подпомагане на делника им в трудния момент.

3. Тракийските женските дружества приемат Устава на Съюза за свой устав.

4. Тракийските женските дружества събират свой членски внос.

След Учредителния конгрес започва работа за създаване на женски дружества по места. Особено активна е Мара Михайлова, която за кратък период успява да създаде дружества в Свиленград, Харманли, Асеновград (Станимъка), Симеоновград, с. Хаджи Мехмедолар, с. Джебировлар (кв. Гледка), Борисовград (Първомай), с. Саарлар.

Някои дружества са преценили, че не е необходимо да създават свои женски дружества, напр. в гр. Стара Загора. Постепенно в страната се създават около 25 тракийски женските дружества, които поради политическите събития просъществуват за кратък период.

Дейността на ТЖС е свързана основно с подобряване на положението на жената тракийка: отпускане на помощи, където е възможно; създаване на детски кухни за изхранване на деца на работещи жени, създаване у жените на нагласа към образование, издирване на болни тракийци (не само жени), просветна дейност сред жените, запознаване с произведения на тракийски автори.

В своята работа женските дружества осъществяват контакти и работят с различни държавни институции, обществени организации и др.

След преврата от 19 май 1934 г. Върховният изпълнителен комитет на Тракийската организация преустановява съществуването си. ТЖС със затихващи функции съществува до 1940 г., когато е проведен последният му конгрес.³

Макар че събитията около създаването на ТЖС са известни, има много подробности, свързани с неговата дейност, които са неизвестни. Няма информация за конкретните изяви на отделните дружества, за жените, които са ги ръководели по места. Дори ръководителките на централно ниво, с изключение на Мара Михайлова, остават някак неизвестни.

Периодът 1944-1989 г.

След промените през 1944 г., на 24 декември 1944 г. се възстановява Съюзът на тракийските културно-просветни дружества и постепенно започват да се възстановяват дружествата по места.

През този период ТЖС не се възстановява. Едновременно с това се увеличава значително ролята на жените в тракийското движение, ако и те да нямат своя организация. Новите условия на живот водят до по-активно включване на жените в дейността на тракийските дружества. Политиката на държавата през този период е свързана с по-широка изява на жените в обществения живот на страната. През 1957 г. Централният изпълнителен комитет (ЦИК) на Съюза изпраща до дружествата писмо с указания за критериите, на които трябва да отговорят членовете на ръководствата по места. Там се препоръчва в ръководните органи да бъдат включени повече жени и младежи.

Още на първата конференция на Съюза през 1944 г. като член на Централното ръководство влиза Поля Терзистоева – за първи път жена е включена в ръководен орган на Съюза. През 1948 г. в гр. Средец се създава женско тракийско дружество с председател Димитрина Мирчева. То постепенно се разраства и се превръща в тракийското дружество на гр. Средец.

През тези години във всички дружества нараства броят на жените, които активно участват в техния живот. След възстановяването на организациите начело на едно от най-големите тракийски дружества, това във Варна, е Поля Терзистоева, а в Бургас е Веска Даракчиева. В ръководните органи на тракийските дружества влизат много жени – като членове на управителните съвети, в контролните комисии. В някои дружества се създават секции на жените – в Елхово, Варна, Пловдив, Стара Загора и др.

Жените са активни организатори на тържества по места – честване на годишнини, на 26 март, провеждане на срещи с ветерани, провеждане на посещения на „Петрова нива“. Главно жените са тези, които правят възстановки на тракийски обичаи. Една от дейностите, в които са включени основно жени, е създаване към тракийските дружества на певчески фолклорни групи, които имат за цел съхраняване на автентичния тракийски фолклор: в Пловдив е създаден танцов състав към „Тютюнева промишленост“, където работят предимно жени бежанки или потомките им, образуват се певчески женски групи в Стара Загора, Поморие, създава се фолклорен ансамбъл в Хасково, в който са включени в началото предимно жени и др. През 1956 г. Видка Попова създава колектив за странджански народни песни към дружеството във Варна. Пак тя написва няколко пиеси, които се представят в околните градове: „Тракийска сватба“, „Тра-

кийска меджия“, образува се женски хор към дружеството в Ивайловград, фолклорна група се появява и в Русе. Към Централното ръководство е създадена женска певческа група от 13 жени и смесена танцова трупа от 14 жени и мъже, които имат изяви из цялата страна.

В средата на шейсетте години (1965 г.) държавата разрешава към обществените организации да се създадат производствени предприятия. Към Съюза се създава предприятие „Тракийско творчество“, в което по места намират своя поминък много жени тракийки.

Независимо че няма обособена женска тракийска организация в годините 1944-1989 г., жените тракийки дават своя принос към тракийското движение. През тези години те придобиват увереност в силите си и това им дава възможност през следващия период от развитието на тракийското движение да се изявят с пълна сила.

ТЖС след възстановяване на СТДБ

След възстановяване на СТДБ жените се включват изключително активно в работата на тракийските дружества. Още на Националната конференция на 7 февруари 1990 г. присъстват немалък брой жени делегати, които са възстановители на тракийския съюз. В много от градовете жени са избрани за председатели на възстановените организации. Още в първите години жени намират място сред членовете на Централното ръководство на СТДБ – Дора (Тодорка) Ставрева (Варна), Петра Мечева (Стара Загора).

В дружеството в Пловдив още в началото на 1991 г. се създава клуб на жените тракийки. В голяма част от тракийските дружества се сформират женски секции. Постепенно се появява необходимост от възстановяване на ТЖС.

Идеята се реализира от Петра Мечева и на 13-14 юни 1997 г. по решение на Централното ръководство на СТДБ в гр. Стара Загора се провежда Национална конференция на жените тракийки със статут на конгрес. Присъстват жени от Кърджали, Димитровград, Варна, Хасково, Момчилград, Крумовград, Бургас, Ямбол, Нова Загора, Казанлък, Пловдив, Русе, Асеновград, Сливен и др. Специално поканени на конференцията са Магда Герджикова (дъщеря на войводата Михаил Герджиков), Надежда Недкова (внучка на Михаил Герджиков), Вяра Маджарова (дъщеря на войводата Димитър Маджаров).

Конференцията взема решение да възроди ТЖС и да се счита като учредителен конгрес за ТЖС.

На конференцията след проведените обсъждания е решено:

1. Да не се изграждат самостоятелни женски дружества, както е било при учредяването на ТЖС.

2. ТЖС ще работи за изпълнение на целите и задачите на СТДБ, като обединява усилията на жените тракийки.

3. ТЖС ще съхранява, развива и предава на поколенията историческата истина за Тракия, ще работи за решаване на тракийския въпрос, както и за защита на правата на тракийските българи.

4. Няма да се събира членски внос за членовете на ТЖС.

Избран е Централен съвет на ТЖС като върховен орган. За председател е избрана Петра Мечева (1997-2014 г.), а за секретар – Папани Козарева от София. В ЦС влизат и всички жени председателки на тракийски дружества, Магда Герджикова, Надежда Недкова, Вяра Маджарова, Веска Даракчиева, Христина Стоева, Иванка Антонова и др.

Още след Първия конгрес по инициатива на ТЖС започ-

ва движение „Тракийската памет разказва“, посветено на 85 години от разорението на тракийските българи. Идеята е да се събуди съхранената памет и да се запознае обществеността с проблемите на тракийци. В движението са привлечени научни работници, журналисти. В рамките на движението се провеждат регионални конференции в Кърджали, Варна, Пловдив, Ямбол, Бургас, Стара Загора, Русе. Националната конференция е проведена на 13 март 1998 г. в Пловдив.

За изпълнение на решенията на Първия конгрес ТЖС провежда тържества за отбелязване на 100-годишнината на Мара Михайлова, Поля Терзистоева, Магда Петканова. За всеки един от юбилеите от ТЖС е изграден инициативен комитет, препоръчва се на клубовете по места да проведат изяви, посветени на годишнините.

Националните чествания се провеждат в Пловдив и с. Хан Аспарухово (за Магда Петканова), в Кърджали (за Мара Михайлова), във Варна (за Поля Терзистоева).

Вторият конгрес на ТЖС се провежда на 23 март 2002 г. На конгреса се отчита като изключително ползотворна дейността за петгодишния период. С проведените от ТЖС изяви, с разкритите нови женски секции и създадени няколко регионални женски структури се активира дейността не само на женските секции, но на целия СТДБ. Чрез средствата за масова комуникация (вестници, радио, местни телевизии) историята на бежанците и разорението стига до обикновените граждани на страната. Дори в изказването си председателят на СТДБ г-н Карамитрев, давайки висока оценка за приноса на ТЖС, предлага тракийското женско движение да се превърне в национално.

Изключително важно решение на конгреса е това, свързано с предложението да се започне работа за обявяване на

26 март за Ден на Тракия. Като първа стъпка е изпратено предложение от конгреса до министър-председателя на РБ г-н Симеон Сакскобурготски.

В изпълнение на решенията на втория конгрес започва провеждането на традиционен събор в с. Аврен в памет на избитите през 1913 г. 42 жени и деца от с. Манастир.

Трудно върви работата по реализиране на идеята за Деня на Тракия. След провеждане на национален митинг в Стара Загора, след отправяне на няколко официални писма до Президента и Министър-председателя на България от страна на СТДБ и ТЖС, в началото на м. февруари 2006 г. Петра Мечева, като общински съветник, успява да ангажира и убеди Общинския съвет на Стара Загора в подкрепа на идеята за обявяване на 26 март за Ден на Тракия, след което внася в Общинския съвет предложение: Общинският съвет на Стара Загора да предложи на Министерския съвет 26 март да бъде обявен за Ден на Тракия. Това предложение е подкрепено отново от СТДБ

За първи път официалната власт, макар и от местен характер, взема решение, което изиграва важна роля, за да се приеме от Министерския съвет предложението на СТДБ и ТЖС за Деня на Тракия.

След четири години упоритата работа председателката на ТЖС Петра Мечева успява да изпълни решението на Втория конгрес на ТЖС.

Много активна е работата на Папани Козарева във връзка с проблемите на бежанците от Източна Тракия. През 2007 г. тя издава книгата „Източно тракийският имуществен проблем“.

Може да се каже, че периодът, в който председател на ТЖС е Петра Мечева, е изключително ползотворен. Той е свързан със значими за СТДБ събития, инициирани от ТЖС.

През 2017 г. се провежда извънредна конференция на ТЖС. Тя е свързана с известни промени в устава на Женския съюз. След тези промени ТЖС остава като структура към СТДБ с ръководство от двама съпредседатели. Върховен орган на ТЖС става общото събрание.

За периода след 2017 г. дейността на ТЖСБ е насочена главно към съхраняване паметта на Тракия във всичките ѝ аспекти.

След извънредната конференция през 2017 г. започна работа за честване на 85-годишнината на ТЖС, като основните събития са под патронажа на вицепрезидента на България Илияна Йотова. Идеята бе това честване да бъде повод за активизиране на дейността на женските секции към тракийските дружества. По места се проведе чествания, посветени на 85-годишнината на ТЖСБ, като националното честване се състоя в Стара Загора. Ежегодното поклонение в с. Аврен се проведе в присъствието на г-жа Илияна Йотова.

През следващите години ТЖС се насочи към открояване приноса на тракийката в борбите за освобождение и за развитие на тракийското движение.

Особено внимание беше отделено на проучване на участието на жените в Илинденско-Преображенско въстание и Балканската война. Установиха се поименно жените, признати за революционери, ятаци и помагачи по време на Преображенското въстание.

В момента се работи за полагане на паметна плоча на мястото, където е живяла Мария Тенишева в Бургас. Успях-

ме да установим адреса, на който е живяла Мария Тенишева към 1932 г., когато е починала. Издирихме и се свързахме с нейни роднини – правнук и пра-правнук, които живеят в Бургас. Идеята да се постави плоча на мястото на къщата, в която е живяла, в навечерието на 90-годишнината от смъртта ѝ се сблъска с бюрократични спънки и очакваме да се реализира в следващите месеци.

Ежегодно се провеждат поклоненията в с. Аврен, включително и през годините на пандемията. На проведения през 2020 г. събор имаше предложение да се издирят наследници на жертвите, на които отдаваме почит. На събора през 2021 г. присъстваха представители на наследниците на няколко фамилии, които положиха своите цветя в знак на почит към паметта на сродниците си.

През 2021 г. по повод на 120-годишнината от рождението на Мара Михайлова бе подготвена страница в Уикипедия за създателката на ТЖС Мара Михайлова

Заклучение

Силата на ТЖС е в работата на женските клубове към тракийските дружества. Те обединяват жените, работят за съхранение на паметта, пазят песните на нашите баби, пазят спомена за тях, за техните гозби и обичаи.

И така вече 90 години.

БЕЛЕЖКИ

¹ *Стоева, Хр.* В души изгрява ни завета!.. Варна, 1993, с. 116.

² *Чолакова, Е.* Тракийският женски съюз в контекста на женските организации в България до 1934 г. – Известия на Тракийския научен институт. Кн. 7, 2007, с. 64

³ *Филчев, И.* Тракийският въпрос и тракийското движение в България. София, 2018, с. 299; Тракия, бр. 13-14, 27 юли 1997.

БИБЛИОГРАФИЯ

Стоева, Хр. В души изгрява ни завета!.. Варна, 1993, с. 116.

Филчев, И. Тракийският въпрос и тракийското движение в България. София, 2018, с. 299; Тракия, бр. 13-14, 27 юли 1997.

Чолакова, Е. Тракийският женски съюз в контекста на женските организации в България до 1934 г. – Известия на Тракийския научен институт. Кн. 7, 2007, с. 58-93.

90 YEARS OF THRACIAN WOMEN'S UNION OF BULGARIA

BORN FROM THRACIA, BORN FOR THRACIA! 90 YEARS SINCE THE CREATION OF TZHSB - THE ORGANIZATION THAT UNITED THE WOMEN OF THRACIA

IVANKA MECHEVA

Abstract: This paper aims to outline the path and role of the women from the Thracian region in the Thracian movement on the anniversary of the establishment of the Thracian Women's Union and to give a perspective for future studies in this direction. The directions in which the position of Thracian women in the struggles for liberation and their role in the Thracian movement were sought and which are outlined in the summary, are as follows: 1. Creation of women's societies (mainly charitable) in Thrace before the ruin of the Thracian Bulgarians.

2. Participation of women in the Ilinden-Preobrazhenie Uprising. 3. Participation of women in the Balkan War. 4. Women from Thrace and the ruin of the Thracian Bulgarians. 5. Creation of the Thracian Women's Union (TWU) – prerequisites, essence of the union, activity before the Second World War. 6. Participation of women in the Thracian movement in the period 1944–1997. 7. Restoration of the TWU in 1997. 8. The Role of the TWU in the Thracian movement after 1997.

The TWU has been working in all of these directions since its restoration in 1997, but the studies carried out remain partial and are far from a serious scientific study.

In 2023, on the 90th anniversary of the TWU a special panel was organized as part of the conference, which set the beginning for future new studies and summarized the available ones.

Keywords: Thracian Women's Union, Thracian women, charitable societies, Thracian movement

✉ Иванка Мечева
Съпредседател на ТЖС

Ivanka Mecheva
Co-Chairman of the TWU
E-mail: vbmka@abv.bg

ПУБЛИЧНИ ИЗЯВИ НА ЖЕНИТЕ В ОДРИНСКА ТРАКИЯ В СФЕРАТА НА ОБРАЗОВАНИЕТО И БЛАГОТВОРИТЕЛНОСТТА (ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX-НАЧАЛОТО НА XX В.)

ЕЛЕНА АЛЕКСАНДРОВА

Резюме: Изследването се фокусира върху дейността на жените в Одринска Тракия, представена от образованието и създаването на женски дружества. В Одрин българските жени се появяват в публичното пространство чрез образованието. Българското общество в региона постепенно осъзнава ползата от образованието за женския пол, което личи от значителния брой ученички, които родителите с готовност изпращат в училищата. Безспорна е ролята на Екзархията, която след 1878 г. се превръща в „тих воин“ в борбата за българско училище и църква в османските вилаети. Организирането на девическа гимназия в Одрин като висш етап на женското образование решава кадровия проблем с намирането на подготвени учителки. В контекста на пъстрата в етническо отношение Османска империя българските женски дружества запазват подчертано благотворителния си характер за подпомагане на детското образование. Те се ръководят предимно от учителки, повечето от които имат средно образование, което за времето и мястото им е достатъчно. Все пак трябва да се отбележи, че женският пол навлиза в обществената сфера чрез определени интелектуални занимания. Женските организации възникват като „градско“ явление, изградено на широка демократична основа.

Ключови думи: Одринска Тракия, жени, образование, дружества

Въведение

Настоящото изследване се фокусира върху женските активности в Одринска Тракия, представени от образованието и зараждането на женските дружества. Добре известно е, че като провинция на една многоетнична държава Тракия е твърде пъстра в етническо отношение, както и по вероизповедание. Проученият исторически наратив, както и документалните материали по темата обаче представят конкретно девическото българско екзархийско образование и опита на българските общини отпреди учредяването на Екзархията да организират обучението на момичетата в областта. Анализираният изворов материал също така илюстрира собствено усилията на български осъзнатите интелектуалки за организирането им в женски дружества.

Поставянето на жените в центъра на широк научен дебат има сериозни традиции в западната историография, докато в българската историческа наука проблемът, с някои изключения, се превръща в актуален от последните 30 години.¹ Трябва да се подчертае, че в българската историческа литература отпреди 9 септември 1944 г. появата на девическо образование в Одринско и зараждането на женските дружества е само отбелязано като ново обществено явление, без да се прави опит за анализ.² В българската историческа наука между 1944 и 1989 г. проблемът за женските активности в областта продължава да бъде пренебрегван. За публичните изяви на жените отново се споменава мимоходом около изследвания с по-общ характер. Съвременната българска историография все пак започва да обръща по-голямо внимание на проблемите на жената и пола.³

**„Жената не е само стопанка на къщата...
Тя има и друго голямо значение –
за издигне един народ нравствено и вещественно“⁴ –
Зараждане на женското образование в Одринска Тракия**

Трябва да се обърне внимание, че в периода до 1878 г. девическото образование в Одринска Тракия по-бавно си пробива път. Основната причина се крие в силното гръцко присъствие в градовете и ранното отваряне на гръцки девически училища, в които учат и дъщерите на по-прогресивно мислещите българи. В Одрин, например, гръцко женско училище има още от 1855 г. Освен това българските общини са с по-слабо влияние и възможности, а именно те са двигатели на идеята за отваряне на девически училища и на тяхната поддръжка. Не бива да се пренебрегва и силното присъствие на католическата пропаганда в региона. През 1861 г. много българи в Одринска Тракия приемат Уния с Римската църква. Започва и създаването на училища на новата религиозна общност. Все пак католическите мисионери отделят твърде много внимание за развитието на българската просвета.⁵

Може да се отбележи, че благодарение на дарителския жест на чорбаджи Найденов Кръстевич в Одрин е организирано българско девическо училище през 1851 г. То обаче скоро е обсебено от гърците.⁶ По-късно българското девическо образование в Одрин е възстановено с откриването през 1875 г. на девическо училище в махалата Киришхана с една „доста опитна учителка“.⁷

Според свидетелствата в периодичният печат от XIX в. едно от първите български девически училища в Одринска Тракия е отворено в Мустафа паша (Свиленград) около 29 юни 1870 г. До тогава в града действа само гръцко училище

за момичетата, но според дописници във в. „Македония“ то „от две години беше станало обиталище на паяка, за да вие своето гнездо“. Реалната заплаха от насаждане на гръцко самосъзнание у девойките, на които е отредена ролята да бъдат „майки на нацията“, е осъзната от членовете на българската градска община и на Петровден поставят началото на новото девическо училище. Откриването на това учебно заведение се превръща в празник за обществеността и на церемонията присъстват множество мъже и жени. Извършен е тържествен водосвет, а учителката Мария Григорова държи слово. Още в първия ден се записват 50 девойки.⁸ В следващите години обаче българската община не успява да поддържа училището и то остава без учителка. Затова през 1874 г. с финансовото му обезпечаване се ангажира Българското братство „Наука“.⁹

Идеята за женско образование намира привърженици сред българското общество в Малко Търново от 1870 г., но средствата на общината се оказват недостатъчни. Затова те търсят благодетели, които да поемат на други места обучението на някои по-будни девойки, а когато те се върнат по родните си места, да бъдат подготвени учителки. Основното притеснение на местните първенци Е. Василев, Бейко Вълчов и Тодор Милков е, че твърде много се засилва гръцкото влияние и вече има много младежи „заразени от гърцизма“.¹⁰ Едва през 1875 г. идеята на Т. Милков се реализира и в града е открито девическо училище. Първата учителка в него е Зоица Ангелинина, чиито възпитанички през втората учебна година надхвърлят 150. На нея се дължи и създаването на женско благотворително дружество за подпомагане образованието на бедни ученички.¹¹ За „остра нужда“ от женско училище алармират и от Лозенград.

Добре известно е, че след 1878 г. Екзархията остава единствената легална институция, която да поддържа просвещението на осъзнаващото се като българско население в европейските вилаети на Османската империя. Документалните свидетелства по темата илюстрират, че екзархийската администрация успява да се справи с новите предизвикателства и да разшири мрежата от училища, в това число и девически. Може да се констатира, че се забелязва подем в женското образование не само в големите градове на двете области, но и в по-малките селища. Освен това някои от действащите вече девически училища се преустрояват и надграждат с по-горни класове.

В Одринска Тракия девическото образование след 1878 г. бележи ръст в сравнение с по-ранните периоди. Специално внимание тук трябва да се обърне на вилаетския център Одрин. Вероятно вследствие на напредващата модернизация в самата държава, както и поради осъзнатата необходимост от интелектуално издигане на женския пол, а също и с материалното стабилизиране на общините и с усилията на Одринския български митрополит Мелетий¹², в областта се откриват нови женски училища. Към 1885 г. П. Каравелов регистрира в Одрин едно основно българско девическо училище с 10 възпитанички и една учителка.¹³ До 1912 г. в града действат две девически гимназии – една Екзархийска и българо-католишка гимназия.¹⁴

Важно е да се спомене, че през 1881 г. е основана Одринската девическа гимназия „Янко Касъров“, която се превръща в притегателен център за момичета от всички краища на областта. През училищните скамейки преминават десетки бъдещи учителки, които получават солидна подготовка и мотивация за работа. В продължение на 27 години обаче

училището остава със статут на класно. Едва през 1907-1908 г. VII-класното девическо училище прераства в гимназия.¹⁵ Основен дарител и благодетел е търговецът Янко Касъров, който завещава къщата си за девическо училище. В него се помещават класните стаи, трапезария, кухня и склад за храни.¹⁶ След 1903 г. към гимназията е уреден пансион с добра организация и строга дисциплина.¹⁷ Дневният ред в училището следва строго установени правила, включващ учебните занятия, след-училищна подготовка, поддържане на хигиена.¹⁸ Учебната програма включва същите предмети, както и в останалите класни училища, поддържани от Българската екзархия – Закон Божий, алгебра, геометрия, физика, ботаника, всеобща история, география, френски език, рисуване, ръкоделие, а в по-горните класове – още цигулка, наред с нотното пеене.¹⁹ Документалните свидетелства по темата илюстрират, че гимназията се ръководи по изработения „Основен правилник за уредбата на българските училища в Турция“ и спазва общоприетите правила.²⁰

Важно е да се спомене социалната ангажираност на девойките, които се включват в градските тържества по различни поводи. Преди всичко, това са честванията на братята Кирил и Методий, отбелязване на 25-годишнината от интронизирането на екзарх Йосиф, както и организирането на образователни екскурзии и излети сред природата.²¹

Съществуването на одринската „Касърова“ девическа гимназия продължава до края на Балканските войни през 1913 г., когато е закрыта от турските власти заедно с много други български училища в областта. През тази година приключва българското девическо образование в Одринска Тракия като цяло.²²

Може да се изтъкне, че според П. Каравелов Лозенград стои на най-високо образователно ниво в цялата област. Около 1885 г. в града функционират две девически училища – основно с една учителка и 53 ученички, и класно с една учителка и 4 девойки.²³ За период от 10 години класното женско училище се разраства и привлича 150 ученички, за които се грижат четири учителки – В. Лазева, Юрд. Иванова, К. Владева и См. Бучакчиева.²⁴ Годишните изпити на девойките протичат тържествено с отслужване на Литургия от йерей Дионисий в присъствието на официални гости, висши чиновници и множество граждани.²⁵

Трябва да се каже, че за други девически училища в областта свидетелствата са твърде ограничени. В Малко Търново и Мустафа паша, където в по-ранния период се отдава значение на женското образование, след 1885 г. девически училища няма. В Димотика действа едно основно девическо училище с една учителка и 35 ученички. Към края на века се споменава още едно четири-класно женско училище, чиито възпитанички продължават образованието си и се развиват като учителки.²⁶ Слабо е застъпено женското образование и в Ахъ-челебийска каза, където съществуват само две девически училища с 2 учителки и 86 ученички. Едното от тях е в с. Устово.²⁷

Както се забелязва, първите девически училища в Одринска Тракия са градско явление и имат кратък живот поради ред затруднения във функционирането им – липсват преподаватели, учебна литература и учебни планове, на много места все още не съществуват обособени сгради, а девойките са приютени в частни къщи и зависят от благополучието на хазяина, не се мисли за пансиони, в които да се настанят момичета от други населени места. До го-

ляма степен отварянето им е израз на местен патриотизъм и опит да се пребори гръцкото влияние в градове с доста смесено население. Поради липсата на държавна законодателна регламентация на въпроса с образованието на немюсюлманите в Османската империя до учредяването на Екзархията обучението на българските деца остава частна инициатива, подпомагана от ограничените средства на общините.

Оказва се, че идеята за „национален“ характер и облик на просветата неминуемо влиза в конфликт с носителите и крепителите на гръцкото влияние. Учебните програми, които включват изучаването на българска граматика и българска история, демонстрират идентичността на голяма част от населението, което изпраща дъщерите си да се обучават в българските девически училища.

Тук излиза на дневен ред още един основен проблем, а той е липсата на квалифицирани кадри. Дали заради по-ниската квалификация или поради традиционните представи, че жената стои по-долу от мъжа в интелектуално отношение, но е факт, че заплащането на учителките е по-ниско. Тази явна дискриминация обаче вероятно не прави впечатление нито в обществото, нито в учителските среди, защото не се забелязва реакция срещу нея. Традиционното мислене приема, че щом като жената не е „глава“ на семейство, тя може да живее и с по-малко пари. Самите жени може би се подценяват или изпитват респект пред църковно-училищните настоятели, които ги назначават на работа, но се примиряват с положението.

Може да се приеме, че девическите училища поставят началото на някои основни промени в менталността на обществото. От една страна те ускоряват ограмотяването, от друга – поставят на дневен ред дебата за необходимостта от

образование и на жените. Все пак обаче нивото на образование в тях не успява да достигне това на мъжките училища. Появата на женски училища поставя въпроса какви учебни предмети и до каква степен те да бъдат усвоявани от момичетата. Някои по-консервативни кръгове в обществото са на мнение, че на девойките не са нужни много светски познания, а обучението им трябва да се фокусира върху подготовката им за домакини и майки.²⁸

Важно е да се отбележи, че сред интелигенцията и по-заможните икономически среди се засилва мотивът за доближаване до Западна Европа и съседните балкански народи, но все още общественото мнение защитава традиционния възглед за жената като подчинена и зависима от мъжа. Прави впечатление, че идеята за женско образование излиза от средите на мъжете. Жените все още остават затворени в своя домашен свят и малко от тях осъзнават идеята и възможността да излязат извън сферата на всекидневието си.

Макар и плахо на този ранен етап, въпросът за девическото образование ангажира много жени и поставя проблема за женското движение и в българското общество. Пряка последица от развитието на женското образование е появата на женски дружества. Начело на тях застават образовани жени, получили образование в чужбина. В преводните статии, които те публикуват, защитават правото и на жените от просвета.²⁹

**„На българката ѝ е нужна инициатива за хуманитарно-благотворителни дела“³⁰ –
Поява на женски дружества в Одринска Тракия**

Изворовият материал по темата илюстрира, че в Одринска Тракия женските дружества се проявяват на един по-късен етап. Основната причина трябва да се търси в по-силното гръцко влияние, което се отразява върху девическото образование, а от тук и върху организирането на жените в някакви обществени дейности. Освен това българските общини са с по-слаби позиции и възможности, за да подпомагат жените в тяхната благотворителна кауза. Трябва да се отчете и въздействието на католическата пропаганда, която е много силна тук.

Според сведенията, които оставя ученичката, а по-късно учителка Невена Панова, тя организира женско дружество „Надежда“, още докато е възпитаничка във френското училище в Одрин през 1897 г. Целта му е културно-просветна. Жената на търговския агент в града Петър Матеев и сестра ѝ събират жените около своя дом и свикват събранията. При учредяването на дружеството се включват г-жа Матеева, Танева, Дойкова, Фотова и др. „Всички бяхме сплотени и готови да работим за духовното издигане на българката. Избрахме управа и изготвихме устав по точките, които бях набелязала“, подчертава Панова.³¹

Може да се отчете, че за по-трайното организиране на българските жени в Одрин важна роля изиграва приемчивостта на г-жа М. Матеева, съпруга на българския търговски агент в града Петър Матеев. По нейна инициатива на 1 март 1898 г. е учредено женско дружество „Евдокия“. Фактът, че дружеството е наречено на една от двете дъщери

на цар Фердинанд демонстрира и българския му национален характер. То се ръководи от Устав и се фокусира върху благотворителността в подпомагане на бедни ученици и ученички. За председателка на дружеството на учредителното събрание е избрана г-жа Матеева. Прието е всеки член да плаща 1 меджедия годишна вноска, а почетните членове са облагани с годишна такса от 5 турски лири. Решено е една част от годишния излишък да остава във фонд, даван под лихва. В случай, че дружеството бъде закрито, неговият капитал отива в Одринската българска митрополия за подпомагане на бедни ученици и ученички.³² За добрата организация и за находчивостта на неговите членове свидетелства фактът, че само за две години в спомоществувателната каса са събрани 123 турски лири, които са изразходвани за закупуване на дрехи, обувки и платове за децата.³³ В навечерието на по-големите празници една специална комисия обикаля махалите и раздава дрехи и обувки на „свършено бедното тук българско население“.³⁴ Инициативността на жените за събиране на помощи се демонстрира и чрез организираните от тях благотворителни вечеринки, забави, представления и концерти, които доставят голямо удоволствие на присъстващите. Трябва да се отбележи, че въпреки противодействието на гърците и католиците, тази организация успява да се запази и да се изправи срещу проблемите благодарение на упоритата деятелност на г-жа Матеева, на г-н Танев, директор на българското училище, и на неговата съпруга.³⁵ Дружеството се ползва с широка обществена подкрепа, има пълното съдействие на българските училища в града, както и на дами от по-изявените български семейства.³⁶

В началото на 1900 г. в Одрин е основано второ женско дружество с просветителска и благотворителна цел. То също организира литературни вечери, като със събраните средства се подпомага библиотеката на девическата гимназия.³⁷

Важно е да се отрази, че сведенията за другите женски дружества в Одринско са твърде оскъдни. Според статистиката, изготвена от Одринската българска епархия през 1910 г., в Мустафа-паша е образувано Женско благотворително дружество „Светлина“ една година по-рано с цел да подпомага бедните ученици в града. В него се включват 210 членове и има капитал от 40 турски лири. По същото време в Малко Търново действат две женски благотворителни дружества – едното на по-заможните, а другото на по-бедните жени. Първото начислява 100 членове, а второто – 400.³⁸

От казаното до тук може да се констатира, че в контекста на пъстрата етнически Османска империя българските женски дружества запазват подчертано благотворителния си характер за подпомагане на образованието на децата. Начело на тях застават преди всичко учителки, повечето от които имат гимназиално образование, което за времето и мястото се оказва достатъчно за тях. Те самите не смятат за нужно да търсят по-висока научна изява. Все още е чужда идеята за включването на жените в университетското образование, макар че са изпращани момичета да се учат в чужбина с помощта на чуждите консули.

Забелязва се, че тези жени нямат претенции за политическа активност и някакви по-специфични социални дейности. Пред женските дружества все още не стоят задачи като общо подобряване на ситуацията на женския пол, равенство пред законите, а още по-малко избирателно право, каквото не притежават дори мъжете. Теми като „правата на жени-

те“ не се дискутират. Женските дружества Одринска Тракия определено не се политизират, не навлизат и социалистическите идеи за класова борба, защото там няма условия за това.

Друг важен въпрос, който не се дискутира от женските дружества, е равенството между половете. Не се разискват актуални проблеми за междуполовото общуване и за морала на жените. Освен това се вижда, че жените не претендират да упражняват граждански професии, не търсят начин да се професионализират.

Все пак трябва да се отчете, че женският пол излиза в публичната сфера чрез някои интелектуални занимания. Както стана ясно, женските дружества организират литературни вечеринки, концерти и представления отново с благотворителна цел. Тези изяви ги карат да се чувстват по-значими в общественото пространство, където жената дълго време не намира призвание. Прави впечатление, че женските дружества в Одринска Тракия работят изолирано едно от друго. Няма данни за единство, няма наченки за организиране на единен женски съюз, каквито съществуват в другите национални държави.

Заклучение

В предмодерното общество съществуват някои дейности, които принадлежат на публичното пространство и които са практикувани от жени. В края на XIX в. проникването на жените в светския живот в Одринска Тракия е все още твърде ограничено. Раждането на женската еманципация включва освобождаване от предразсъдъци и ограничения на женския пол и на последно място, но не и по значение, тя означава получаване на права. Женската активност следва процеса на изменение на нейното формално положение

в обществото и семейството, прилагане на обща мярка на правна свобода, с каквато се ползва мъжът. Преходът към модерно общество е съпроводен и от изграждане на съзнание за собствената идентичност и за собствената култура. През втората половина на XIX в. общественото положение на жената постепенно се изменя.³⁹

При почти тоталната неграмотност на едно традиционно селско общество движението за еманципация на жените започва със създаването на първите модерни девически училища. С развитието на просветното дело и придобиване на образование жената излиза от кръга на тясно домашните занимания. Първите жени, навлезли в публичното пространство със собствена изява, стават учителките.⁴⁰

Първите женски дружества пропагандират женското образование, а някои имат благотворителен характер. През XIX в. се появяват първите женски творчески и граждански организации. Те повече или по-малко се вплитат в социалния модел.⁴¹ Още в първия брой на в. „Свобода” Каравелов помества сериозна статия за целта и значението на тези дружества.⁴²

В края на XIX в. женските (образователни) дружества възстановяват своята дейност с иницирането на акции срещу дискриминациите, наложени върху правото на обучение. Тогава именно се провокира „женската идентичност” на онези, които мислят критично и се чувстват засегнати от несправедливостта. Зараждащият се феминизъм се старае да узакони правото на жените сами да преценяват своите нужди и да ги изказват, стреми се да отвоюва правото им на глас и да лиши мъжете от доминиращата им позицията по отношение на жените.⁴³

В Одринска Тракия българските жени се появяват в публичното пространство по линия на образованието. Трябва да се отчете, че българското общество в областта постепенно осмисля ползата от образование на женския пол, което личи от немалкия брой ученички, които родителите с готовност изпращат в училищата. По линия на търговския и културния обмен представители на интелигенцията узряват за идеите на модерността. Освен това безкрайните дописки във възрожденския периодичен печат демонстрират връзката на български осъзнатия интелектуален елит в Одринско с българското общество в земите, които съставляват по-късно Княжеството и Източна Румелия.

Безспорна е ролята на Екзархията, която след 1878 г. се превръща в „*тихия войн*“ в борбата за българско училище и църква в османските вилаети. Организирането на девическа гимназия в Одрин като по-висш етап от женското образование решава кадровия проблем с намирането на подготвени учителки. За кратко време след 1880 г. девически училища се откриват в почти всички градове и някои по-големи села. Наред с това тези елитни за времето си училища отварят взора на скромните девойчета, възпитават ги в европейски маниери и обноски, създават им представи за морал и ценности. От скромните и свенливи провинциални девойки Одринската българска гимназия изгражда истински дами, които смело поемат по пътя на живота си.

Не трябва да се пропуска, че успехите в женското образование са постигнати след преодоляване на редица възпрепятстващи обстоятелства. На първо място може да се отчете силното гръцко влияние и привличането на някои български момичета в гръцките девически училища. Силна се оказва протестантската и католическата пропаганда,

която отклонява, макар и слабо, девойки към разкритите от мисиите училища. Освен това няма законова уредба за девическите училища и се наблюдава пълна незаинтересованост на държавата към тях. Женското образование е зависимо от благодеянието на частни лица и общините. След 1870 г. те разчитат на Екзархията, която също е с ограничени ресурси.

Развитието на женските дружества е затруднено от консервативните разбирания за ролята на жената в обществения и семейния живот. Все пак чрез тези организации жените излизат в публичното пространство и изразяват своята категорична заявка да бъдат разпознаваеми с дейността си сред обществото. Разбира се, за открити прояви на феминизъм сред българките в Одринско през този период не може да се говори, но определено представителките на женската интелигенция поставят някои важни въпроси за мястото на жената в социалната сфера. Женските организации се зараждат като „градско“ явление, изградени на широка демократична основа.

БЕЛЕЖКИ

¹ Браун, Л. Женският въпрос. Варна. Издателство „Г. Бакалов“, 1903; Б.А. Освобождението на жената. Варна, Издателство „Г. Бакалов“, 1901; Mill, J.S. On Liberty. Gertrude Himmelfarb, UK Penguin, 1985, pp.83-84; Beard, M. On Understanding women. New York 1931; Beard, M. Woman as force in history; A study in traditions and realities. New York. Macmillan Company, 1946; Wiesner-Hanks, M. Women and gender in early modern Europe. Cambridge, Cambridge University Press 2019; Kelly, J. Did Women Have a Renaissance, Chicago University Press, 1977; Kelly, J. Women, History, and Theory. Chicago University Press, 1986; Degler, C. At Odds : Women and the Family in America from the Revolution to the Present, New York, Oxford University Press, 1980; Scott, J., L. Tilly. Women, Work and Family. New York, Holt, Rinehart and Winston, 1978; Мишел А. Положението на жените през вековете. София, „Еон-2000“, 1999; Коути, Ек. Жени-

те във викторианска Англия – от идеала до порока. София, „Паритет“, 2016; Бери-Поаре, А. Жените и техният пол. София, ИК „Кибела“, 2021; Скот, Дж. Феминистки отгласи. – В: Исторически преглед, № 2, 2003, с. 150-174; Шишков, С. По въпроса за жените. Севлиево, 1890, с. 50-52; Спиридонович, Г. Женският въпрос, София, 1925; Мухарска, Р. Майки и дъщери. Поколения и посоки в българския феминизъм. София, „Полис“, 1999; Игнатова, Н. Феминистки проекции. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013; Динева, Г. Раждането на личността. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2018; Кузманова-Зографова, К. Жените и Априлското въстание: от „амазонките“ до новомъчениците. София, „Изток-Запад“, 2011. ² Каравелов, П. Българското учебно дело в Турско, София, 1888, с. 6-38. ³ Александрова, Ел. Женски активности на българската общност в Македония и Одринска Тракия (втората половина на XIX – началото на XX в.). София, „Иврай“, 2022, с. 71-73, 98-103, 141-142; Чолакова, М. Българското женско движение през Възраждането (1857-1878 г.). София, „Албо“, 1994, с. 41, 96, 132, 162, 171, 182, 220; Чолакова, М. Женските дружества и образованието на българки в Русия (1869-1878 г.) – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 4, бр. 1, Велико Търново, Издателство на ВТУ, 1995, с. 225-230; Даскалова, Кр. Жени, пол и модернизация в България 1878-1944 г. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012, с. 197-204; Даскалова, Кр. Женските идентичности: норми, представи, образи в българската култура XIX - началото на XX в. – В: Балкански идентичности в модерната българска култура XIX-XX в., София, 2001, с. 157-228; Същата. Към историята на социалните движения в България: българските феминизми (1857-1944 г.) – В: Култура: граници и съседства. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2005, с. 301-334; Марева, Т. Катина Коруева Стрезова – първата първата ученичка от Ахъчелебийско в Одринската гимназия – В: Тракия, т. 10, Хасково, Издава Тракийски научен институт, 2020, с. 156-169. ⁴ Новини, бр. 15, 9 ноември 1893. ⁵ Тодев, Ил. Българското национално движение в Тракия 1800-1878 г. София, Академично издателство „Марин Дринов“, 1994, с. 154, 223. ⁶ Тодев, Ил. и колектив. Кой кой е сред българите – XV-XIX в. 501 имена от епохата на османското владичество. София, „Анубис“, 2000, с. 150; Гюзелджанов, Д. Българските църкви в Одрин – В: Тракия, т. 1, Хасково, Тракийски научен институт, 2001, с. 134-139; Попниколов, Д.

Одринска Тракия. София, Военноиздателски фонд, 1919, с. 37-38; *Шишков, Ст.* Тракия преди и след Европейската война. Пловдив, Печатница на Хр. Г. Данов, 1922, с. 91.

⁷ Ден, бр. 9, 28 февруари 1876, Цариград; Тодев, Ил. и колектив. Тракийските българи във възрожденския периодичен печат. Т. 2, София, 2015, с. 525, 616.

⁸ Македония, бр. 67, 20 юли 1870.

⁹ *Тодев, Ил.* и колектив. Тракийските българи ..., с. 562.

¹⁰ Пак там, с. 412-413.

¹¹ *Стоянова, В.* Българското национално движение в Малкотърновския край до Балканските войни – В: Известия на Тракийския научен институт, кн. 11-12, София, 2015, с. 86-96.

¹² ДА-Смолян, ф. 136К, оп. 4, а.е. 10, л. 10 (фонд „Архиерейско наместничество-Смолян“).

¹³ *Каравелов, П.* Цит съч., с. 33; *Войников, Д.* Българите в най-източната част на Балканския полуостров – Източна Тракия. София, ИК „Коралов и СИЕ“, 2002.

¹⁴ Б.А. Тракия. Географски и исторически преглед. София, Издава Тракийски научен институт, 1946, с. 181.

¹⁵ *Попниколов, Д.* Цит. съч., с. 39; *Шишков, Ст.* Тракия преди и след..., с. 94; *Шишков, Ст.* Беломорска Тракия в освободителната война 1877-1878 г. Пловдив, 1929, с. 26.

¹⁶ *Щерев, М.* Невена Панова. Спомени. София, Издателство на ОФ, 1987, с. 30-31.

¹⁷ ЦДА, 246К, оп. 3, а.е. 80, л.13 (Фонд „Българска Екзархия“).

¹⁸ *Щерев, М.* Цит. съч., с. 33.

¹⁹ *Марева, Т.* Цит. съч.; *Стрезова, К.* Цит. съч.

²⁰ ДА-Смолян, ф. 31К, оп. 1, а.е.3, л. 77 (фонд „Първоначално училище „Св. Св. Кирил и Методий“- с. Райково“); ДА – Смолян, ф. 1120, оп. 1, а.е. 29, л. 1 (семеен фонд „Стрезови“) – Удостоверение на Катина Кузманова Коруюева - Стрезова за завършена Одринска девическа гимназия, 9 януари 1910 г.).

²¹ Новини, бр. 65, 16 май 1895. Вести, бр. 42, 30 април 1902. Вести, бр. 58, 28 май 1899; Новини, бр. 53, 12 май 1898.

²² Б.А. Тракия. Исторически и географски преглед. София, Издава Тракийският научен институт, 1946, с. 181.

²³ *Каравелов, П.* Цит. съч., с. 34.

²⁴ Новини, бр. 90, 9 август 1894 ; Новини, бр. 45, 21 март 1897; ЦДА,

246К, оп. 6, а.е. 70, л. 1-38 (Фонд „Българска Екзархия“).

²⁵ Новини, бр. 79, 22 юли 1897.

²⁶ Новини, бр. 41, 27 март 1898.

²⁷ *Каравелов, П.* Цит. съч., с. 35-38.

²⁸ Век, бр. 36, 14 септември 1874.

²⁹ Читалище, кн. 11, 1 март 1871; Читалище, кн. 12, 15 март 1871; Читалище, кн. 13, 1 април 1871; Читалище, кн. 14, 15 април 1871; Читалище, кн. 17, 1 юни 1871; Читалище, кн. 18, 15 юни 1871 (преводна статия от чешки език „За женския пол“, превел – Екатерина Каравелова).

³⁰ Глас, бр. 86, 12 юни 1912.

³¹ *Щерев, М.* Цит. съч., с. 28

³² Новини, бр. 56, 22 май 1898; Вести, бр. 39, 21 март 1900.

³³ Вести, бр. 39, 21 март 1900.

³⁴ Женски глас, бр. 15-16, 1 юни 1900.

³⁵ Пак там.

³⁶ *Димитров, Л.* Българските училища в Одрин – Илюстрация Илинден, кн. 8, 1938, с. 3.

³⁷ Женски глас, бр. 12, 15 април 1900.

³⁸ *Божинев, В.* Цит. съч., с.328.

³⁹ РИМ – Бл-д, 3.3/ 1108; *Шелгунов, Н.* Историческата сила на критически-мислещата личност. Севлиево, „Сава х. Иванов“, 1890, с. 25-26; *Попов, Хр.* Християнството и еманципацията на жената. София., 1910, с. 22-25; *Петров, Г.* Женският въпрос. София, Софийско народно дружество „Напредък“ 1926, с. 46-90; *Михайлова, М.* Жената, нейният социален статус и правото. София, „Наука и изкуство“, 1975, с. 9-11; *Даскалова, Кр.* История на жените, феминизъм и рамките за тяхното осмисляне. – В: Теория през границите. Въведение в изследванията на рода. София, 2001, с. 28-58.

⁴⁰ *Александрова, Н.* Жените като авторки и преводачки през Възраждането. – В: Известия на Регионален исторически музей – Русе. Т. 17, 2013, с. 45-56.

⁴¹ *Гаврилова, Р.* Между частното и публичното: българските жени през XIX в. – В: Граници на гражданството: европейските жени между традицията и модерността. София, „ЛИК“, 2001, с. 98-108; *Воденичарова, З.* 100 години от основаването на първите дружества на жените в България. София, „ОФ“, 1957, с. 33-35.

⁴² Свобода, бр. 1, 7 ноември 1869.

⁴³ *Бовоар, С.* Вторият пол. София, „Колинс 5“, 1996, с. 205.

БИБЛИОГРАФИЯ

Александрова, Н. Жените като авторки и преводачки през Възраждането. – В: Известия на Регионален исторически музей – Русе. Т. 17, 2013, с. 45-56.

Александрова, Ел. Женски активности на българската общност в Македония и Одринска Тракия (втората половина на XIX – началото на XX в.). София „Иврай“, 2022.

Беру-Поаре, А. Жените и техният пол. София, ИК „Кибела“, 2021.

Браун, Л. Женският въпрос. Варна. Издателство „Г. Бакалов“, 1903.

Б.А. Освобождението на жената. Варна, Издателство „Г. Бакалов“, 1901.

Б.А. Тракия. Географски и исторически преглед. София, Издава Тракийски научен институт, 1946.

Бовоар, С. Вторият пол. София, „Колинс 5“, 1996.

Воденичарова, З. 100 години от основаването на първите дружества на жените в България. София, „ОФ“, 1957.

Войников, Д. Българите в най-източната част на Балканския полуостров – Източна Тракия. София, ИК „Коралов и СИЕ“, 2002.

Гаврилова, Р. Между частното и публичното: българските жени през XIX в. – В: Граници на гражданството: европейските жени между традицията и модерността. София, „ЛИК“, 2001.

Гюзелджанов, Д. Българските църкви в Одрин – В: Тракия, т. 1, Хасково, Тракийски научен институт, 2001, с. 134-139.

Даскалова, Кр. Женските идентичности: норми, представи, образи в българската култура XIX - началото на XX в. –

В: Балкански идентичности в модерната българска култура XIX-XX в., София, 2001, с. 157-228.

Даскалова, Кр. История на жените, феминизъм и рамките за тяхното осмисляне. – В: Теория през границите. Въведение в изследванията на рода. София, 2001, с. 28-58.

Даскалова, Кр. Към историята на социалните движения в България: българските феминизми (1857-1944 г.) – В: Култура: граници и съседства. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2005, с. 301-334.

Димитров, Л. Българските училища в Одрин – Илюстрация Илинден, кн. 8, 1938, с. 3.

Динева, Г. Раждането на личността. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2018.

Игнатова, Н. Феминистки проекции. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013.

Коути, Ек. Жените във викторианска Англия – от идеала до порока. София, „Паритет“, 2016.

Каравелов, П. Българското учебно дело в Турско, София, 1888.

Кузманова-Зографова, К. Жените и Априлското въстание: от „амазонките“ до новомъчениците. София, „Изток-Запад“, 2011.

Марева, Т. Катина Коружева Стрезова - първата ученичка от Ахъчелебийско в Одринската гимназия – В: Тракия, т. 10, Хасково, Издава Тракийски научен институт, 2020, с. 156-169.

Михайлова, М. Жената, нейният социален статус и правото. София, „Наука и изкуство“, 1975.

Мишел А. Положението на жените през вековете. София, „Еон-2000“, 1999.

Мухарска, Р. Майки и дъщери. Поколения и посоки в българския феминизъм. София, „Полис“, 1999.

Попов, Хр. Християнството и еманципацията на жената. София., 1910.

Петров, Г. Женският въпрос. София, Софийско народно дружество „Напредък“ 1926.

Попниколов, Д. Одринска Тракия. София, Военноиздателски фонд, 1919, с. 37-38; *Шишков, Ст.* Тракия преди и след Европейската война. Пловдив, Печатница на Хр. Г. Данов, 1922.

Скот, Дж. Феминистки отгласи. – В: Исторически преглед, № 2, 2003, с. 150-174.

Спиридонович, Г. Женският въпрос, София, 1925.

Стоянова, В. Българското национално движение в Малкотърновския край до Балканските войни – В: Известия на Тракийския научен институт, кн. 11-12, София, 2015, с. 86-96.

Тодев, Ил. Българското национално движение в Тракия 1800-1878 г. София, Академично издателство „Марин Дринов“, 1994.

Тодев, Ил. и колектив. Кой кой е сред българите – XV-XIX в. 501 имена от епохата на османското владичество. София, „Анубис“, 2000.

Тодев, Ил. и колектив. Тракийските българи във възрожденския периодичен печат. Т. 2, София, 2015.

Чолакова, М. Българското женско движение през Възраждането (1857-1878 г.). София, „Албо“, 1994.

Чолакова, М. Женските дружества и образованието на българки в Русия (1869-1878 г.) – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 4, бр. 1, Велико Търново, Издателство на ВТУ, 1995, с. 225-230.

Шелгунов, Н. Историческата сила на критически-мислещата личност. Севлиево, „Сава х. Иванов“, 1890.

Щерев, М. Невена Панова. Спомени. София, Издателство на ОФ, 1987.

Шишков, С. По въпроса за жените. Севлиево, 1890.

Шишков, Ст. Беломорска Тракия в освободителната война 1877-1878 г. Пловдив, 1929.

Beard, M. On Understanding Women. New York 1931.

Beard, M. Woman as Force in History; A Study in Traditions and Realities. New York. Macmillan Company, 1946.

Degler, C. At Odds : Women and the Family in America from the Revolution to the Present, New York, Oxford University Press, 1980.

Kelly, J. Did Women Have a Renaissance, Chicago University Press, 1977.

Kelly, J. Women, History, and Theory. Chicago University Press, 1986.

Mill, J. S. On Liberty. Gertrude Himmelfarb, UK Penguin, 1985.

Scott, J., L. Tilly. Women, Work and Family. New York, Holt, Rinehart and Winston, 1978.

Wiesner-Hanks, M. Women and Gender in Early Modern Europe. Cambridge, Cambridge University Press, 2019.

**PUBLIC APPEARANCES OF WOMEN IN
ADRIANOPOLE THRACE IN THE FIELD OF
EDUCATION AND CHARITY
(SECOND HALF OF THE XIX-EARLY TWENTIETH
CENTURY)**

ELENA ALEKSANDROVA

Abstract: The present study focuses on women's activities in Adrianople Thrace, represented by education and the birth of women's societies. In Edirne, Bulgarian women appear in the public space through education. The Bulgarian society in the region is gradually realizing the benefit of female education, which is evident from the considerable number of female students that parents willingly send to schools. The role of the Exarchate, which after 1878 became the "silent warrior" in the struggle for a Bulgarian school and church in the Ottoman vilayets, is indisputable. The organization of a girls' high school in Edirne as a higher stage of women's education solves the personnel problem of finding trained female teachers. In the context of the ethnically motley Ottoman Empire, Bulgarian women's societies maintained a markedly charitable character for supporting children's education. They are primarily led by female teachers, most of whom have a high school education, which for the time and place is sufficient for them. However, it should be noted that the female gender enters the public sphere through certain intellectual pursuits. Women's organizations emerged as an "urban" phenomenon, built on a broad democratic basis.

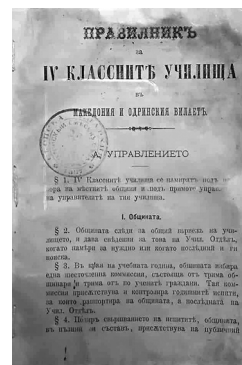
Keywords: Adrianople Thrace, women, education, societies

✉ Д-р Елена Александрова
РИМ – Благоевград

Elena Aleksandrova, PhD
Regional Historical Museum – Blagoevgrad
E-mail: elenarim@abv.bg

Невена Панова (вляво) - учителка в девическата гимназия в Одрин, основателка на женско дружество в града. Личен архив_BW

Правилник за управлението на класните училища в Македония и Одринско, Фонд РИМ-Бл-д_BW

Господине редакторе,
Благото добри, мога, да начекаго
тъ единъ брѣтъ отъ издаванна се отъ Васъ
истинскъ сѣдѣнѣто:
Миналата недѣля, на 29 юний, стана
ага на маж. педагогическа гимназия и
дънешка прогримания. Ага се извър-
ши въ двора на централния пансион;
дѣла бѣ покрѣтъ съ тогава, подпирна
ч. стѣбове; пансиона бѣ ученикъ съ
своиня; въ една отъ стаитъ бѣ наре-
дено ръководѣнето на ученичкитъ, а по
гѣнѣтъ бѣха оказани рѣшеукитъ. Ина-
ко доста много хора. Между присѣ-
ствующитъ забѣлѣвахъ: Н. Превъсо-
чествство Милѣис Паша, началникъ на
жандармерията, директора на идѣдѣето,
замѣстника на Евронѣтъ съ директора на
франскаго обществѣ, началникъ на по-
рталния затворъ, Агаѣтъ евоидѣтъ отъ страна
а Морѣвъ комиссионѣтъ др На актъ при-
стѣтѣвахъ Н. Високопреподобно Ар-
хим. Соаронѣтъ, Г-нъ Матѣвъ съ госпо-
лата си, г-да общинариѣтъ.
Отъ отчѣта на директора, прочетѣтъ
а блѣтъ и тур. сѣнци, се видѣтъ, че прѣвъ
ѣб. 1896/97 год. сѣ сѣдѣвали въ гим-
назията 141 ученици, а въ прогримация-
та (ученичкитъ) имѣли се на вѣнѣтъ: 100
женци, 58 ученици; зинаватъ въ по-
рѣтъ класѣтъ: 93 ученици, 41 ученики.
Ученичкитъ се помѣщавана въ три пан-
сиона, а дѣвическата прогримация се по-
щѣвана въ своо здѣние. Колоктивни
рѣсѣвания по сѣтъ ставана, годишана
тежка мирно и за учители, и
ученици: единѣтъ другѣтъ сѣ сѣтъ
работата. Всѣчки ученици сѣ коло-
ли май-юрна бѣльѣжска за поведѣ-
ето. На акта доста видна рѣля пошѣ-
наль младѣтъ ученически оркестъръ,
бѣлѣжката, най-поше прѣдставитѣлѣтъ
чуждѣтъ народности, но подѣлѣвъ
ѣмѣко и живѣо изказа задоволенѣто
отъ ишиѣтъ оркестъръ. Ага най-по-
сочуваниѣтъ ивъ рѣшиѣто сѣдѣлющата
ограма. Ученици и ученички се над-
сварѣха въ добро доказаниѣто. Доста
ѣстна и прѣкрасно казана бѣ рѣльѣта
Вергодо—за значениѣто на науката,
оведѣна съ мажѣкъ извѣщия отъ И.
Ивоѣтъ.
Х.
г.Одринъ, 3 юний 1897 год

Сведение за девическата гимназия в Одрин-Вестник Новини, бр. 76, 1897 г.

ПРИМЕРЪТ И ПОДВИГЪТ НА ЖЕНИТЕ ОТ МАЛКОТЪРНОВСКО В ПОДГОТОВКАТА НА ИЛИНДЕНСКО-ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ

ДИАНА СТОЯНОВА

МАРИЕТА ФИЛЧЕВА

Резюме: В настоящата статия е направен опит за представяне и обобщаване на ролята и значението на жените от района на Малкотърновско, които са участвали дейно в подготовката и провеждането на Илинденско-Преображенското въстание.

Ключови думи: жени, Малко Търново, въстание, принос

Илинденско-Преображенското въстание е най-светлата страница в героичната летопис на освободителните борби, които българското население в Македония и Одринска Тракия води срещу османската власт. Въстанието е връхна точка в развитието на българското национално-освободително движение в периода след Берлинския конгрес в земите, които остават под властта на Османската империя. Въстаниците проявяват изключителен героизъм и със своите подвизи те заемат достойно място в съзнанието на българския народ. Преображенци воюват в район със силни гарнизони, в близост до Османската столица и множество погранични подразделения от Родопите до морското крайбрежие. Революционната акция се ръководи от Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация, която след създаването си през 1893 г. изминава дълъг път. Изгражда солидна мрежа от комитети и създава четнически институт за непосредствена подготовка на населението за борба.

В историята на Тракийското революционно движение дейно участие под една или друга форма взимат и много жени – истински героини за времето, в което живеят, трудят се, отглеждат и образоват децата си, но по необясними причини техният принос остава слабо отразен в документалното ни наследство. Едва неколцина от учените и изследователите, които проучват темата за Илинденско-Преображенското въстание, отдават дължимото в публикационната си дейност на нежния пол, или както ги нарича Илия Петков-Парорийски „*неувяхващи цветя*“¹.

Подвигът на жените, взели дейно участие в подготовката на Илинденско-Преображенското въстание в района на Малко Търново, и до момента остава слабо проучен и привидно „скрит от погледите на редица изследователи“, което в известен смисъл се дължи, от една страна, на отдалечеността на района от София, и от друга, на упоритостта на учените да популяризират темата за въстанието по линия на Македония и много по-малко за втория голям център на въстанието – Одринско. Освен това, ключово е и възприемането на обществото за водещата „мъжка“ роля в подготовката и провеждането на въстанието, което седи в поразителен контраст с битоващите нагласи към женския пол и тяхната изначално вменена същност на дъщери, съпруги, майки, домакини в комбинация с крехката им физическа същност. Може би поради тези причини летописците на въстанието непосредствено след избухването му и в по-късни периоди, респективно и една голяма част от учените и изследователите, не отдават значение на ролята и приноса на жените в това всенародно дело.

Поради тази причина в настоящата статия сме се съсредоточили върху издирването и популяризирането на приноса

на жени от района на Малкотърновско, които взимат дейно участие в подготовката и провеждането на Илинденско-Преображенското въстание. Тези героини извършват поредица от действия, с които по най-безстрашния начин, разчитайки на женската си природа и съпътстващия я кураж, съумяват да допринесат за каузата за освобождение на родната земя.

От прегледа на архивните документи и съществуващата литература имаме сведения за жени, като сред имената се открояват тези на Мария Тенишева (Баба Тенишка), Каличка Берберова (Калица), Стана Католикова, Дойке Мутафчиева, Милка Пилихронска, Плума Недялкова, Калинка Кисова, Къдра Костова, Деля Тодорова, Милка Атанасова, Милка Иванова, Еленка Сталева Москова, Мара Джелеп Жекова, Дона Николова, Ерина Роянова, баба Кера Михайлова и много други, знайни и незнайни.

Сред имената се откроява това на Мария Тенишева, станала известна като Баба Мария Тенишка. В изследванията на други учени и изследователи тя не случайно е сравнявана с Баба Тонка Обретенова, превърнала се в олицетворение на борбения и непоколебим дух на българката или по-точно на майката, която в името на каузата за освобождение на българския народ е била готова да жертва всичко.

Животът на Мария Стоянова Тенишева е забележителен с това, че тя се ражда и отраства в Лозенград (дн. Къркларели) – район, който заема важно място в църковно-националните борби, Илинденско-Преображенското въстание (1903) и Балканската война (1912-1913). Това е един от големите търговски градове в Източна Тракия, център за развитието на занаяти, поминъци, търговия, административна и военна дейност и др. В една от публикациите си големият учен и изследовател на Тракия – Иван Орманджиев, работейки

като дописник за в. „Тракия“ и подписвайки се като Иван Пандалеев (по бащино име) в края на материалите, които подготвя, определя много точно значимостта на Лозенград, пишейки следното *„Лозенградъ бе важенъ центъръ за македоно-одринската вътрешна революционна организация. Разположенъ въ полите на Странджа планина, голямъ административенъ и воененъ пунктъ, заселенъ въ краищата си съ българи, които съставляваха една трета отъ цялото му население, той имаше всички условия, да стане очи и уши на революционното движение въ целия санджакъ.“*² В един от българските квартали в Лозенград създава семейство и Мария Тенишева. Тя е женена за българина Стоян Инджето, известен в района на Лозенград като добър и кройтък човек, владеещ шивашкия занаят. От брака между тях се раждат четири деца³ – Христо, Коста, Тодор и Рада. Коста, Христо и Тодор са сред дейците на ВМОРО, които вземат дейно участие в Илинденско-Преображенското въстание.

В специално подготвен материал от Иван Орманджиев⁴, посветен на Мария Тенишева, бележитият изследовател на тракийското движение я описва като *„висока, права, съ бързъ, свободенъ ходъ, съ гордо изправена глава, съ проникателни очи и съ пълно съзнание, че е първа между жените въ Лозенградъ въ подготовката на революционното дело.“*⁵ Поводът за нейната безкористна отдаденост на свящото дело за освобождение на Тракия, както по-късно пише бележитият писател Константин Петканов в книгата си *„Детски години“*, е смъртта на баща ѝ. Тя става свидетел на жестокото му убийство, извършено от турците през 1877 г., и това злокобно събитие отеква в съзнанието ѝ до последния ѝ дъх *„Това тя никога не забравя. И се зарича да помни, че е българка и да работи отново там да стане българско.“*

Много скоро проличава нейната решителност да отстоява правата на българите.“⁶

Тази майка – героиня, овдовяла рано, се превръща в пример за мнозина българи, с голямата си и безкористна отдаденост на свящото дело за освобождение на Тракия. Нещо повече, тя поема доброволно задължението да пренася съобщения между комитите и техните близки, да събира дрехи, обувки и други потреби и да ги предава на четниците. Предоставя дома ѝ за срещи и беседвания на въстаниците, за укритие включително. Това се потвърждава и от публикацията по повод годишнината от Илинденско-Преображенското въстание, в която по категоричен начин Орманджиев описва в няколко изречения подвига на Мария Тенишева: „*Освенъ станция на частна кореспонденция, баба Мария скоро става преносчица на дрехи и други потреби за четите. Щомъ организацията доби масовъ характеръ, всички даваха каквото могатъ. Така се събирали доста долни дрехи, вѣнъ отъ поръчаните отъ комитета. Самите хора знаеха, че на нея трябва да предадатъ каквото иматъ, за да иде сигурно на предназначението си.*“⁷ Многобройни са историите и случаите, в които решимостта и куража на Мария Тенишева надхвърлят очакванията на човек. Описвана най-често като вдовица, майка на пет деца, с буен нрав и остър език, с вродено чувство за справедливост и жертвоготовност, това далеч не представя в пълнота образа, който тя успява да си създаде сред местната българска, гръцка и османска част от населението в Лозенградския район. Израз на това са прекоранията с представителите на османската власт, които няколкократно я вкарват в участъка или в затвора с цел да признае, че синовете ѝ са комити. Но насреща получават дръзко и безстрашно поведение. След освобождаването ѝ тя отново

се втурва да предава съобщения и „*неуморно спохождаше четите в гората и затворниците* [по затворите] <...> *И всекога тя вършеше всичко безвъзмездно и съ смелостъ, редко качество на нейния полъ въ такива борби.*“⁸

През 1903 г., след разгрома на Илинденско-Преображенското въстание заедно с хиляди бежанци Мария Тенишева с три от децата си – Тодор, Павел и Рада, по пътища и пътеки, с хиляди още, през горите на Странджа, гонени от озверели поробители и охранявани от „*смъртни дружини*“⁹, преминава в България и намира подслон в село Момина църква. Много бежанци продължават към вътрешността, а в Момина църква остават 23 семейства. След известно време тази героична българка, синът ѝ Тодор и дъщеря ѝ Рада се преселват в Бургас, където тя живее до сетните си дни.

Примерът за Мария Тенишева не е единствен, защото съществуват и други сведения за дейното участие на жени от района на Малко Търново, които веднџ с мъжете се включват при подготовката и провеждането на Илинденско-Преображенското въстание. Най-често срещани са спомените на наследниците им, които представят образа на жената като „*майка на всички въстаници*“. Какво имаме предвид? Това са жени, както вече споменахме, които по природа и по съдба са майки, съпруги и домакини, но тяхната грижа и упование на каузата за освобождение на родната земя надхвърля женския им дълг към близките кръвнородствени деца и придобива едно значително по-голямо измерение – да бъдат майки на всички „*деца*“ на България. Затова, извън ежедневните си задължения, жените в Малкотърновско са подготвяли, месели, печали и разнасяли хляб.

В спомените на комитата Петър Горев от с. Заберново, които грижливо събира, описва и публикува неговият син

Горо Горов (един от най-значимите краеведи в района на Бургас), е записано следното събирателно изречение, което по най-достойния начин описва тези майки-героини: „*В същото време жените ни през свободните от полската работа часове, предимно вечер или в празник, приготвяха сухари за неприкосновен запас, шиеха дрехи, патрондаши, гласяха навуца и др. за своите мъже и синове – въстаници.*“¹⁰

Също така има много сведения, че когато в с. Стоилово се създава Смъртната дружина, жените на четниците са месили и пекли хляб вечер в селото и мъжете им са го отнасяли още топъл на м. „Петрова нива“. В спомените на наследниците на Преображенци това е един от най-важните моменти, а именно провеждането на конгреса на „Петрова нива“, който се е състоял в периода 28-30 юни 1903 г. За да добием представа за мащабите на този конгрес и за неуморимия труд и хъс на жените, държим да споменем, че когато заседава VII Одрински революционен окръг, на м. „Петрова нива“ присъстват 47 делегати и близо 300 четника. Те остават в землището на с. Стоилово почти пет денонощия, а прехраната им е осигурена от неуморния труд и ръцете на жените в близките села. Жените от селата са пекли и са осигурявали хляб за всички делегати на конгреса. Били са ангажирани и жените на колибарите на самата м. „Петрова нива“, да готвят и резервен хляб с оглед на това, че може да възникнат ситуации, при които да не е възможно приготвянето или доставянето на хляб от селата.

В спомените си Райко Петров Стойчев, който в ръководител на Околийския революционен комитет, откриваме следното описание: „*Имаше и предани жени на организацията. В с. Стоилово, например, такава бе жената на Стоян Караибшиев – Гина. Тя служеше като местна куриерка. За да*

не я подозира властта, винаги водеше и детето си. Тя отиваше дори до Мокрошево да занесе на четата хляб, тютюн и писма в цедилката“.

Интерес представлява и историята на една от най-безстрашните и смели жени във ВМОРО и непосредствена участничка в подготовката на въстанието Ерина Роянова. В нейния дом неведнъж са отсядали войводи и четници, за да нощуват, да се хранят или да укриват оръжия, документи и др. Така например, част от кореспонденцията и печата на Тайния Революционен Комитет „Странджа“, т.е. „Малко Търново“, дълго време са се укривали в нейния дом. Също така, когато войводата Георги Кондолов е отсядал с четата си в землището на Малко Търново – м. „Устрака“, м. „Могилата“ и др., както и Кръстю Българията със своята чета, Ерина им е носила хляб, храна, тютюн, ракия, патрони, пушки и тайна кореспонденция – все опасни неща за времето, в което са живели. В спомените на преображенци и техните наследници се разказва как, за да пренесе безопасно и незабелязано пушки на четите в гората, тя ги е обвивала в козинари, товарила ги е на магарето си и е тръгвала с него, уж че отивала на р. Делийска да ги пере. Запрятала горния си гонел и го пълнела с патрони или тютюн и така отивала при войводите и четите.¹¹ В спомените на нейните наследници тя е описвана като силна и безстрашна жена, отдадена на каузата, която неведнъж е влизала в словесни спорове с представителите на османотурската администрация.

Така например, през м. октомври, когато Михаил Герджиков и четата му пристигат в Малко Търново, те отсядат в къщата на Дражо Киров, който бил член на нелегалната чета на войводата Пано Ангелов. Има сведения, че Ерина Роянова им е носила хляб, храна и тютюн, отделно се е грижела да

опере дрехите им и в случай на нужда оставяла ежедневната си работата и отивала да предаде съобщения или писмена кореспонденция. При един от обиските на дома ѝ успява хладнокръвно да спаси част от тайната кореспонденция и куртката на комитата Георги Кондолов. След като турските стражари връхлитат в дома ѝ, тя грабва всичко, завива го в една голяма бохча и сяда върху нея близо до огнището. Стражарите не откриват нищо, благодарение на нейната бърза и безстрашна реакция.¹²

Имената на Ерина Роянова се свързват и с друго женско име – това на Стана Кехая Петрова, известна с прякора си „Комитката“. Сочена за една от най-големите ятчски на Михаил Герджиков и на околийския революционен комитет в Малко Търново, за нейните качества и непрекословна подкрепа в святото дело се разказват много истории, които отвеждат до случки в Малко Търново, селата Граматиково, Калово, Стоилово и др.

Приносът на жените в подготовката и провеждането на Илинденско-Преображенското въстание намира израз и в ушиването и пренасянето на много от бойните знамена на въоръжените чети. Едно от най-красивите знамена във въстанието е било това на четата на войводата Георги Кондолов. То е ушито в Малко Търново от няколко дейни и уважавани учителки Милка Атанасова, Милка Иванова, Еленка Сталева Москова и Дона Николова. Знамето е било изработено от червен хубав плат, наоколо покрит с атлаз. Размерите му били 1,5 м високо и широко 1 м. На него учителките извезват следните надписи на лицевата част: „Вътрешно Македонско-Одринско-Революционна-Организация „Странджа“ и на гърба – „Свобода и човешки правдини 1903 г.“ По поръчение на Смъртната дружина в с. Мокрошево от Малко Търново

до с. Мокрошево го пренася баба Кера Михайлова, която, след като го взема от учителките, увива го под дрехите си около кръста и така го пренася в селото.¹³

В ушиването на знамето на четата на войводата Стоян Вълчев Махеров – известен като Стоян Камилски от Малко Търново, е участвала Донка Николова – дъщеря на Мара Джелеп Жекова. Знамето на въстаническия отряд на войводата Лазар Маджаров е било изработено по проект на Георги Попкиров – учител в Лозенград, но в неговото ушиване дейно участие вземат Рада Бояджиева, Невяна Аргирова, Милка Николова, Русия Найденова и Мария Попстоянова – Попкирова. За подвига на Мара Джелеп Жекова и нейната дъщеря Донка Николова има описан и съхранен още един случай за пренасяне на пушки от с. Алан Кайряк¹⁴ в Малко Търново. В него се споменава, че Жеко Вълчев Джелебов и други членове на дружината са били забелязани от турски патрул и благодарение на бързата намеса на Мара Джелеп Жекова и дъщеря ѝ Дона Николова, които укриват пушките и боеприпасите в дома им на тавана, успяват да ги опазят.

Не са малко и примерите на дейни жени от с. Калово, участвали в подготовката на въстанието. Когато четите са били в землището на селото, за тях грижа да им занесат хляб, храна, тютюн и тайна кореспонденция са имали Плума Недялкова, Къдра Димитрова, Калина Николова и др. Сред имената се откроява това на Плума Недялкова, която е била от най-редовните ятчски на войводите и четите. Нейната лична съдба не е никак благоприятна, защото съпругът ѝ Петко е убит по жесток начин от турците. И може би точно това я прави още по-отдадена на каузата. Така например, нейният дом се превръща в сборище на четниците и войводите Георги Кондолов, Дико Джелебов, Киро Узунев, Пеню Шиваров и др.¹⁵

За да се подчертае приносът на жените във въстанието обаче, интерес представлява историята около погребението на войводата Георги Кондолов през август 1903 г. на Голямата Паспаловска Могила. В спомените на редица преобразженци, а по-късно и на техните наследници се описва една поразително емоционална история, която, от една страна, представя силната връзка на комитата с четниците, трудната за всички раздяла с него и последващото му издигане на най-високите места в пантеона на геройски загиналите в Илинденско-Преображенското въстание. От друга, за това допринасят и делата на жените от района на с. Паспалово, тяхното безстрашие или по-точно – изключителният им майчин дълг, който намира израз в личното им участие в погребението. За всичко това можем да сме благодарни на наследниците на преобразженци, които през 2012 г. по време на теренните изследвания в района на Община Малко Търново¹⁶ и по-специално с. Заберново ни разказаха за този специален момент. През 2012 г. успях да се срещна с наследници на фамилията Горовци и да разговарям с един от внуците на комитата Петър Горов – а именно Тодор Стоянов Горов¹⁷. Той ми разказа за неговата тъща баба Кера от с. Паспалово. Разказът естествено беше наситен с имена и факти, но по-необикновен начин всички те говореха за силната родова памет на странджанци и за богатия им интелект при анализа на събития, белязали миналото им. В този разказ на челна позиция се издига и името на една забележителна странджанка – баба Кера. Тя е била пряк свидетел и участник в погребението на комитата Георги Кондолов и не е спестила нищо, а дори напротив, за да не се забравя този важен момент от боевете и ключовата роля на Георги Кондолов, тя е разказвала с подробности за погребението. Може

би точно това е в основата на живата памет и отношението на странджанци към общото им историческо минало.

Баба Кера е разказвала как успяват благодарение на комитите и четниците по тайните канали на ВМОРО да избягат от с. Паспалово през август 1903 г. Те извървяват за няколко дни близо 46 км, преминават границата и се прехвърлят в българско. По-късно оцелелите разказват за погребението на Георги Кондолов и за смъртта на секретаря на неговата чета Паскал Иванов.

За смъртта на комитата Кондолов баба Кера разказвала на нейните близки, че дошли четници в селото и помолили жените да зарежат всичката работа и на групи, незабелязано, да скрият в престилките си цветя и свещи и да отидат на м. „Голямата могила“. *„И след като научихме, че е починал комитата Георги Кондолов, всички българки от с. Паспалово, от околните села и колибарски пунктове отидохме и със сълзи на очи, потънали в мъка и тъга, намерихме сили да изпратим в последния му път комитата. Там [Паспаловската Голяма могила – б.м.], заедно с мъжете изкопахме гроба, положихме тялото върху пресни чимове¹⁸ и хвърляхме разпръснатата наоколо пръст. След това нахвърляхме цветята и с боси крака тъпчихме пръстта, за да изпръхне и да не личи, че това е пресен гроб. На един бук изписахме „ТПГК – тук почива Георги Кондолов, за да се знае и да не се забравя къде е погребан комитата“¹⁹.*

Всички тези истории по особен начин представят жената и нейната неподправена същност на майка, съпруга или на българка като цяло. Основният извод, който трябва да се направи, е, че българката в поробена Странджа през 1901-1903 г. е вземала много активно участие в подготовката и провеждането на Илинденско-Преображенското въстание.

Делят ни 120 години от въстанието през 1903 г. и подвизите на тракийските българи, водили неравни боеве срещу военната машина на Османската империя. В паметта на техните наследници остава жив споменът за храбростта на предците им и жертвите, които принасят пред олтара на Отечеството ни. Жертви, които не бива да се разделят по полов признак, а целенасочено да се събират и споменават, за да е още по-смислен техният принос. Във връзка с това не бива да забравяме, че Илинденско-Преображенското въстание е израз на натрупаното недоволство, на готовността за саможертва и на отчаяния опит на българите в Македония и Тракия да отхвърлят османската власт. И точно в това отхвърляне прозират двете равни половини на едно цяло – мъжкото и женското.

И макар към днешна дата да остават неизброими имената на редица българки, взели дейно участие в подготовката и провеждането на въстанието, то от всички нас зависи да променим тежката действителност и нагласи, битуващи в съвременното общество за ключовата роля на нежния пол. Защото женското присъствие в организацията на революционните дейности, особено по линия на VII Одрински революционен окръг, не е никак малко, още повече незначително, заради вменените задължения на жените. Няма нищо по-нормално и достойно от това да омесиш хляб, с който да нахраниш семейството си, особено ако под семейство разбираш всички отдадени на каузата България. Всички съмишленици и съидейници в едно наистина свято дело. Всъщност, жените с всичко, което правят, показват точно това, че те са надскочили страховете си, че те са надмогнали трудностите, и, верни на женската си природа – са грижовни, притесняващи се, обичащи и страдащи за „децата на майка България“.

БЕЛЕЖКИ

¹ Исторически музей Малко Търново, Инв. № 3322, л. 3. Илинденско-Преображенско въстание. Героини от с. Калово. Подготвен от Илия Парорийски.

² *Пандалеев, И.* Баба Мария. (Майката на Коста Лютий). – В: Тракия, год. VI, бр. 256, 18 август 1927, с. 1 – 2.

³ В материала публикуван от Иван Орманджиев, виж *Пандалеев, И.* Баба Мария. (Майката на Коста Лютий). – В: Тракия, год. VI, бр. 256, 18 август 1927, с. 1. са изброени четири деца, но според друг изследовател са пет деца: Христо, Коста, Тодор, Павел и Рада. Виж *Червенков, М.* Странджанската баба Тонка. – В: Тракия, бр. 16, год. ХСV, 31 август 2017, с. 5

⁴ *Пандалеев, И.* Баба Мария. (Майката на Коста Лютий). – В: Тракия, год. VI, бр. 256, 18 август 1927, с. 1.

⁵ Пак там.

⁶ *Червенков, М.* Цит. съч., с. 5

⁷ *Пандалеев, И.* Цит. съч., с. 1 – 2.

⁸ Пак там, с. 2.

⁹ По този начин се наричат четите в Странджа по време на Илинденско-Преображенското въстание. Хипотетично те се назовават така, защото една голяма част от комитите и техните сподвижници са знаели, че каузата за освобождение на Тракия е обречена, т.е. че отиват на сигурна смърт. Независимо от това обаче, организация за предстоящото въстание е била създадена и в резултат на това ние днес може да изведем на пиедестал жаждата за свобода на Преображенци като най-чистия идеал за свобода!

¹⁰ *Стоянова, Д., Р. Йотова, Е. Савова. (съст.).* Петър Горов. Спомени от въстанието. София: За буквите – О писменехъ, 2018, с. 74.

¹¹ *Парорийски, И.* Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. в Седми одрински революционен окръг и последиците от него. Исторически очерк. Бургас: Меценатиздат, 2003, с. 284-289.

¹² Виж по-подробен разказ в книгата *Парорийски, И.*, цит. съч., с. 284-285.

¹³ Пак там, с. 285.

¹⁴ с. Алан Кайрак – среща се още като с. Алан Кайряк (тур. език) – по-късно през 1934 г. е преименувано на с. Ясна Поляна. Днес се назовава с. Ясна Поляна.

¹⁵ *Парорийски, И.* Цит. съч., с. 284-289.

¹⁶ Съвместни теренни научни изследвания и проучвания на богатото материално и нематериално културно наследство на Странджа, проведени в периода юли 2012 г. на територията на община Малко Търново, с. Заберново под ръководството на Диана Стоянова (УниБИТ) и Ивелина Иванова – директор на ИМ „Проф. Ал. Фол“ гр. Малко Търново.

¹⁷ Тодор Стоянов Горов е роден в с. Заберново през 1926 г. Син на Стоян Петров Горов. Внук на комитата Петър Ников Горов (участник в Илинденско-Преображенското въстание 1903 г.) и е племенник на известния странджански краевед Горо Петров Горов. Работил е като началник участък и директор на горското стопанство и е отговарял за с. Заберново, с. Визица, с. Звездец и гр. Бургас. За периода 1983-1989 г. е бил кмет на с. Заберново. Тодор Стоянов Горов умира на 13 октомври 2012 г. в дома на неговата дъщеря Станка Тодорова Горова-Атанасова, в Бургас.

¹⁸ Тези чимове ги сложили върху гроба, за да не си личи къде е погребан – б. м. ДС.

¹⁹ Разговор, събеседване на доц. Диана Стоянова с Тодор Стоянов Горов от с. Заберново, осъществено през м. юли 2012 г. по линия на теренните научни изследвания и проучвания на богатото материално и нематериално културно наследство на Странджа.

БИБЛИОГРАФИЯ

Елдъров, Светлозар. Върховният македоно-одрински комитет и македоно-одринската организация в България (1895-1903). София: Иврай, 2003.

Исторически музей Малко Търново, Инв. №3322, л. 1-3. Илинденско-Преображенско въстание. Героини от с. Калово. Подготвен от Илия Парорийски.

Пандалеев, И. Баба Мария. (Майката на Коста Лютий). – В: Тракия, год. VI, бр. 256, 18 август 1927.

Парорийски, И. Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. в Седми одрински революционен окръг и последиците от него. Исторически очерк. Бургас: Меценатиздат, 2003.

Стоянова, Д., Р. Йотова, Е. Савова. (съст.). Петър Горов. Спомени от въстанието. София: За буквите – О писменехъ, 2018.

Червенков, М. Странджанската баба Тонка. – В: Национален вестник „Тракия“, бр. 16, год. ХСV, 31 август 2017.

THE EXAMPLE AND FEAT OF THE WOMEN OF MALHO TARNOVO IN THE PREPARATION OF THE ILINDEN-PREOBRAZHENIE UPRISING

DIANA STOYANOVA

MARIETA FILCHEVA

Abstract: In this paper an attempt has been made to present and summarize the role and importance of the women from the Malko Tarnovo region, who actively participated in the preparation and conduct of the Ilinden–Preobrazhenie Uprising.

Keywords: womans, Malko Tarnovo, uprising, contribution

✉ Доц. д-р Диана Стоянова
Университет по библиотекознание
и информационни технологии
Мариета Филчева
Исторически музей „Проф. Александър Фол“
гр. Малко Търново

Assoc. Prof. Diana Stoyanova, PhD
University of Library Studies
and Information Technologies
E-mail: d.stoyanova@unibit.bg

Marieta Filcheva
History museum “Prof. Al. Fol”
Malko Tarnovo
E-mail: histmuseum_mt@mail.bg

ВСЕЛЕНИТЕ ТРАКИЙСКИ БЪЛГАРКИ И СОЦИАЛНИЯТ ИМ КАПИТАЛ В БЪЛГАРИЯ

ПЕНКА НАЙДЕНОВА

Резюме: Традиционните чествания на героизма и националната всеотдайност, както и богатият фонд от научни исторически изследвания и публикации за тракийските българи и вселените от тях след събитията от 1911-1913 г. в България позволяват да се проследи и участието и ролевото място на женския състав на това население. Много накратко настоящото изложение отразява събитията, позициите и качествата на вселените у нас тракийски българки, представени не в индивидуални образи, а като съвкупности с масови прояви и характеристики. В този случай в обхват от 150 години липсва подходяща и пълна статистика с групировка и осреднени показатели. Представена е тук картината на женските изпитания и решимост да оцелеят. Изтъкнато е енергичното им участие в производството на селското стопанство и домашните дейности, много повече и големи тогава, както в земите, където са родени, така и в преселените в България.

Колективният профил осветява открито проявена амбициозност, воля и неотказност в старанието да придобият нов дом на новото място, да имат семейства и деца и да се сближат с местното население. Техният социален фонд ефективно се предава на следващите в мирно време поколения до днес. Основният извод е, че познанието на този фонд следва да се разшири и използва при формиране на настоящата политика за икономическо развитие и социално-демографско стабилизиране.

Ключови думи: тракийски българи, социален фонд, поколенческо наследство, масови явления и съвкупности

Въведение

Социалните и демографските проблеми по пътя на развитието на човечеството в съвременното ни, насочено вече към средата на ХХI век, са толкова важни по значимост, колкото дигиталните и иновационните. Опитът за разрешение през вековете винаги е свързан с познания от историческите сведения и наблюденията на действителността. Този опит остава задължителен и за нас при проучване на сведения и прояви на кибернетичните и корелационните системи при стремежа да ги управляваме в полза на човечеството и целостта на глобалната система. Проучванията на действителността означава поглед над различни обекти по вид, размерност и прояви, включително като по-малки системи и случаи, отразяващи закономерностите на основните и възпроизвеждащи нови съотношения в развитието на вътрешните и външните им елементи с тяхната интензивност, посока и време на действие и отпадане при специфичните взаимодействия. По силата на тези принципи разглеждането на признаците на масовото участие и прояви на женското население на тракийските българи, въведени в страната ни преди близо 150 години, в обстановката на Балканските войни и действията на Османската империя и на съвременните позиции на техните потомци не е излишно като познание, включително полезно при уточняване на процесите и съвременната политика с ефективни социалноикономически и възстановителни демографски параметри.

Това са моментите на основните задачи на настоящото изложение, все още като начален опит за въвеждане на тема-

та, чието по-пълно структуриране чрез интердисциплинарна подплата и повече авторски публикации е необходимо. Особено във връзка с традиционното разделяне на функциите на мъжете и жените при изпитателни събития и инициативност за възстановяване и по-нататъшна устойчивост на развитие на семейството и обществото, както и на познавателния въпрос за създаване и поддържане на живота в разширеното възпроизводство на човечеството, необходим при формиране на политиките и тяхната ориентация за запазване на човечеството в неговото разнообразие и целесъобразност.

Настоящият пример има място в напомнянето за тези проблеми и търсенето на решения. Описаните случаи на индивидуални участия на жени по време на споменатите войни и в спокойния живот на следващите поколения будят възхищение и заслужават възпоминания от страна на народа и държавните институции. Те са пример за подражание във всеотдайност и посвещение на любов, сили, помощ и талант в полза на добруване на отделни групи от хора, различни общности и цял един народ. От изследвания на индивидуалните съдби, приноси и героизъм на отделни личности и деятели и потърпевши може да се извлекат много поуки и знания за изминалата действителност. Затова сегашната общественост отдава почит на тракийски българи-герои и едновременно на авторите и изследователите им. По-звучен е празничният тон на посвещенията на жените, които се проявяват на бойното поле, грижат се за болни и ранени, обучени, или посветени на изкуства (поезия и писателство). Жени-герои и страдалци от войната, включително със загубени мъже и деца (и то по няколко) проличават от интервютата с тях или близките им, провеждани от наши изследователи в течение на век и половина от времето на Балканските войни.

За никой от начините на представяне на отделни жени в литературните ни източници и гражданската регистрация няма статистически групировки и съвкупности по възраст, местоживеене, време и място на събитията, загубите и преместванията. За физическото състояние и емоционалните нагласи и преживяване също се споменава много малко или въобще няма такива. Липсата на съвкупности и масови характеристики за поведението, физическите и менталните признаци на тракийските българки по време на Балканските войни, а и по-късно, въпреки споменаването на индивидуални портрети или прояви, не довежда до изводи за закономерни прояви на женското тракийско население като пример за възплъщение в съвременното и бъдещото развитие. Само съвкупното им представяне създава тази възможност. И нещо повече, те са един от многото, на систематично изучаван военно-политически процес в който статистико-масовото изучаване е слабо до липсващо, особено в средата на половината от населението (т.е. женското). Това обаче дава повод да се прояви потребност от него по повод еманципацията и съвременните постановки за изравняване позицията на жените спрямо тази на мъжете. Още по-нататък се стига до широко поставения от векове въпрос за женското или мъжкото първоначалие при създаването на света, особено от религиозен аспект. Известно е например, че най-старата от всички религии (хинду) с обективно философския си идеализъм поддържа тезата за първоначалото на жените, но го изобразява в двойствеността. В храмовете си – с изобразяване на дълбаещи земята змии, които никога не достигат центъра ѝ, и летящи бели орли, стремящи се нагоре в небесата, но никога не докоснали крайни висоти. Двойствеността е създаване на живота и стремежът на всяко последващо поколение да по-

стигне повече са подсказани от същата религия, но тя отличава възпроизводствената функция на жените, и не само нея, като поддръжник на живота. Неговите стълбове са основата, на която животът се крепи, и затова имат заедно с мъжкото присъствие, а не господство, първостепенно значение. Признаците на тези стълбове са в качеството им на домопазителки, грижовни майки и верни съпруги, работещи труженици в семейството или рода при подчиненост на обичаи и традиции и според повелята на управленския глава.

Струва ни се, че съвкупното представяне на жените носи повея на подобна философия – вече много стара, забравена или непозната навсякъде, но истинна в основата си и изявена в много случаи през вековете. Може да се приеме, че един от тях е присъствието и ролята на тракийските българки за оцеляване на общността.

Обясненията вместиат ролята на женските движения, борбата за еманципация и съвременните усилия за изравняване на позициите на жените спрямо тези на мъжете (т.е. джендър проблемите), макар всекидневно да има много случаи на противопоставяне. Всички те са проява на протест срещу наложилата се власт на мъжкото присъствие в общностите и увековечената подчиненост на жените при изолиране не на първоначалото, а на по-голямото и силно участие на жените във възпроизводството и съхраняването на живота при природни, натурални опасности и противникови отношения между хората. Разгръщането на подобен спектър с примера на тракийските българки води възможността да се цени по-пълно загубата в наши дни от ограничението на възможностите на жените и техните възпроизводствени и социални функции в полза на устойчивото развитие на човечеството. То е разтърсено понастоящем от възрастово деструктури-

ране, териториални размествания, отрицателен естествен прираст в най-развитите райони и военнополитически противоречия с военни огнища, увреждащи хората и природата заедно с разностранното развитие на системите – природни и създадени от човека, и неговите ползи с властническо присвояване и облагодетелстване на управляващи и обогатени собственици. Уроците на историята не са излишни нито за необходимите корекции или основни промени на настоящето, нито при предвиждане на бъдещето.

Тракийските българки

Възпитани в дома си, а някои и в училище, според традиционната култура на българите и околната среда, жените още девойки са подготвени за трудовото си участие, майчинството и социалния живот със семейните задължения към съпруг, род, родственици и грижи за остарелите близки при подчиненост и въздържано волеизлияние с разбиране и привързаност, както и с естествени чувства и обич. Склонни към знание и способност за възприемане и възпроизвеждане, тези жени не само умеят да шият или плетат и т.н., но и да внасят нови решения в изпълнението на бродериите, чергите, тъканите или ушиването на дрехи. Красиви, стройни, знаещи и работливи и с много други качества, те са желани и верни съпруги, любещи майки и уважителни роднини, нежалещи труда си като помощници в стопанската работа до истински изпълнители и ръководители, когато това се наложи. А в годините, за които тук се споменава, събитията се налагат като време на възторг от Освобождението от вековно робство (1912 г.) и време на изпитания, смърт и прекрое на семейни среди и съдби. Тези жени неочаквано проявяват героизъм и устойчивост на победите. Тежестта на лошото

време е повече женско, отколкото мъжко изпитание. В него няма дял на войнствена съпротива, героизъм и открита борба с ярост срещу поробителите. Има насилие, истинска проява на поробване, безогледен цинизъм, физическо и душевно изнасилване и смърт.

В това време, в черната 1913 г. и около нея, известна с постъпките на Османската империя и противопоставянето ѝ на международните споразумения и решения, става известно и едно османско поведение. То е наречено още тогава от един български държавник и изключителен автор – Кирил Попов, няколко години директор на Държавната дирекция по статистика – „избутване на българите“ от изконните поробени български земи¹. Това събитие, или по-скоро процес, е описано от тогавашни и по-сетнешни свидетели – изследователи, политици, висши администратори – било демографски, статистически и с политически акцент или пресмятане на загубите от неплатените земи и друго имущество (и до днес) на „избутаните“. Това са своеобразно принудените да напуснат домовете си българи и да преминават през границата на земите на тогавашната Следосвобожденска България².

Изживяването на този процес разкрива качеството на тракийското българско женско население, потенциален елемент на социалния му капитал – устойчивост на яростно посегателство върху собственост и физическо-полово насилие от потисника поробител, ползващ полудивашки, полуобучени орди, вместо или заедно с обучени воители от редовни войски. Макар и противно на международните споразумения, то би внесло повече ред с авторитетност и хуманност при „избутването“. Въведеното навремето си определение от български изследовател упорито се натрапва като понятие, противопоставящо се на тогавашните категории на изселва-

ните лица като емигранти, политически (и други) бежанци, изселвани от страната (или приемани в нея като имигранти). „Избутваните“ са изключителна историческа и изобличителна категория. Тя отразява държавно политически интерес (смесен с местен и дребнособственически интерес) от присвояване на добре стопанисвани имоти (земи, сгради, домове) и очистване на империята от чужди националности и фертилни контингенти.

Увреждането на „избутваните жени“, масовите им безогледни насилия при издръжливия християнски морал означава по-малко раждания и бъдещи врагове на империята (тогава при фертилност 4-7 деца на жена винаги в млада възраст при брачност от 15-16 години нагоре, липса на разводи и с повторна брачност при овдовяване).

Мълчаливата търпеливост на жените преди „избутването“, тяхното продължително принудително разхождане по българските села в тракийските земи (главно в и около Одрин и Източна Тракия³, а и други вилаети) показва здравия дух и оптимистичната надеждност на жените за възстановяване на семейството. И то при начина, по който турската власт провежда изселването. За тръгването от дома на българските къщи в селата – само български или в съжителство с турски, гръцки и други селски стопани – се съобщава няколко часа до половин час преди тръгване. „Емигрантите“ трябва да носят с транспорта си (коли) или на гръб, ако нямат такъв, покъщнина, дрехи, храна („за из път“), придружени от децата и стадата си. Изчезването на последните по пътя е отделна „емигрантска“ картина. Как се събира или подбира „покъщнина“ за половин час, най-необходима за бъдещия живот и работа, са могли делово да преценят и подредят само жените с опит, пъргавина и кураж. Необходими качества

в защита на децата и когато остават без мъжете. Събрани от местните власти в центъра на селото „емигрантите“ (без възрастни, оставащи поради старост или болест и главно – да „пазят къщите“, в които изселваните никога не се връщат), те се разделят като общо стадо на мъже и жени. Мъжете се отвеждат някъде или призовават на определено място за съвет и напътствия, където ги избиват. А жените – отлъчено стадо, с малко мъже, заедно с децата поемат своя път, присъединяват се и малко, по някакъв начин спасили се от убийствата или укриващи се, мъже. Походът на „емигрантите“ е повече женски или смесен, повече в млада възраст, със свежи моми, кърмачки и бременни. Тогавашните международни организации и освободени балкански страни, включително България, се опитват да регистрират вселваните, като общата оценка се ориентира към числото 250 000, но без разделяне по пол, възраст, брачност, семейно благосъстояние и др. Други оценки стигат до 500 000. Налага се представата за емигранти 180 000 жени и 90 000 мъже, една четвърт по-малко от броя им поради убийства, отлъчвания и бягство, в случай, че са половината от числеността на населението или за тогавашното население поне с 2-3%, надвишаваща жените мъжко население. Походът към границите на България е повече женски и жените носят съзнателно отговорността за запазване на живота на децата и на целия поток от хора. Тук проличава тяхното качество на търпеливост и умение да се справят с най-тежкото изживяване освен смъртта – изнасилването. Женското стадо, принудено да пътува по селата с българско или смесено по националности население, да спи в оборите на селяните и да търпи нощните повиквания на пазачите-изнасилвачи, с еднаква ненавист понася всичко това, за да не посягат на

децата, също с примирение предават последните кръстчета от вратовете и дребните монети, но запазват именно големия капитал в лицето на най-младите. Тук жените проявяват с неволна примиримост и стратегия да оцеляват при веротстъпничество и самоотстъпничество. Общо не споделят възмущението на тези от тях, които в отчаянието си от покварата и зверствата на мъжете-изнасилвачи и убийци на достойнствата на жените се самоубиват. Така намаляват съпротивителната сила и надеждата врагът да бъде обезсилен и унищожен от порасналите деца и тяхното поколение. Посрещат с дълбока скръб, но не обезсилени, загубата на мъжете и издържат на неунищожимата мъка от загубата на едно и повече собствени деца. Овдовели в голямата си част, достигнали границите на спасителни земи – български, македонски или сръбски и дори гръцки, те отстояват българската си принадлежност, приемат нови бракове, за да запазят живите си деца и да родят нови, които да произведат потеклото, българския потенциал, за които социолозите понастоящем изясняват биологичната и социалната същност като социален капитал. В проявите през войните те отстояват българското начало, развило корените си по-късно в новите заселвани от тях земи. За най-късметливи се приемат влезлите в България жени.

Провеждайки интервюта с живи представители на поколения от останали и последващи нови поколения и роднини в по-късни периоди и събития на този век и половина последващ живот след 1911-1913 г., редица изследователи⁴, отбелязвайки личните съдби на хора, преживели или предали на поредните поколения сведения за съдбата и преживяванията на предходните поколения, се натрупват огромни писания за лични съдби, за събитията и по-нататъшния път

на отделни жени като първоначало на българските родове от тракийските и други земи се знае много. Специалният действащ Научноизследователски тракийски институт има огромен научноизследователски фонд за много аспекти от проучванията и настоящото отстояване на наследническата общност на потомците на тези българи. Те са обект на изследвания и оценки на възпроизводствения капитал и неговата социална и биологична принадлежност и от други институти и изследователи.

Историческите параметри очертават след мъчителните обходи застаналите на границата на България (освен на други) тълпи от обезимотени и окрадени по пътя млади селяни и деца. Те са повече от жени и то повече обнаджени от успешите да се спасят мъже. Търпеливо устойчиви на страдания и изненади, тези жени по-бързо и находчиво приемат разочарованието от неподходящото им посрещане като неочаквани пришълци, за които няма домове и място за свойствената им работа и живот. Страната и царското правителство не са подготвени да приемат огромния прилив от бедстващи, прогонени, опозорени, ограбени от земите и домовете, в които са родени и раждали. Въпреки тогавашните дипломатически совалки и разузнавания, страната е все пак нова, стопански неструктурирана и нерешила още проблемите с турското изселващо се население и бейските земи, които се изплащат.

При това, първоначалното натрупване на капитала все още се задъхва дори като законен имигрант. Докато тези неочаквани тълпи се вселват незаконно и в къщи, и в новоосвободени земи от турско население и в голяма част запущват градовете, те са неприети традиционно от местното население. На първо време се настаняват и в стопански обори, безработни и гладуващи.

Справянето с битовите несгоди преди оземляването на придошлите тракийски българи, а и след него, се дължи на жените, при това не само защото са преобладаващ състав на тълпите, а защото са жени. На тях се полага да нахранят и изперат децата, да се погрижат за болните, да приготвят яденето за всички. Така тези жени търсят сближаване с местните домакини, общуват повече с населението, търсейки изход и помощ за неотложните си грижи. Разменят опит и разказват неща от живота си на малко по-високо равнище от това на местното селско население (тогава у нас повече от 80%) и знаейки нещо за градския живот и общуването с други национални общности. Тази е масовата роля на жените в сближаването на две общности от българи с различна военнополитическа и стопанска съдба със следи на чуждо влияние през вековете.

Тези тракийски българи проявяват упорита настойчивост там, където „пришълците от Тракия“ не са успели все още да се настанят и да имат домове. Те проучват условията за стопанисване и съветват присъстващите мъже накъде да се отправят, за да намерят подслон и траен поминък заедно с дружески прием от местното население. Липсата на къща за настаняване се решава в началото и с направата на землянки – вкопана в земята стая със слабо осветление в горната си част, голяма колкото да вмести преспиването на 10-15 човека, но в която се върши всичко и от всички. В нея се готви и яде, раждат се и гледат деца, боледува се и се умира, шият се и кърпят дрехи и ...се общува. Търпението, работата и условията на жените с тяхната всеотдайност не може да има вярно описание, а и да има такова, то няма да се приеме като възможно от никой съвременник, особено от жените. Но то не само е истинно, а и показател за биологичната и социално

съзнателна същност на тракийските българки, проявена в събития преди и през последните 150 години, и съхранена като социален капитал в следващите поколения.

Тромава и отежнена от многохилядният прилив на новозаселници от отнета Тракия, българската администрация постепенно се справя с териториалното разположение и трудово-производствена ангажираност чрез оземляване, спомагаща и първоначално замогване и домоснабдяване. Опитът и устойчивостта в битовото устройство и стабилността на семейното просъществуване дължат много на женското съображение и детелюбие, така че раждаемостта на тракийските българки отново нараства и неотложно се изравнява с тази на местното население. През следващите десетилетия те следват неговия възпроизводствен път и трудов модел и обучение на деца и възрастни. Понастоящем еднаквите равнища на учебна и професионална подготовка и кариерно развитие на жените от двете общности почти замъгляват интереса от разделянето им. Това обаче не отменя потребността историческите и биолого-социалните проучвания и оценки на качеството и обществената полезност на социалния капитал, възпроизвеждан и дисперсиран сред населението от всяко следващо поколение. Това са тези лично притежавани генетично възпроизводствени качества, наклонности на човека в материалната и духовната сфера. Те не са продукт за пазара⁵. Използването им за формирането на хората – професионално и духовно, означава, че се претворяват обществено и съдействат развитието. Масово проявяваните онаследявани качества на тракийските българки заслужават внимание и претворяване в съвременната политика за икономическо развитие и социално-демографско стабилизиране.

БЕЛЕЖКИ

¹ *Найденова, П.* 2020. Развитие на демографската мисъл в България. С., Център за демографски изследвания и обучение, 429 с. : табл.

² *Груев, Ст.* 2009. Корона от тръни. София : Бълг. писател, 504 с., 8 л.: ил., портр.

³ *Михова, Г.* 2017. Бежанският въпрос след потушаване на Илинденско-Преображенското въстание и поредното обезбългаряване на Източна Тракия. – В: Известия на Тракийския научен институт, кн. 17, с. 62-77.

⁴ *Милетич, Л.* 1918. Разорението на тракийските българи през 1913 година. София : БАН, 344 с., 56 л.: ил., 1 л.к.; *Калоянов, Вл.* 2022. Цената на българщината в Таврия (1917-1945). София: Изд. на БАН Проф. Марин Дринов, 302 с.: с ил., [4] л.: цв. к.

⁵ *Стоилова, В.* 2020. Социология на пазара. София, УНСС, 225 с.

БИБЛИОГРАФИЯ

Груев, Ст. 2009. Корона от тръни. София : Бълг. писател, 504 с., 8 л.: ил., портр.

Калоянов, Вл. 2022. Цената на българщината в Таврия (1917-1945). София: Изд. на БАН Проф. Марин Дринов, 302 с.: с ил., [4] л.: цв. к.

Милетич, Л. 1918. Разорението на тракийските българи през 1913 година. София : БАН, 344 с., 56 л.: ил., 1 л.к.

Михова, Г. 2017. Бежанският въпрос след потушаване на Илинденско-Преображенското въстание и поредното обезбългаряване на Източна Тракия. – В: Известия на Тракийския научен институт, кн. 17, с. 62-77.

Найденова, П. 2020. Развитие на демографската мисъл в България. София: Център за демографски изследвания и обучение, 429 с.: табл.

Стоилова, В. 2020. Социология на пазара. София: УНСС, 225 с.

THE SETTLED THRACIAN BULGARIAN WOMEN AND THEIR SOCIAL CAPITAL IN BULGARIA

PENKA NAYDENOVA

Abstract: The traditional celebrations of heroism and national devotion, as well as the rich fund of scientific historical research and publications about the Thracian Bulgarians and their universes after the events of 1911-1913 in Bulgaria allow to trace the participation and the role place of the female composition of this population. Very briefly, the present exhibition reflects the events, positions and qualities of the Thracian Bulgarian women in our country, presented not in individual images, but as aggregates with mass manifestations and characteristics. In this case, a range of 150 years lacks appropriate and complete statistics with grouping and averaged indicators. Presented here is the picture of women's trials and determination to survive. Their energetic participation in the production of agriculture and domestic activities, much more and large then, both in the lands where they were born, and in the resettled in Bulgaria, is highlighted.

The collective profile illuminates openly displayed ambition, will and perseverance in the effort to acquire a new home in the new place, have families and children and get closer to the local population. Their social stock is effectively passed on to succeeding peacetime generations to this day. The main conclusion is that the knowledge of this fund should be expanded and used in the formation of the current policy for economic development and socio-demographic stabilization.

Keywords: Thracian Bulgarian women, social fund, generational heritage, mass phenomena and aggregates

✉ Проф. д.н. Пенка Найденова, професор
Център за демографски изследвания и обучение

Prof. Penka Naydenova, D.Sc
Center for demographic Studies and Training

РОЛЯТА НА ЖЕНАТА В КЪРДЖАЛИ И РЕГИОНА ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК

СВЕТЛА МИХАЙЛОВА

Резюме: В началото на XX в. жените в Кърджали и региона заемат нови позиции в обществения живот. С решителни стъпки навлизат в културно-образователната и здравната сфера: като учителки, самарянки, медицински сестри, дори лекарки. Създават и участват в благотворителни дружества, организират детски трапезарии, събират средства и помощи за бедните деца и тракийските бежански семейства, помагат на болните. Благотворителността, милосърдието, състраданието и желанието да бъдат в полза, подкрепя и помощ на обществото са водещи.

Ключови думи: Кърджали, жени тракийки, милосърдие, дарителство, Червен кръст.

Ролята на жената за развитието на обществото е съществена още от древността. Независимо от позицията ѝ на майка, съпруга или общественик, върху нейните нежни плещи падат задачи от нелек характер. В българското общество през различните етапи на историческо развитие, политики и подходи, за разлика от мъжа, жената се доказва по-бавно и трудно, но успява да заеме полагащото ѝ се място. В историческа перспектива то може да се определи като ключово, но не съвсем признато. Първата половина на XX век е време на динамични политически, икономически, социални и културни промени. Ролята и положението на жените в модерната епоха постепенно водят до равен достъп до образование, административни позиции, политически вот и престижни професии – като адвокатско дело и лекарска практика.

В Кърджали и региона тези процеси се забавят поради по-късното освобождение през 1912 г. В новоосвободените земи следва изключително важен, труден и продължителен процес на изграждане, характеризиращ се с динамични административни, демографски, обществено-икономически, културни, образователни, здравни и политически промени. Макар и трудно, по-бавно и първоначално приети с недоверие, жените в Кърджали с решителни стъпки навлизат в културно-образователната и здравната сфера. Те намират поле за изява като учителки, самарянки, медицински сестри, дори лекарки. Създават благотворителни женски дружества, детски трапезарии, организират и изнасят сказки, за да бъдат в полза, подкрепа и помощ на обществото, бедните и нуждаещите се.

На 31 август 1914 г. под ръководството на военния лекар Михаил Кръстев в Кърджали се учредява дружество „Червен кръст“ (ЧК). Макар и с малък брой членове, целта е да започне подготовката на първите самарянки, които да бъдат в помощ на жителите на града, понеже в региона не достигат лекари и помощен медицински персонал¹. Хуманното дело на дружеството цели подпомагане във военно време със санитарки – доброволки. На събранието присъстват 63 мъже и само 2 жени, които се записват като първи членове на дружеството. В избраното настоятелство единствена дама е Параскева Ванкова² – първата учителка в Кърджали. Решено е да се открие червенокръстки курс за санитарки, като за целта на 9 октомври 1914 г. на събрание са поканени кърджалийските дами³. В първия протокол е отбелязано решението да се поръчат кръгъл и бланков печат, а в третия – да се открие курс за санитарки, в който се записват предимно млади момичета⁴.

В началото на ХХ в. няколко жени бележат трайна дия в здравното дело на Кърджали. На 14 март 1915 г. в града се установява Мара Мазаджиева – първата частно практикуваща акушерка. Енергична, отличаваща се с умения, тя подпомага дейността на двете здравни служби и изразжда много деца. В професионалната ѝ практика няма смъртен случай. Нейният внук, Божидар Кавракиров, след години разказва как в петъчен ден дворът на къщата им се изпълвал с жени, дошли на пазар от околните села. Те идвали да я навестят, да поговорят с нея и за пореден път да изразят уважение и благодарност⁵.

Поради избухването на Първата световна война и мобилизацията на голяма част от членовете дейността на дружество ЧК през 1916 г. замира и се възстановява наново на 6 юли 1927 г.⁶. Опасността от поредната епидемия от едра шарка през 1916 г. е повод общината в Кърджали да изпрати учителката Теодора Тюлева на гара Одрин, където се провежда курс по ваксинация. Връщайки се, тя успява да ваксинира населението на околията от две до петдесет годишна възраст. В историята на Кърджали представителки на учителството много пъти са били в помощ на обществото. Делото на г-жа Тюлева е събитие, което не е изключение, но за началото на ХХ в. е знаково, защото подобно поведение на жена не се вписва в тогавашното мислене и нрави⁷.

Завършилата с погром за България война довежда в кърджалийския регион хиляди разорени тракийски бежанци. Държавната хазна е празна, а местната власт е безсилна да помогне на мизерстващите, гладни, безработни и без покрив бежански семейства. При тези обстоятелства възниква идеята за обществена помощ и подкрепа. В Кърджали след войните, Балканска и Първата световна, се създават благот-

ворителни и културно-просветни дружества, които са опора за бежанците и бедните жители. Благотворителността е водеща за всички дружества: „Одрин“, „Юнак“, „Берда стело“, „Тракия“, Младежко тракийско дружество „Антим I“, Женско тракийско дружество, Женско дружество „Утеха“, Добруджанско културно-просветно дружество, Македонските дружества „Илинден“ и „Шар“, Женско македонско дружество „Свето благовещение“, Родопско дружество, Турско благотворително дружество „Шевкат“ др. Много от тях организират безплатни трапезарии за бедните деца, грижат се за събиране на средства, дрехи, учебници, като подпомагат семействата в нужда⁸. Сред създадените благотворителни организации впечатление правят трите изцяло женски – Женско тракийско дружество, Женско дружество „Утеха“ и Женско македонско дружество „Свето благовещение“. С благотворство и стремеж за културно и просветно въздигане жените в Кърджали доказват своето достойно място в обществото. За разлика от много други женски дружества по това време в страната, основната им цел не е борба за граждански и политически права, а благотворителност и подпомагане на най-бедните бежански семейства. През 20-те – 30-те години на XX в. женските благотворителни дружества в Кърджали развиват активна дейност. Освен самостоятелно, много често те работят заедно за общата кауза, като си оказват взаимопомощ и подкрепа. Съвместно с другите дружества и организации организират безплатни трапезарии за бедните деца, подпомагат безработни, болни и бедни бежански семейства. Помощта е ограничена и стига само до най-нуждаещите се, като цели тяхното физическо оцеляване. Благотворителното подпомагане е със символичен характер и не решава проблемите на прокудените, а

само донякъде притъпява остротата им и вдъхва малко надежда. Когато човек е в безизходица и най-малката помощ е от значение. Важно е да се запази спомен за тези благодетели, които не търсят слава и отплата, чийто тих подвиг – дарителството, е насочен към уязвимите и слабите, които са в окаяно положение и имат нужда от подкрепа. Членуващите дами в дружествата полагат много труд, усилия и даряват материални средства. За набиране на парични суми те устройват томболи, вечеринки, театрални представления и др. За жената-майка благотворителността е израз на дълбока човешина, зад която са скрити състрадание, милосърдие и жертва⁹.

На 11 декември 1924 г. начело на околийската и на новооткритата окръжна здравна служба в града застава д-р Тонка Тонева. По това време в Кърджали живеят малко българи. Тя наема квартира при едно турско семейство. Условието е, че няма да приема мъже за преглед в къщата. Околийската лаборатория се намира близо до джамията и разполага с две малки стаи, чиито подове са измазани с пръст. При тези условия, с малко практика, много желание и при лоши хигиенни условия започва работа първата жена лекар в Кърджали. Местните я наричат „къз доктор“ – момиче лекар. Д-р Тонева е родена в гр. Харманли през 1897 г. Завършва медицина в Германия през 1922 г., а през 1928 специализира в немска клиника във Вюрсбург. По време на специализацията я изпращат на курс в Париж по кожно-венерически болести. След това младата лекарка се връща в Кърджали, за да остави трайна диря в развитието на здравеопазването в региона¹⁰.

Д-р Тонева е всеотдайна в професията си. Тя е семеен лекар на много фамилии в Кърджали. Изключително актив-

на е и в обществените дела. В този период в града се установява и д-р Мара Бояджиева, също завършила в чужбина¹¹. Кърджалийци пазят много добри спомени за доброто отношение и работата на двете лекарки. В края на 2001 г. 87-годишната тогава Мария Бечева си спомня за д-р Тонева: лекарката била известна с принципите си, особено когато ставало въпрос за деца. Болно дете тя посещавала два пъти дневно, до пълното му оздравяване. Много често тя и колегатата ѝ д-р Бояджиева не приемали заплащане при визита. Освен д-р Тонева, в обществената памет дияр оставят и двете ѝ сестри, част от напредничавата интелигенция в града. В спомените си най-малката от трите – Кирила Герджикова, разказва, че родителите им били учители. Майка им завършва средно педагогическо училище в Стара Загора, а баща им история в Софийския университет. Останала доста рано без родители, за нея се грижат двете ѝ сестри. Най-голямата, известна в Кърджали като една от най-първите лекарки – д-р Тонева, помага на втората сестра – Ничка Константинова, която завършва зъболекарство в Германия и след това цял живот работи в Кърджали. За образованието на Кирила грижите поемат баща ѝ и Ничка¹².

В подготовката на помощен медицински персонал активно се включва и откритата на 1 април 1932 г. новопостроена болница. В процеса на работа ръководството начело с д-р Диковски взема решение на обществени начала, под негово ръководство, всяка година в Кърджали да се провеждат самарянски курсове¹³.

Дейността и активността на жените-червеноръстки се засилва и те все по-активно започват да участват с различни инициативи за подпомагане дейността на дружеството и на нуждаещите се от помощ. Дейността на ЧК в родопската

област е ограничен в по-големите центрове. В Мастанли (Момчилград) дружество се учредява през април 1928 г. по инициатива на д-р С. Стоичков. От продажбата на мартеници то събира доста голяма сума за фонд „Трапезария“, за изхранването на бедни и гладни деца. Председател на дружеството е младата и енергична Мара Михайлова¹⁴. Тя е родена на 28 ноември 1900 г. в с. Чобанкьой, Дедеагачко с името Мария Тонева Бакърджиева (по мъж Михайлова). Установява се в Кърджали през 1920 г. След Ньойския договор работи за подобряване на положението на бежанките тракийки и организира трапезарии за гладуващите деца с помощта на Съюза за защита на децата и ЧК. По нейно предложение на 28 октомври 1933 г. в София се създава и Тракийският женски съюз, имащ за цел подобряване положението на тракийските бежанки и разкриване на техния огромен потенциал¹⁵.

В Крумовград дружество ЧК, съвместно с дамския комитет при същото, на 14 март 1936 г. устройва в салона на читалището карнавална вечер, на която представя сценки от селска тракийска сватба. Красивите тракийски носии и кръшни хора правят силно впечатление. Госпожица Златка Попилиева и едно момиченце представят великолепен ориенталски танц. За продажба се предлагат много и различни оригинални маски. В края на вечерта се присъжда и първа награда – часовник за маса, който е спечелен от г-ца Попилиева. Тя го предлага на наддаване, а средствата дарява на дружеството¹⁶.

По това време в дамския клуб на ЧК – Кърджали, членуват известната учителка и общественичка Надежда Дацова и споменатата вече общинската лекарка Тонка Тонева. През 1942 г. д-р Тонева е избрана за председател на Дамския

комитет към дружеството, а в периода от 1949 до 1950 г. е председател на Околийския съвет на Българско дружество Червен кръст. Под председателството ѝ Дамският комитет има огромна заслуга за увеличаването на броя на жените-членове. Този комитет записва 32 нови дами. От средствата, които събира, клонът решава да изпрати своя стипендиантка в Училището за милосърдни сестри, подпомага съвещателната станция в Кърджали и чертае нови здравни инициативи за просветни и самарянски курсове. С протоколно решение № 4 от 22 юни 1935 г. управителният съвет изпраща Кичка Николова Атанасова като стипендиантка в Училището за милосърдни сестри в София, като за издръжката ѝ е отпуснат кредит от Централното управление на ЧК. През 1936 г. клонът в Кърджали също отделя за издръжката на стипендиантката си сумата от 8 500 лева¹⁷.

През 1937 г. списание „Известия на Българското дружество на ЧК“ отбелязва, че клонът в гр. Кърджали е един от най-дейните при осъществяване на поставените задачи и организиране на самарянски курсове. Започналите през януари лекции са с 38 курсистки, предимно с гимназиално образование, под ръководството на управителя на местната държавна болница д-р Петко Кушев. Лекциите се водят от лекари на държавна служба и частна практика, избрани от местния клон на Лекарския съюз. Лекторите четат безплатно своите лекции, като мястото за провеждане на теоретичните занятия е гимназията. Практическите упражнения се осъществяват в държавната болница и здравно-съвещателната станция¹⁸.

В началото на 1939 г. в. „Бяло море“ пише: „С отличен успех завърши сестринското училище в София и курсовете за сестри посетителки стипендиантката на клона на ЧК –

Кърджали, госпожица Кичка Николова“¹⁹. В края на годината курсът за самарянки е завършен от голям брой дами. Сред тях е и учителката Надежда Дацова, която за заслуги е отличена с почетния дружествен знак „Сребърен медал“. Тя оглавява дамския комитет към дружеството, като председател, а членове-съветнички са К. Ройдова, Н. Енчева, Н. Константинова и Ф. Бибова²⁰. „Похвални са начинанията на дамското общество в Кърджали за събиране на средства с цел подпомагане на бедните деца и поддържането на безплатна ученическа трапезария, с което се върши голямо милосърдно и човешко дело“ – отбелязва сп. „Родопа“. През 1939 г. хорът при Християнското дружество в Кърджали, формиран в две групи, под ръководството на учителките от основното училище Ст. Енчева, Н. Захариева, М. Ацева и К. Лавчиева коледува на Рождество Христово. Събраната сума е за подпомагане на бедни ученици и безплатната ученическа трапезария²¹.

Организационният живот и делата на дружество ЧК представляват интерес за обществеността и получават широка гласност в излизащите през този период вестници и списания. През 1939 г. вестник „Арденска дума“ отпечатва обява във връзка с формирането и обучението на кадри за здравеопазването. Съобщава се, че: „Клонът на ЧК – Кърджали, от 1 октомври открива курс за самарянки. Ще се записват желаещите госпожи и девизи на възраст от 17 до 40 години, с най-малко прогимназиално образование. Записванията стават в канцеларията на клона при председателката на дамския комитет, г-жа Надежда Дацова, както и аптеката на д-р Александър Василев. Кърджалийки, особено по-младите, трябва да се отзоват на тази инициатива. Вън от другото, знанията и практиката, които ще се придобият, ще могат да бъдат прилагани и в семейството“ – гласи отправеният призив²².

За важната роля и нуждата от помощен медицински персонал в спомените си разказва и известният по това време в региона лекар-кардиолог д-р Стефан Стоенчев. Според него, за по-големите градове един самарянски курс би бил служебно задължение, но за Кърджали в този момент е един мини университет. Той споделя, че част от завършилите курса за самарянки на ЧК през 1940 г. постъпват на работа в болницата, за да обслужват тежко болните. На следващата година самарянките са извикани с повиквателна от Дирекция гражданска мобилизация на двудневно обучение – опреснителен курс. През 1950 г. три от дамите са изпратени в Хасково на приравнителен курс и след дипломирането им са назначени за старши сестри²³.

На 19 май 1941 г. представители на тракийската организация в България, между които е и Мара Михайлова, при посещение при министър-председателя Б. Филев връчват писмено изложение за желанието на българи от Западна Тракия да се завърнат по домовете си, от които гръцката власт ги прогонва след сключването на Ньойския договор²⁴. За М. Михайлова тракийският въпрос е кауза. Като кореспондент на в. „Утро“, при заемането на Тракия от българските войски тя публикува няколко трогателни случаи на българи от Беломорието за съхраняване на народността през тези години:

1. Сотир Балтаджиев от Дедеагач при завземането на църквата от гърците успява да скрие славянските църковни книги в камбанарията, без дори да каже на децата си. През 1941 г. ги предава на българския гарнизонен свещеник.

2. Видното българско семейство на Атанас Димитров в Гюмюрджина грижливо скриват ценна книга – българска история от Янко Сакъзов. Димитров заръчва на жена си, че

всичко друго у тях може да пропадне, но българската история трябва да пазят като очите си.

3. Българи, интелigentни момичета от заможни семейства не пожелават да се омъжат за гърци, остават неомъжени, макар да имат кандидати: офицери, чиновници и пр.

4. За да запазят децата си от погърчване, българите ги пращат в арменски училища.

5. Всички останали в Тракия българи постоянно били тормозени, интернирани и заточвани по островите²⁵.

През 1942 г. настъпват промени в управителните органи на клона в Кърджали. Дамският комитет има нов състав: г-жа Н. Дацова е заместена от г-жа ген. К. Стоянова – председател, г-жа Е. Караоланова е секретар, а членове са г-жа подполк. Илиева, Н. Недялкова, инж. Димитрова, С. Енчева, К. Сидова и др.²⁶. Дейността на ЧК – Кърджали, е насочена към подпомагане на войниците в Отечествена война. Приносът на Дамския комитет е, че жените-членове ушиват 2 000 чифта войнишко бельо²⁷. Отчетът посочва и завършилите самарянски курс – 48 ученички от седми и осми клас на гимназията, записани предходната година. Учреден е и двуседмичен опреснителен курс за 52 самарянки. През 1942 г. председателката на Дамския комитет на дружество ЧК, г-жа ген. Стоянова, за заслуги е провъзгласена за почетен член²⁸.

В заключение, без претенции за изчерпателно проучване на темата, посочените факти и примери са потвърждение, че през разглеждания период в Кърджали и региона жената заема достойно място в обществото. Дамите, завършили самарянски курсове, са с будно обществено съзнание, пример за оказване на помощ, обучени в познание за спешна помощ при нещастни случаи и внезапни заболявания. Самарянки

работят в болницата, безвъзмездно помагат на болни и ранени в мирно и военно време, активно подпомагат мисията на БЧК. Връщайки се назад във времето, въпреки кризите, преживени след войни и национални катастрофи, българката съумява да съхрани чувството си за състрадание и да запази своята висока нравственост. Темата насочва към една забравена, но богата и благородна традиция – дарителството и взаимопомощта, позицията на жените, притежаващи завиден морал, чувство за състрадание и желание да подпомогнат духовното издигане и физическото оцеляване на съгражданите си.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Певев Б. Юбилеен албум Кърджали. Кърджали, 1969.
- ² Михайлова С. Кирил и Параскева Ванкови – първи просветители и будители в Кърджали. – Родопи, бр. 5-6, 2019, Смолян, 72-76.
- ³ Михайлова М. Кърджали. С., 2000, 185-186.
- ⁴ Съст.: Черкезов Т., Ж. Чакърова-Шукерска, С. Карабашев. Хуманизъм, дълг, призвание. 100 години БЧК Кърджали. Стара Загора, 2015, с. 10.
- ⁵ Пак там, с. 32.
- ⁶ Михайлова М. Цит. съч., с. 186.
- ⁷ Съст.: Черкезов Т. Пътят към юбилея. 80 години Многопрофилна болница за активно лечение „Д-р Атанас Дафовски“ АД Кърджали. Стара Загора, 2012, 12-13.
- ⁸ Михайлова М. Цит. съч., 239-250.
- ⁹ Михайлова С. Женските дружества и благотворителната им дейност в Кърджали (20-те – 30-те години на ХХ в.). – В: Музейни летописи – 90 години организирано музейно дело град Хасково. Хасково, 2018, 248-256.
- ¹⁰ 125 години от рождението на д-р Тонка Тонева. Национално издание на БЛС, С., бр. 9, 2022, с. 11. <https://blsbg.com/bg/download/file/page-section/22679> (10.11.2023).
- ¹¹ Черкезов Т., Ж. Чакърова-Шукерска. Цит. съч., с. 32.

- ¹² Черкезов Т. Цит. съч., 13-14.
- ¹³ Пак там, 17-18.
- ¹⁴ Родопа, бр. 4, 1 април 1928, с. 7; бр. 5, 1 май 1928, с. 7.
- ¹⁵ Бакалов П. Личности в Кърджалийска област през ХХ век. Кърджали, 2000, 83-84.
- ¹⁶ Бяло море, „Новини от Крумовград“, бр. 36, 26.03.1936.
- ¹⁷ Черкезов Т., Ж. Чакърова-Шукерска. Цит. съч., 27-28; 31-32.
- ¹⁸ Известия на Българското дружество на ЧК, бр. 1-2, 1937, с. 54.
- ¹⁹ Бяло море, Кърджали, бр. 23, 18.01.1939.
- ²⁰ Черкезов Т., Ж. Чакърова-Шукерска. Цит. съч., с. 35, 38, 43.
- ²¹ Родопа, бр. 2, 1 февруари 1940, с. 8.
- ²² Арденска дума, бр. 434, 26.09.1939.
- ²³ Черкезов Т., Ж. Чакърова-Шукерска. Цит. съч., 45-46.
- ²⁴ Родопа, бр. 6-7, юни-юли 1941, с. 15.
- ²⁵ Пак там.
- ²⁶ Бяло море, Кърджали, бр. 17, 27.03.1942.
- ²⁷ Родопски възход, бр. 4, 22.05.1942.
- ²⁸ Черкезов Т., Ж. Чакърова-Шукерска. Цит. съч., 47-48.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Бакалов П. Личности в Кърджалийска област през ХХ век. Кърджали, 2000.
- Михайлова М. Кърджали. София., 2000.
- Михайлова С. Кирил и Параскева Ванкови – първи просветители и будители в Кърджали. – Родопи, бр. 5-6, 2019, Смолян, 72-76.
- Михайлова С. Женските дружества и благотворителната им дейност в Кърджали (20-те – 30-те години на ХХ в.). – В: Музейни летописи – 90 години организирано музейно дело град Хасково. Хасково, 2018, 248-256.
- Певев Б. Юбилеен албум Кърджали. Кърджали, 1969.
- Черкезов Т. Пътят към юбилея. 80 години Многопрофилна болница за активно лечение „Д-р Атанас Дафовски“ АД Кърджали. Стара Загора, 2012.

Черкезов Т., Ж. Чакърова-Шукерска, С. Карабашев (Съст.). Хуманизъм, дълг, призвание. 100 години БЧК Кърджали. Стара Загора, 2015.

125 години от рождението на д-р Тонка Тонева. Национално издание на БЛС, С., бр. 9, 2022, с. 11. <https://blsbg.com/bg/download/file/page-section/22679> (10.11.2023).

THE ROLE OF WOMEN IN KARDZHALI AND THE REGION IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

SVETLA MIHAYLOVA

Abstract: At the beginning of the 20th century, women in Kardzhali and the region occupied new positions in public life. With decisive steps, they entered the cultural, educational and health spheres: as teachers, samaritans, nurses and even doctors. They created and participated in charitable societies, organized children's canteens, raised funds and aid for poor children and Thracian refugee families, helped the sick. Charity, mercy, compassion, desire to be in favor, support and help for the society were leading.

Keywords: Kardzhali, Thracian women, mercy, donation, Red Cross.

✉ Светла Михайлова
Регионален исторически музей – Кърджали

Svetla Mihaylova
Regional Museum of History – Kardzhali
E-mail: svet74@abv.bg

Мара Михайлова

Д-р Тонка Тонева

Дамски тракийски комитет с благотворителна и културно-просветна дейност

Завършилите самарянски курсове в К-ли, 1940 г. Сред самарянките са Пенка Лафчиева, Дацова, Ройдова, Стоянка Енчева. В средата свещеник Данаил Николчев.

СТАРОЗАГОРКИ, ВОЙНИТЕ ЗА НАЦИОНАЛНО ОБЕДИНЕНИЕ И ГРИЖАТА ЗА ТРАКИЙСКИТЕ БЕЖАНЦИ

РАЙНА АНТОНОВА-ТОНЧЕВА

Резюме: Войните за национално обединение (1912-1918) са посрещнати с много ентузиазъм от цялото българското общество. Стара Загора също е обхваната от патриотичен подем. Стотици мъже от околията се отправят към казармите на 12-ти пехотен Балкански полк, готови да се сражават за освобождението на сънародниците ни от Македония, Беломорието и Одринска Тракия. За дома и семейството остават да се грижат жените. Старозагорки работят като самарянки във военните болници и събират средства за бойците на фронта. След края на Първата световна война продължава тяхната благотворителна дейност. Сега усилията им са насочени към подпомагане на пристигащите от Македония и Тракия бежанци, на бягащите от турците арменци и на руските белогвардейци.

Ключови думи: Стара Загора, дружество „Самарянка“, д-р Невена Азманова-Ханчева, д-р Съба Костова, д-р Ница Грозева

Войните за национално обединение (1912-1918) отново събуждат надеждата, че сънародниците ни от Македония, Беломорието и Одринска Тракия ще станат част от българската държава. Мъжете са мобилизирани и заминават на фронта, а жените остават да се грижат за дома и прехраната на семейството. Те успяват да организират редица благотворителни акции за подпомагане на войниците. Много мла-

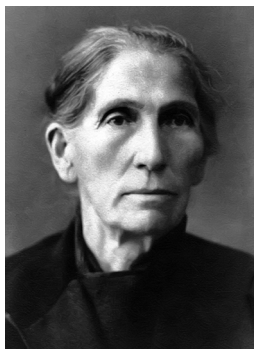
ди момичета се включват в организирани от дружество „Самарянка“ курсове за медицински сестри и се грижат за ранените, настанени във военните болници.

В края на Първата световна война България преживява поредната си национална катастрофа. Към пределите на Родината се отправят хиляди хора, живеещи в териториите, останали под чужда власт. Отново жените са тези, които поемат грижата за останалите без дом сънародници. С помощта на местната власт, Българския Червен кръст и редица благотворителни организации е оказана помощ не само на българските бежанци, но и на стотици бягащи от турците арменци и на руските белогвардейци, дошли в страната ни през 1920 г.

Настоящото изследване проследява дейността на жените от Стара Загора в едни от най-тежките години през първата половина на XX в. Акцентира се върху техния значителен принос в грижата за ранените и болни войници и при организиране на различни благотворителни акции за бежанците, установили се в града. При разработване на темата са използвани публикации, отразяващи дейността на Червения кръст и болничните заведения, документи, снимки и спомени, съхранявани във фондовете на Държавен архив – Стара Загора, и Регионален исторически музей – Стара Загора.

Обявената през септември 1912 г. мобилизация на армията превръща града в „развълнувано море“. Населението, което към този момент е 22 500 души, се увеличава многократно. В очакване на бойните действия запасниците се отправят към казармите на 12-ти пехотен Балкански полк. Пристигналите от селата мъже първоначално се настаняват в близките частни къщи. След като получат оръжие, „някои с ботуши, някои с цървули“, заминават за фронта.¹

Старозагорският „Червен кръст“ и Благотворителното дружество „Добрий самарянин“ под ръководството Теофано Попова съставят комитет от 43 дами, които шият на своите шевни машини бельо за войниците. С общи усилия приготвят 2810 чифта бельо.²

Обр.1 Теофано Попова, учителка, общественичка, дарителка.

На 3 март 1899 г. Теофано Попова заедно със свои съмишленици основава в Стара Загора благотворително дружество „Добрий самарянин“. Организацията изгражда сиропиталище и старопиталище (старчески дом). След войните за национално обединение (1912-1918) детският дом дава подслон на стотици сираци и деца на тракийски бежанци. Попова завещава на дружеството семейния си чифлик в с. Малко Кадиево, Старозагорско, оценяван на стойност 2 млн. лв. Имотът се управлява от настоятелство (ефория). Земите се дават под наем и осигуряват издръжката на двата дома.³

Първата Балканска война е обявена в Стара Загора на 5 октомври 1912 г. Градът трябва да осигури тила на българската армия. В него са разположени част от междинните складове за артилерийското и интендантско снабдяване на

Втора армия, армейският инженерен парк и т.н. След изтегляне на Щаба на армията към фронтната линия в сградата на Мъжката гимназия е устроена дивизионна болница. В пансиона на Девическата гимназия е настанена евакуационната болница. Мобилизирани от ръководството на Червения кръст, гражданите оказват съдействие при оборудването на лечебните заведения с легла, чаршафи и бельо.⁴ Освен от военните лекари, грижата за болните и ранени войници е поета от жените-доброволки на дружество „Самарянка“, основано през декември 1910 г. в София по инициатива на царица Елеонора, която е негова покровителка до края на живота си.⁵

Клонът на организацията в Стара Загора е създаден на 19 февруари 1912 г. Целта ѝ е „да буди съзнание за помощ към ближния и да разпространява нужните познания за даване на първа помощ при нещастни случаи и заболявания в семействата; да подготвя любителки-дами, които да дават помощ на болни и ранени във военно време ...“⁶ За председател е избрана д-р Съба Асенова-Костова. В настоятелството на дружеството са избрани още д-р Симеон Ханчев, Мария Димчева, съпруга на адвоката Васил Димчев, окръжен делегат на дружество „Червен кръст“, д-р Марко Костов, Анастасия Тошева⁷ и Д. Анастасова⁸. Още на учредителното събрание е събрана значителна сума пари, която се използва за закупуване на най-нужните материали за обучение на самарянките.⁹ С подготовката на самарянките се заемат д-р Съба Асенова-Костова и д-р Невена Азманова-Ханчева.¹⁰

Обр. 2 д-р Съба Асенов-Костова

Д-р Съба Асенова-Костова завършва медицина в Нанси, Франция през 1899 г. Първоначално работи в родния си град Сливен, а след брака си с д-р Марко Костов се установява в Стара Загора. Специализира акушерство и вътрешни болести. Активна деятелка на Българския Червен кръст, ръководител на дружество „Самарянка“.¹¹

Обр. 3 д-р Невена Азманова-Ханчева

Невена Азманова е родена в семейството на Тодор Азманов – известен старозагорски казанджия и търговец. Дипло-

мира се като лекар в Нанси, Франция. В началото на 1910 г. заедно със съпруга си д-р Симеон Ханчев откриват частна болница в Стара Загора. Д-р Азманова-Ханчева работи като градски лекар и повежда борба с епидемичните болести по време на Балканските войни (1912-1913). Включва се във всички социалноориентирани инициативи в града – участва в управлението на сиропиталището „Добрий Самарянин“, в работата на Дружество „Самарянка“, инициира създаването на Комитет за подпомагане на бедни родилки и пеленачета (1935). Основава, ръководи и финансира Женското културно-просветно и благотворително дружество „Пробуда“ (1927-1944).¹² Първите теоретични самарянски курсове в Стара Загора са проведени през април и май 1912 г., а през есента под ръководството на д-р Дочев са организирани практически занятия. Успешно завършват курса 33 самарянки, повечето от които работят по време на Балканските войни. Самарянското дружество в Стара Загора бързо почели доверието на гражданите и обединява над 240 жени, които успяват да съберат от помощи и членски внос 730 лв. Сумата не е голяма, но е изключително необходима за закупуване на хранителни продукти и санитарни материали. Част от парите са раздадени на ранените войници.¹³

Думите на самарянката Димитрина поп Георгиева най-пълно илюстрират настроенята в града: „...военните действия не останаха чужди и за някои жени. В Стара Загора всеки диреше мястото си във войната. Една обща мисъл, едно съзнание ни събра с идеята да бъдем в услуга на онези, които ще имат нужда от санитарна помощ. Никой не ни повика, нито мобилизира със заповед, не ни призоваха и с обява. Сами потърсихме къде да ни обучат, за да служим като сестри милосердни.“¹⁴ Поредният самарянски

курс се провежда в хирургичното отделение на Старозагорската болница. Лектори са д-р Невена Азманова-Ханчева и д-р Наньо Анастасов. Те запознават момичетата с вътрешния ред в болницата и работата в нея, с видовете наранявания по време на война, показват им как да правят превръзки. „Сами ушихме своята униформа: бяла касинка – полукръг, с червен кръст на челото и бяла престилка с червен кръст на гърдите“ – продължава спомените си младата старозагорка Димитрина поп Георгиева.¹⁵ Сред първите доброволки са Ница Грозева, Тодорка Пухова, Невена поп Димитрова, Мария Атанасова, Ана Абаджиева и др.¹⁶

Обр.4 д-р Ница Грозева

През 1911 г. Ница Грозева завършва филология в Цюрих, Швейцария, и започва работа като учителка в Стара Загора. По време на Балканските войни е самарянка във военната болница в града, където открива своето призвание. През 1925 г. Грозева се дипломира като лекар в Берлин, Германия, и поема гръдното отделение в старозагорската болница. Има особени заслуги в борбата с туберкулозата при децата. Инициатор е за основаване на детска здравна колония в с.

Поповци (дн. гара Яворовец), Старозагорско. Член на Женското дружество "Пробуда" – Стара Загора.¹⁷

Обр. 5 Самарянката Невена поп Димитрова с първия санитарен автомобил, Стара Загора, 1912 г.

Самарянките се грижат за ранените, обличат ги, хранят ги, превръзват раните им, пишат писма до техните близки. За почистване на раните използват спирт и йод, а собствените си ръце мият само със сапун и вода. Няма много време да мислят за безопасността си, въпреки че върлува коремнотиф, донесен от фронта. Три момичета, включително и Димитрина поп Георгиева, се разболяват от него.¹⁸

Безкористната помощ на самарянките е отразена и в доклада на д-р Стефан Ватев, главен инспектор на Военно-санитарната служба: „Посетих импровизираните в училищата болници и държавната болница, които бяха доста добре уредени и с достатъчно персонал от Доброволната санитарна служба. Когато дойдоха ранените, умилително беше да гледаме колко госпожи и госпожици от видни семейства на града миеха и чистеха краката на ранените, прислужваха им с храна и питие, при най-голям порядък,

благодарение на д-р Вазов¹⁹, който държеше персонала строго и справедливо“.²⁰

Съвсем заслужено идва и признанието. От щаба на 8-ма пехотна Тунджанска дивизия с орден „За храброст“ IV степен и орден „За военна заслуга“ са наградени санитарките Евгения Максимова, Ружа Иванович и Евгения Стефанова.²¹

Есента на 1913 г. донася нови тревоги. В Стара Загора пристигат прокудените българи от Македония, Одринско и Беломорска Тракия. В търсене на препитание, децата на бежанските семейства скитат и просят по улиците на града. Поради слабата хигиена се разпространяват заразни болести. Върлуват холера и тиф. По разпореждане на Окръжния хигиенен съвет са назначени още няколко градски лекари.²² Положението остава тежко и през настоящата зима. Вестник „Зора“ пише, че бежанците продължават да треперят от студ на открито пред сградата на БНБ: „В осемте полуоткрити коли има малки деца и възрастни хора от Одринско, на които веднага трябва да се даде подслон“ – призовава вестникът.²³

Общинският съвет разпорежда бедстващите да бъдат хранени безплатно, но все още има проблеми с настаняването им.²⁴ Активно работи и благотворителното братство към черквата „Свети Димитър“²⁵. Жените от братството, ръководени от отец Георги Шарапчиев, успяват да съберат 1493 лв. и ги раздават на най-нуждаещите се.²⁶

След Балканските войни дружество „Самарянка“, както и другите добротворни организации, не прекъсват своята дейност. Продължава събирането на средства, с които да се подпомагат хората в нужда. Отново най-дейни са жените от благотворителното братство към храм „Свети Димитър“. През 1914 г. те осигуряват хранителни продукти за тракийските бежанци. На 43 семейства, установени на територията

на енорията, са раздадени по 1 кг месо и парични помощи за Коледа и Великден.²⁷

През лятото на 1914 г. над Европа надвисва заплахата от нова война. На 6 септември 1915 г. България сключва договор и тайна конвенция с Германия, към които се присъединява и Австро-Унгария. Страната поема ангажимент да се включи във войната на тяхна страна.

На 23 септември с.г. е обявена обща мобилизация. Под бойните знамена са свикани над 5500 войници и офицери от 12-ти пехотен Балкански полк.²⁸ На 14 октомври с.г. България обявява война на Сърбия и полкът се отправя към българо-сръбската граница. „*Картината беше същата, както отпреди няколко години: забързани хора, плач, пъстри китки, изпращане на войници.*“ – спомня си Ничка Баталова.²⁹ Старозагорци изпращат със свити сърца своите близки на фронта.

Настъпва време отново да бъдат мобилизирани и самарянките. На 30 септември царица Елеонора изпраща писма до всички дружества в страната с молба „в съдбоносните дни, които преживяваме, Отечеството ни призовава да изпълним нашия дълг към него.“³⁰ Организираните са поредните курсове за подготовка на медицински персонал, които се провеждат в салона на Мъжката гимназия. Под ръководството на д-р Иван Марков, д-р Марко Костов и д-р Невена Азманова-Ханчева се четат лекции по хирургия, инфекциозни и заразни болести, оказване на първа помощ при нещастни случаи и др.³¹ Успешно се дипломират 22 курсистки.³²

В града са разкрити седем военни болници, в които работят вече обучените самарянки. В тях помагат и т.н. надзирателки, които следят от какво имат нужда болничните

заведения, и се стремят да организират доставката на необходимите материали.³³

Към местния клон на дружество „Червен кръст“ е създаден Дамски благотворителен комитет, в състава на който влизат: Павлина полк Пашинова, Д. Анастасова, Стоянка Коларова, Е. Иванова, Мария Вълева, Р. Гартева и г-ца Апостолова. Те събират средства и разпределят даренията сред нуждаещите се. На ранените и болни войници са раздадени пакети с хранителни продукти, цигари, сапун, чорапи, книги за четене и др.³⁴

В навечерието на Коледните празници през 1916 г. Комитетът събира от гражданите около 3000 лв. и с тях купува и раздава подаръци: бръсначи, сапуни, джобни ножчета, гребени, тютюн, коняк за ранените войници. Приканват се „по-богатите семейства да приготвят разни сладки за празниците“. Те откликват с готовност. Във всяка болница са устроени Коледни елхи и чрез томбола са раздадени малки подаръци и приготвените сладки.³⁵

Жените от благотворителното братство при храм „Свети Димитър“ продължават да помагат на нуждаещите се, като с предимство са семействата на мобилизираните на фронта. Не са забравени и воините от 12-ти пехотен Балкански полк. За тях е подготвено специално благодарствено писмо, което да повдигне бойния им дух. Отделени са и 400 лева, предназначени „за първите Балкански храбреци, отличили се в боевете.“³⁶

След войните за национално обединение цените на най-необходимите хранителни продукти в Стара Загора остават високи. Брашното скача близо три пъти. На 7 декември 1919 г. общината е поета от кмета Михаил Сливков. Неговото управление трябва да се справи със скъпите стоки

в града и да се погрижи за бежанците. Въведена е безплатна медицинска помощ за всички граждани, независимо от социалното им положение. На бедните се закупуват необходимите лекарства, осигуряват им се дърва и въглища за отопление.³⁷

Населението на града е вече 25 341 жители и продължава да расте заради бягащите от Македония, Одринско и Беломорска Тракия българи и дошлите белоемигранти от армията на генерал Врангел. След турските кланета през 1915 г. идват много арменски семейства. На постоянно местожителство тук остават около 600 арменци. Пристигат и евреи от района на Солун. В периода 1918-1925 г. броят на емигрантите в Стара Загора достига около 5000 души.³⁸

След известно прекъсване, на 19 май 1922 г. своята дейност възобновява местният клон на „Червен кръст“. През следващите години под духовното водачество на старозагорския митрополит Павел организацията активизира своята дейност. Възстановен е и Дамският комитет, ръководен от Мария Вълева. Постепенно Комитетът обединява все повече жени от града. Дамски червенокръстки комитети са създадени във всички квартали на Стара Загора. Това дава възможност да се опознаят по-добре проблемите на нуждаещите се.³⁹ Специално внимание се обръща на бежанските квартали „Новий“ и „Чумлека“.

В този период жените от благотворителното братство при храм „Свети Димитър“ отчитат, че средствата, събирани предимно от членски внос, са недостатъчни и полагат усилия да привлекат членове от по-богатите и изявени семейства в енорията. В благотворителната дейност са включени Павлина полковник Пашинова⁴⁰, Мария генерал Велчева⁴¹, Мария Васил Димчева, Екатерина К. Апостолова⁴², Бонка Мутафова⁴³, Василка полковник Бояджиева⁴⁴, Донка

Лещова⁴⁵, Невенка д-р Маркова⁴⁶, Марийка Начо Коева⁴⁷, учителките Донка Ходжева⁴⁸, Мара Узунова⁴⁹ и др. С тяхна помощ продължава изплащането на ежемесячните пенсии и помощи за болни и бедстващи. В архивите на дружеството са запазени стотици писма от нуждаещи се старозагорци. На всяко от тях председателят на братството прилежно отбелязва сумата, която трябва да се изплати. Става традиция по-състоятелните граждани да бъдат посещавани на именните им дни и да даряват определени суми „за свое здраве“⁵⁰.

За овладяване на бежанския проблем през 1924 г. е създаден Национален комитет за подпомагане на бежанците, оглавен от митрополит Стефан. Старозагорският клон на комитета с председател митрополит Павел включва много обществени организации, учители, лекари, адвокати. Осигурени са значителна сума пари, храни и дрехи. С тях се помага на тракийските бежанци и белоемигрантите.⁵¹

Всеотдайната работа дава добри резултати. В началото на февруари 1925 г. са събрани 10 хил. лв., храни и дрехи. Дори руските белоемигранти, намерили подслон в Стара Загора, отделят от оскъдните си средства 500 лв. за българите-бежанци.⁵² През 1926 г. само в Стара Загора са раздадени по 100 лв. на всеки член от 65 бежански семейства. Дарението е на обща стойност 25 800 лв.⁵³

В следващите години, въпреки тежката икономическа криза, редовно се събират не малки суми за бежанците. Старозагорските жени продължават да организират различни благотворителни инициативи. Водени единствено от желанието да помагат на всички страдащи и нуждаещи се, успяват да привлекат като дарители много състоятелни граждани, Митрополията, 8-мо артилерийско отделение,

обществени и спортни организации. Те са в основата и на всички добротворни организации, съществували в Стара Загора до средата на ХХ в.

БЕЛЕЖКИ

¹ Баталова, Н. Стара Загора през моите спомени. Пловдив: Христо Г. Данов, 1990, с.25.

² Филипова, Л. 125 години Червен кръст – Стара Загора. Стара Загора: „Марк системи“ ООД, 2007, с.32.

³ ДА-Стара Загора, ф. 555К, оп.1, а.е.1.

⁴ Филипова, Л. Цит.съч, с.31.

⁵ Пак там.

⁶ ДА – Стара Загора, ф.805К, оп.1, а.е. 8. Устав на дружество „Самарянка“, старозагорски клон, 1912, л. 2.

⁷ Анастасия Тошева е първата българска учителка в висше педагогическо образование. Директор на Девическата гимназия в Стара Загора.

⁸ Съпруга на д-р Наню Анастасов, градски лекар и завеждащ санитарната служба в Стара Загора.

⁹ ДА – Стара Загора, ф.805К, оп.1, а.е.1, л.1.

¹⁰ Пак там, а.е.8, л.13.

¹¹ Иванова, Е., Р.Антонова-Тончева и др. (съст.) С български дух и европейска мисъл. Стара Загора: Акром, 2018, с. 60.

¹² Пак там, с. 59.

¹³ ДА – Стара Загора, ф. 805К, оп.1, а.е.8, л.1-5.

¹⁴ Филипова, Л. Цит. съч, с. 34.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ Филипова, Л. Цит. съч, с.33; ДА – Стара Загора, а.е.1, 8, л.1.

¹⁷ Иванова, Е., Р.Антонова-Тончева и др. (съст.) Цит. съч., с. 83.

¹⁸ Спиридонов, Й и колектив, 100 години старозагорска болница. Стара Загора: ПОБ, 1983, с. 63.

¹⁹ Д-р Кирил Вазов е един от първите дипломирани медици в освободена България. Работи като управител на старозагорската болница. По време на войните за национално обединение (1912-1918) е военен лекар. Брат на народния поет Иван Вазов.

²⁰ Филипова, Л. Цит. съч., с. 33.

- ²¹ Пак там, с. 35.
- ²² *Кънев, Н. и колектив*, 150 години община Стара Загора, Стара Загора: Тракийски свят, 1999, с.104.
- ²³ Зора, Стара Загора, VI, бр. 270, 9 окт.1913, с.2.
- ²⁴ *Кънев, Н. и колектив*, Цит. съч., с.104.
- ²⁵ Благотворителното християнско братство „Свети Четиридесет мъченици“ към храм „Свети Димитър“ е основано на 27 март 1910 г. През годините то обединява стотици жени от енорията на храма, които извършват разнородна благотворителна дейност.
- ²⁶ РИМ – Стара Загора, Архив на благотворително християнско братство „Свети четиридесет мъченици“ към храм „Свети Димитър“, без инв. №.
- ²⁷ Пак там. Отчет за дейността през 1914 г., с.2.
- ²⁸ *Динев, А.* История на 12-ти пехотен Балкански полк (1885-1945), Стара Загора: Печатница 2М, 2015, с. 111.
- ²⁹ *Баталова, Н.* Цит. съч., с. 28.
- ³⁰ ДА – Стара Загора, ф. 805К, оп.1, а.е.6, л. 2.
- ³¹ Пак там, л. 4.
- ³² Пак там, л. 5-6.
- ³³ *Филипова, Л.* Цит. съч., с. 42-43.
- ³⁴ Пак там, с. 43-44.
- ³⁵ Пак там.
- ³⁶ РИМ – Стара Загора, 7Сз 8833/7, Писмо от благотворително братство „Свети четиридесет мъченици“ до командира на 12-ти пехотен полк подп Никола Янакиев, л. 2.
- ³⁷ *Кънев, Н. и колектив*, Цит. съч., с. 108-109.
- ³⁸ *Иванова, Е.* Структура и бит на етнорелигиозните общности в Стара Загора от Освобождението до края на 40-те години на XX в., В. „Българска етнология“, бр.2, 2000, с. 55-59.
- ³⁹ *Филипова, Л.* Цит. съч., с. 55.
- ⁴⁰ Съпруга на бъдещия генерал Иван Пашинов.
- ⁴¹ Съпруга на генерал Вълко Велчев.
- ⁴² Съпруга на Константин (Костанди) Апостолов, мирови съдия, адвокат.
- ⁴³ Съпруга на адвокат д-р Сава Мутафов.
- ⁴⁴ Съпруга на полк. Христо Бояджиев, командир на 12-ти пехотен Балкански полк от септември 1913 г. до май 1916 г.
- ⁴⁵ От рода на братя Лещови, старозагорски търговци. Изнасят жито и кожи, внасят риба, маслини и други хранителни стоки. Поддържат търговски отношения с Тъпчилещови, Гешови и др.

- ⁴⁶ Съпруга на д-р Иван Марков, градски лекар.
- ⁴⁷ Съпруга на аптекаря Начо Коев.
- ⁴⁸ Донка Ходжева е член на благотворително дружество „Добрий Самарянин“ и учителка в основното училище при сиропиталището на дружеството.
- ⁴⁹ Мара Узунова е учителка в Девическата гимназия и управител на девическия пансион. Член на благотворително културно-просветно дружество „Пробуда“.
- ⁵⁰ РИМ – Стара Загора, Архив на благотворително братство „Свети четиридесет мъченици“, без инв.№.
- ⁵¹ *Филипова, Л.* Цит. съч., с. 67.
- ⁵² Пак там.
- ⁵³ Пак там.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Баталова, Н.* Стара Загора през моите спомени. Пловдив: „Христо Г. Данов“, 1990.
- Динев, А.* История на 12-ти пехотен Балкански полк (1885-1945), Стара Загора: Печатница 2М, 2015.
- Иванова, Е., Р.Антонова-Тончева и др. (съст.)* С български дух и европейска мисъл. Стара Загора: „Акром“, 2018.
- Иванова, Е.* Структура и бит на етнорелигиозните общности в Стара Загора от Освобождението до края на 40-те години на XX в., В. „Българска етнология“, бр.2, 2000.
- Кънев, Н. и колектив*, 150 години община Стара Загора, Стара Загора: „Тракийски свят“, 1999.
- Спирidonov, Й и колектив*, 100 години старозагорска болница. Стара Загора: ПОБ, 1983.
- Филипова, Л.* 125 години Червен кръст – Стара Загора. Стара Загора: „Марк системи“ ООД, 2007.

WOMEN FROM STARA ZAGORA, WARS FOR NATIONAL UNITY AND CARE FOR THRACIAN REFUGEES

RAINА ANTONOVA-TONCHEVA

Abstract: The wars for national unity (1912-1918) were greeted with great enthusiasm by the entire Bulgarian society. Stara Zagora was also covered by a patriotic upsurge. Hundreds of men from the region rushed to the barracks of the 12th Balkan Infantry Regiment, ready to fight for the liberation of our compatriots from Macedonia, the White Sea and Adrianople Thrace. Women were left to take care of home and family. Women from Stara Zagora worked as Samaritans in military hospitals and collected funds for the fighters at the front. After the end of the First World War, their charitable work continued. Their efforts aimed at helping the refugees arriving from Macedonia and Thrace, the Armenians fleeing from the Turks and the White Russian émigrés.

Keywords: Stara Zagora, charitable society “Samaryanka”, Dr. Nevena Azmanova -Hancheva, Dr. Saba Kostova, Dr. Nitsa Grozeva

✉ Райна Антонова-Тончева
Регионален исторически музей – Стара Загора

Raina Antonova-Toncheva
Regional Museum of History – Stara Zagora
E-mail: rainaantonova@yahoo.co.uk

ПОРТРЕТ НА ЕДНА ТРАКИЙКА В БРЮКСЕЛ

ВЕЛЯНА КРЪСТЕВА¹

Посветен на Яна Бежанката, заслужила мястото сред 10 личности на изявени българи в изложба в Брюксел, посветена на председателството на България на Европейския съюз.

Резюме: Настоящото изложение представлява спомен за една обикновена жена тракийка, която е представена като една от изявените личности на България на изложба в Брюксел по повод на Българското председателство на Европейския съюз.

Яна Стоилова олицетворява жената от Тракия, силна, способна да се справи с всички тежки житейски ситуации. Тя помага в подготовката на Илинденско-Преображенското въстание, тръгва по тежкия път на бежанка, успява да се справи с всички проблеми, свързани с живота на новото място в България. Въпреки всички трудности тя създава едно многобройно, сплотено семейство.

Ключови думи: Яна Стоилова, тракийска българка, бежанка, изявена личност

Съдбата на българите от Източна Тракия е неразделна част от историята на България. Началото е неразривно свързано с несправедливите решения на Берлинския договор от 13 юли 1878 година, който откъсва от територията на българската държава земи с българско население. Стотици от тях от Тракия отново остават под османско робство. Такава

е съдбата на моите предци, живели в с. Хиделии, Хайриболска област. Животът им е белязан от денонощен труд, борба за независимост и свобода, за равенство и уважение между мъжете и жените.

Във връзка с отбелязването на 90 години от създаването на Тракийския женски съюз ще се постарая да разкажа за моята прабаба Яна Стоилова Андреева от село Хиделии. За да напиша тези редове, използвам записаните спомени на чичо ми Неделчо Петров – последното ѝ дете. Спомените за нея разказват за безброй прояви на дипломатия, борба за новото във всичките му проявления, усилие за съпричастност и помощ към страданието на ближния.

Но да караме по ред. Израства в многолюдно семейство като първо дете, поемащо ролята и грижите на майката. Съдбата е била щедра към нея. Когато започва да пее по жътва, останалите жени са казвали: „Млъкнете мари! Стоиловата Яна пее.“ Дава своята дан при подготовката на Илинденско-Преображенското въстание. Деверът ѝ Андрей Илиев ѝ носи платове, от които тя шие дрехи на въстаниците – ямурлуци, навуца, ризи, чорапи, които плете заедно с жени от семейството. Яна Стоилова е олицетворение на жената бунтарка, жената борец за проявите на новото във всяко измерение.

Съпругът ѝ е пребит от турските пълчища, сбъркан с брат му Андрей, под предлог, че подкрепя въстаниците.

Селото е с привилегии. В него няма право да ношува турчин без разрешението на кмета. А когато минава турчин с кон, той трябва да мине пеш. Като снаха на кмета Яна посреща окъснелите турци с уважение и достойнството на българка.

Започването на Балканската война е очаквано от жителите на с. Хиделии, дава им кураж и надежда за справедливост. Яна дава всичко от себе си да могат жените да означават с песни и хора, панихида за мъртвите и курбан за здравите.

На 16 юни 1913 г. започва Междусъюзническата война. В тези военни дни на страх и напрежение на 12 юли 1913 г. се ражда петото дете на Яна и Петър Андрееви – Димитър – моят дядо. Мъжете са по нивите. Усилно работно време. Жътва. На следващия ден турският башибозук нахлува в с. Хиделии. Чуват се гърмежи. Яна забелязва, че на стената е закачена бойна пушка. Зарива я в курника, защото, ако я намерят, турците ще избият цялото семейство. Чува се изстрел в двора, съобразява да събере яйца в престилката си и така да заблуди врага. Тя не се стъписва от алчността на турците, които грабят където каквото намерят – стока, покъщнина. Това не я обезпокоява. Вечерта късно идва познат турчин от съседното село. Яна приема предложението му да ги скрие в неговата къща. Скриват се в обора при добитъка. На сутринта една от биволиците познава стопанката си Яна Андреева и започва да я ближе. Какво по-ясно доказателство за грижата на човека към животните. Вечерта турчинът ги връща в с. Хиделии под предлог, че има опасност за живота на семейството му като укривател на българи.

В Андреевия дом не останало нищо – ни покъщнина, ни добитък. Турски офицер идва в селото и нарежда на башибозука да напуснат, а българите да се приготвят за път. Настава суматоха от това кое е най-необходимо да се вземе. Баштата на Яна – дядо Стоил, съобразява да вземе и документите на имотите, които притежава. След два-три часа всички потеглят за България. Върволицата от хора е дълга. Башибозукът продължава набезите си. Щом войниците се отдалечават от

върволицата, започват нападения, претърсвания. Независимо от страха, през нощта паят огньове да се стоплят, изперат или нахранят.

Майките кърмачки губят кърмата си, бебета плачат. Това издава тяхното убежището им и башибозуците ги преследват.

Яна Андреева е заедно с баща си и децата – Калина на 10 години, Хубавинка – 8 г., Тодорка – 4 г., Илия на 2 г. и бебето Димитър на два дни. По-големите вървят сами, но трите ги носи Яна – четиригодишното на гърба си, двегодишното на ръце, а бебето със зъбите си. Изморена от товара и дългия път, гнева от плача на бебето и одумките на придружаващите, Яна решава да хвърли собственото си дете на пътя. Двете по-големи деца поглеждат захвърлените деца. Разпознават своето братче Митко. Грабват го и застигат майка си с думите: „Майко, ти защо си хвърлила нашето братче? Я го вземи и носи.“ Тя се ужасява от думите на децата си и жалкия поглед на бебето. За жалост, обстоятелствата я принуждават да повтори действията си. Кръстникът се намесва в носенето на бебето. Така стигат до българската граница. Турският офицер, който ги придружава, с мъка и сълзи в очите се разделя с тях. Яна пресъздава с благодарност думите му: „Не знам дали сте доволни от мен, аз бях ваш придружител и защитник до тук. Съжалявам, че не мога да ви помогна. От сега нататък се защитавайте сами.“ Разплаква се, слага ръце на очите си и прави дълбок поклон. Отминава стотина метра и отново се покланя. Бежанците споделят, че жилите му вероятно тече българска кръв. Не допускат, че се дължи само на човещина.

Останали без охрана, башибозукът отново ги напада, но те успяват да минат границата и да стигнат до Харманли.

Яна Стоилова Андреева се събира със съпруга си Петър Андреев в с. Бухлари (Буховци). Там се среща Петър с леля си Вела, сестра на баща му Илия. Вслушвайки се в съвета на съселяните си, срещани по пътя, пристига в Бухлари с една паламарка, сърп и салтамарка (мъжка дреха) на гърба.

Започва одисеята на бежанците, ожесточената борба за място в България.

Влакът с бежанците пристига на гара Шумен. По време на престоя на гарата едно семейство моли Яна да даде бебето си на тях, защото нямат свое. Офицерът обещава прекрасно бъдеще, но Яна отказва. Влакът се връща в Ески Джумая, защото там има много тракийци, установили се там след 1878 г. Местната власт полага грижи, като настанява бежанците в училище "Неофит Рилски". Полагат се грижи за временното им изхранване.

Започва многострадалният бежански живот на Яна и Петър Андрееви. Много се отправят по селата. Започват работа като говедари, свинари, овчари и други селскостопански работници.

През 1919-1920 г. семейството на Яна и Петър се премества да живее в с. Герен (днес кв. Вълбел), където се нуждаят от говедари. Започва митарство от къща на къща. Яна е стожерът на семейството. Петър работи като общоселски пастир, биволар, воловар, конски пастир. Яна е работела по къщите, копае и жъне, а нощем преде, тъче и шие на мъжете ямурлуци, калцуни, потури и др. Хората се чудели как тази слаботелесна жена издържа на този денонощен труд. По спомени на съселянина Тодор Енчев, който си спомня разговорите на мъжете в кръчмата: „Заселената бежанка в селото с ума и способностите си надминава всички нас взети заедно“. Вървейки по улицата при запитване на кого ще

жъне, Яна отговаря: „На този, който ме покани“. Жъне със сърп от коса. От няколко откоса се връзва сноп. Хората й заплащат повече отколкото на другите жътвари.

През 1923 г. болестта на Петър се завръща. Започва физически тормоз за децата и Яна. Съседите се страхуват. Решението е Петър да бъде изпратен на лечение. На бежанката се налага да помоли околийския началник за подпис. На отказа на съпругата му да прекъсне обяда на околийския началник, тя отговорила: „Ще кажеш на твоя мъж, че той е пастир на цялата община. Една от стадото му го търси по много важна работа и той е длъжен да дойде.“

За нея, Петровица – бежанката, бирникът на селото казва: „Тя беше лекарят на нашето семейство“. И ако има една жена в Герен да бъде посочена за жена герой, това е баба Петровица бежанката. Без никакви материални ценности, с нечовешки качества тя успя да отгледа и възпита 6 деца, да ги ориентира правилно в живота.

Безброй са героичните й постъпки и сега една от тях. Навик било на турците да уринират по улиците срещу българските жени. Един от тях се опитва да унижи бежанката, но не познава. Бежанката минава зад него с една вила, взета от съсед. Удря го по гърба с думите: „Сега ще убия. С вилата ще те убия. С вилата ще ти изкарам червата. Върви си във вас. Да не съм те видяла повече, иначе ще дойда и там ще те убия.“ Краят на унижението на всички българки.

Постъпката се обсъжда на седенки и сбирки на турците в джамията. Ходжата заключва: „Ние трябва да се откажем от този кучешки табиет. Някой да е виждал това да прави българин с нашите жени? Има къде да се облекчаваме.“ Българките заключват: „Вие всички мъже не струвате колкото бежанката“. Животът на всеки човек е изпълнен с падения и възходи. Само животът на бежанеца е все надолу.

Идва полиция в общината и съобщава за смъртта на дядо Петър. Трябва да се вземат тленните останки. Но няма пари. Баба ми предлага да бъде погребан там. На следващия ден в една бохча прибира дрехите му, попът да ги опее, и ги погребва в гробището. И сега паметникът му стои до нейния паметник и ние го почитаме.

Бежанката отново се изправя пред пропаст. Хазяйката настоява по най-бързия начин да освободи къщата, защото няма да може да плаща наема. Така баба ми с двете си момчета се озовава на улицата в колата с малко покъщнина. Няма къде да отидат. Но съдбата се смилява над тях. Идват двама ергени Дечо Марков и Петър Илиев. След разговор Дечо предлага да отидат и живеят в неговата къща. Другият квартирант започва да ги утешава. Идват и съседите Гана и Тодор и ги канят на вечеря. Поставя се основата на едно дружно и неразделно многолюдно семейство. Двете жени са като истински сестри до последните си дни.

Яна не престава да се бори за правата и равенството на децата си, малтретирани от селския учител, който мразел всяко бедно дете. Но нейните деца учат и работят. А и всички таят страх от бежанката.

Започва оземляването. Построяването на къщи с „бежанския заем“ или т.н. „Шаронов заем“. На помощ се притичват само сиромаси от село. Българската земеделска банка осигурява заем за селскостопански инвентар. При закупуването на воловете директорът казва: „Дай им най-хубавите волове, а за парите не мисли“. Самият директор изпраща Яна бежанката да си избере железен плуг и сгъваема грапа, а най-вече желязна каруца. „Ти нищо не си сгрешила, че да ми целуваш ръка. На добър час.“

Сестрите помагат в издръжката на семейството. Аз ги помня, но рано си отидоха от нас. Така Яна бежанката събира отново семейството. Задомяват се всички, приема философски превратностите в живота. Търси доброто и истината.

Може много да се пише. Но с право Яна Бежанката си заслужава мястото сред 10 личности на изявиени българи в изложба в Брюксел, посветена на председателството на Европейския съюз.

БЕЛЕЖКИ

¹ Веляна Кръстева е член на Тракийско дружество „Стоян Мавродиев“ – гр. Търговище, и правнучка на Яна Стоилова.

PORTRAIT OF A THRACIAN WOMAN IN BRUSSELS

VELYANA KRASTEVA

Abstract: The following presentation is a tribute to an ordinary Thracian woman who is portrayed as one of the prominent figures of Bulgaria at an exhibition in Brussels during the Bulgarian Presidency of the European Union.

Yana Stoilova embodies the Thracian woman - strong and capable of overcoming all the challenges life throws at her. She played a significant role in preparing for the Ilinden-Preobrazhensko Uprising, embarked on the difficult journey of a refugee, and managed to overcome all the problems that came with settling in her new home in Bulgaria. Despite all the obstacles she faced, she created a large, close-knit family and

lived out her days with dignity.

Keywords: Yana Stoilova, Thracian Bulgarian woman, refugee, prominent person

✉ Веляна Кръстева
Тракийско дружество - Търговище

Velyana Krasteva
Thracian Society - Targovishte

ТРЕТА ЧАСТ

ДОКУМЕНТАЛНИ СВИДЕТЕЛСТВА

СТОЯН ШИВАЧЕВ И РЪКОПИСЪТ „ТРАКИЯ” ЖИВОТ И ДЕЛО НА СТОЯН ШИВАЧЕВ (1853-1914)

СТОЯН РАЙЧЕВСКИ

Резюме: В първата част на публикацията авторът проследява живота и делото на Стоян Шивачев – изтъкнат български просветител, революционер, публицист, юрист, общественик и изследовател в областта на българската история, диалектология, етнография, фолклор и география, свързани с Тракия, Странджа, Бургас и Бургаския край, в които той е първопроходец. Във втората част е представено богатото архивно наследство на Стоян Шивачев. Специално внимание е отделено на два негови ръкописа: „Тракия – от Балкана и Родопите до Бяло и Черно море” и „Пълен речник на българския език”. Обнародвани са непубликувани писма от и до Стоян Шивачев във връзка с издаването на ръкописа „Тракия” и други негови трудове и материали.

Ключови думи: Стоян Шивачев, биография, архивно наследство, ръкопис „Тракия“, писма

Стоян Шивачев (Стоян Петков Терзиев) е роден в будното странджанско градче Малко Търново в семейството на Петко Терзиников от Перошиновци като трети негов син. За годината на раждането му краеведите сочат различни годините, от 1851 до 1854. Стоян Шивачев пръв от свои-

те братя променя фамилното си име от Терзиев на Шивачев „по патриотични подбуди”, като заменя основата, от която то е образувано – „терзия” (от тур, *terzi* „шивач”), с българската такава „шивач”, за да бъде чисто българско. Това е и причината неговите първи дописки до цариградските и др. вестници, за които по-късно ще стане дума, да отбягват понякога от вниманието на биографите му, тъй като там, в писма и документи се подписва още като Стоян Петков Терзиев. Началното си образование Стоян Шивачев завършва в родното Малко Търново при известния и високо образован пръв български учител, владеец много добре книжовния български и гръцки езици Антон Петков Драгулев от прочутия малкотърновския род Драгулеви, дал изтъкнати дейци в борбата срещу фанариотите и за освобождението на тракийските българи. Прогимназиалното си образование Стоян Шивачев завършва в Лозенград – родното място на първия българки Екзарх Антим, а класното (гимназиалното) – в Одрин, където той става съпричастен на движението за българско просвещение и на борбите за независима българска църква. В Одрин младият Шивачев се запознава с дейността на полския орден на „Отците възкресенци” чрез разкритата от тях в този град Българска католическа гимназия. Получава добро образование по хуманитарните дисциплини и владее няколко езика: гръцки, турски, френски, руски, отчасти полски, справя се с текстове по старогръцки и латински. Предполага се, че ранните си познания по правни науки той е добил в Цариград чрез известния Роберт колеж. Чете усилено и юридическа литература и продължава да се образова. След свършване на средното си образование той веднага бива назначен за първи български учител в село Граматиково. От писмо на Стоян Шивачев с дата 16 април 1886 г. до

министъра на просвещението в Петербург той моли да бъде допуснат до приеман изпит в Петербургския Императорски университет.

Като учител Стоян Шивачев се свързва с поп Георги Стоянов Джелепов и му помага в апостолската просветителска дейност из българските села в Малкотърновската околия. Още в най-ранна възраст Стоян Шивачев проявява подчертан интерес към миналото на своя край, към преданията и легендите за славни войводи, към старините, традициите и народните песни, богатството на народния говор, и тази си страст той ще развие в бъдеще като пръв и неуморен изследовател на Тракия и на тракийските българи, която няма да отслабне до края на живота му.

Неговите изследователски интереси са толкова широки, че няма клон в българската историческа наука, диалектология, етнография, фолклор или географията, където по отношение на Тракия, Странджа, включително Бургас и редици други селища в Бургаския край първопроходецът да не е Стоян Шивачев, макар и името му не винаги да се споменава. Без преувеличение може да се каже, че всички български изследователи, с принос в областите, които споменах като тематичен обхват и като географски ареал, се явяват фактически негови следовници. Можем да ги наречем и добри негови ученици, получили основа, на която да стъпят и развият изследванията си по-нататък според своите разбираня, нови извори и възможности.

Докато е учител в Граматиково, след това за кратко и в родното Малко Търново и после в Бургас Стоян Шивачев следи живо развитието на църковната борба за независима българска църква и поддържа връзка с деятели от Цариград, Одрин и Лозенград. В църковната борба се изявява като един

от най-ревностните деятели на българското просвещение, също и в борбата за утвърждаване на независимата българска църква в Малкотърновко, Лозенградско и Бургаско. През декември 1872 г. Стоян Шивачев е назначен за учител в българското училище в Бургас, за което той сам споменава в „Извлечение от историята на Бургаското българско училище”, отбелязвайки следното: „През декември 1872 г. учителят Б. Керемидчиев бе уволнен и на негово място бях назначен аз”. Скоро след това поради заболяване Стоян Шивачев напуска училището и града Бургас и се завръща в Малко Търново, за да е при родителите си, където продължава да учителства: „По болест напуснах града – пише Шивачев – и за учител остана покойният поп Сава Киров Катрафилов, който учителствува до април 1875 г.”

Междувременно на 18 септември 1872 г. Стоян Шивачев е изпратил от Бургас дописка до цариградския вестник „Право” – „вестник за народни, политически и книжовни новини”. Дописката му от Бургас е много кратка, което предполага и известно издателско съкращаване, но въпреки това тя е силно критична към противобългарската дейност на цариградската Патриаршия и гръцките владици. Подписана е само с инициалите С. П. Ш, което по него време е честа практика. Така постъпва Шивачев понякога и в следосвобожденския печат, а някои свои материали дори и не подписва. В поместената във в. „Право” дописка от Бургас името на града е споменато само в заглавието ѝ „Дописка от Бургас” В нея се говори за големия народен църковен въпрос и то в неговите европейски измерения, което именно ни кара да мислим, че в изпратения от младия Шивачев първоначален текст има издателско съкращаване, също често срещана практика в предосвобожденския ни печат. В

дописката няма нищо конкретно за град Бургас, оставен е само акцентът – актуалното за момента негодувание и възмущение на всички родолюбиви българи от фенерските заплахи с отлъчвания, схизми и заточвания на духовните народни водачи. В тази си реакция младият учител Стоян Шивачев се изявява и като обещаващ добър публицист и с чувство за сарказъм, който той понякога използва и в други свои материали: „Гук – казва той – както у българите, тъй и у гърците се приемат по няколко броя вестници. Гръцките вестникари в последната седмица са оставили всичко на страна и като сговорени са изпопълнили листовите си с разправии за българския въпрос и със „Свети” наричаеми събори! От много дрънкания на мъдрите потомци на Платона и на брадатите им Св. Василиевци и Златоутови наследници се разбира, Господине Редакторе, както и на подигравка вече нашите тука и най-прости българи си говорят, като ни отлъчат от православието, ний, макар на последен час, ще трябва да се сдобием с по един билет от някой гръцки деспот, та да можем да намерим спасение и да влезем в рая. Панславизма са взели като плашило тези гръцки паликареци и с него искат да вържат цяла Европа на празни ясли. Но време е вече да познаят, че българите не са деца да се плашат от техните схизми и проклетия, а напротив, ги съветуват да излязат от това заблуждение во време, ако не искат да се червят един ден, когато историята ще ги попита с какво право са се събирали на събори и са смеели да отлъчат от православието (като да е тяхна собствено принадлежност) един толкоз милионен народ.”¹

Втората известна ни дописка на Стоян Шивачев в предосвободенския печат е пак до същия вестник. Тя е изпратена този път от Малко Търново на 16 юни 1873 г. и е едно укори-

телното съобщение, че гръцки свещеник искал препогребение на починал младеж в с. Цикнихор, Малкотърновско (дн. в Турция), защото погребалният ритуал е бил извършен от свещеник „схизматик”, т. е. свещеник под ведомството на Българската екзархия.²

Като учител в родния си град през учебната 1873-1874 г. Стоян Шивачев става секретар на местния революционен комитет. Поддържа връзка с Атанас Узунов – сподвижника на Левски, и с Продан Сербезов от Чирпан, обесен от турците през 1877 г. Докато е в Малко Търново Стоян Шивачев е приобщен от Сливенския митрополит Серафим по събирането на владичината от българските села в този край, което му дава официален повод да обикаля селата в просторната тогава Малкотърновска околия. Покрай тази си дейност той се свързва със Сава Катрафилов от Елена, който е бил за известно време учител в Бургас, загинал после в четата на Христо Ботев на Милин камък, с когото двамата вършат и просветителска, и агитационна революционна дейност в Странджанския край. Двамата замислят да закупят един чифлик край южното Черноморие в областта „Хасекия” от сродница на Шивачев, където да основат свободна зона – „американска колония” или „Нова Америка”. През април 1875 г. Стоян Шивачев отново е учител в българското училище в Бургас. „Продължих да учителствам – потвърждава Шивачев – до пристигането на освободителните войски от Сливен”.³

Извънредно заслужилият през 30-те години на ХХ век за краезнанието, историята и културноисторическото наследство на Източна и Западна Тракия, Странджа, Малко Търново и Бургас Георги п. Аянов, автор на поръчаната и издадената от Малкотърновската дружба в Бургас през 1939

г. книга „Малко Търново и неговата покрайнина“⁴, както и на издадената от Тракийския научен институт през 1938 г. книга „Странджа – Еднографски, географски и исторически проучвания“⁵, при написването и на двете книги, е имал на разположение и е ползвал архива на общината в Малко Търново и архивното наследство на Стоян Шивачев, включително и неиздания негов ръкопис „Тракия“. И в двете книги Георги поп Аянов изрично подчертава, че този забележителен изследовател на Тракия – Стоян Шивачев, „не е оставил трайни спомени“ за учителстването си в своя роден град.⁶ Но Аянов намира за необходимо и за задължително да изкаже заслужена и много висока оценка⁷ за всеобхватната изследователска дейност на предшественика си Стоян Шивачев, що се отнася до историята, географията и етнографията на Тракия, бита, традициите и говора на тракийските българи, който той има за основа на споменатите две негови книги, които надгражда и допълва със сведения и постижения на историческата наука и хуманитаристиката от по-ново време.

Тъй като стана вече дума, преди да продължа с житейския и творческия път на Ст. Шивачев, ще отбележа още един коментар на Георги п. Аянов за делото на Стоян Шивачев. В книгата си „Странджа“ (1938) Аянов за първи път споменава, и то в началото, за наличието на непубликуван ръкопис за Тракия от Ст. Шивачев, отбелязвайки под линия, че в коментирания проблем за произхода на името на планината Странджа той се позовава именно на този колосален изследователски труд на Стоян Шивачев, останал като неиздаден ръкопис за Тракия⁸: „Покойният стар учител от Малко Търново Ст. Шивачев в своя неиздаден труд за Тракия изказва оригинално мнение, че коренът на името Странджа е чисто славянски – „Странд-джа“, и правилно би било,

според него, планината да се нарича Странница, което ще означава Странна, Отстранена или Отстронна, както тукашните българи наричат всяко нещо, което малко или много е отдалечено от тях“. Неправилното окончание „джа“, според Шивачев, се дължи на гръцко или турско влияние. Гърците пишат Strantzа, - dza, а турците Jstrandja. Окончанието тца, дца и джа Шивачев отдава на гръцко и турско влияние, особено гръцко, понеже българите до средата на миналия век са си служили в този край с гръцки писмен език, по който името Странница не могло другояче да се изпише на гръцки, освен Странтца или Страндца по турски...“⁹ Георги п. Аянов не се наема да коментира тази етимология на Стоян Шивачев, добавя само неутрално: „Дали може да се приеме за научно едно такова обяснение, нужно е компетентно мнение на нашите филолози.“

В книгата си „Малко Търново и негова покрайнина“ , излязла една година по-късно през 1939 г., Аянов посочва пълното заглавие на ръкописа на Ст. Шивачев и къде се съхранявал тогава той. Така в двете книги на Георги поп Аянов за Малко Търново и за Странджа за първи път в българската историография и краезнание се споменава за неиздания ръкопис на Стоян Шивачев за Тракия с пълното му заглавие: „Тракия от Балкана и Родопите до Бяло и Черно море“, което други автори, вероятно поради това че ползват сведенията от втора ръка, споменават само като „Тракия“. Стоян Шивачев посочва и къде се намира ръкописът – в Бургаската градска библиотека.¹⁰ При позовавания на този енциклопедичен труд на Стоян Шивачев Георги Аянов понякога само отбелязва в бележка под линия: „Виж ръкописа в Бургаската градска библиотека“.

Учителстването на Стоян Шивачев в Бургас съвпада с периода на изострените църковни борби с цариградските

фанариоти, когато българското просвещение започва да бележи видими успехи в черноморския град, в който гръкоманите постепенно губят силните си преди това позиции. Той задно с Боян Керемидчиев и поп Сава Катрафилов се явяват едни от първите учители в българско училище в Бургас, основано през 1869 г. от поп Георги. Когато пристига като учител в малкото неукрепнало още първо българско училище, той продължава делото на страдалеца за българското просвещение в този град и негов земляк от близкото до Малко Търново българско село Гьоктепе (Звездец) поп Георги, наричан още „Георги Бургаский“¹¹, който, от 1867-68 г. се опитвал с няколко видни бургазлии да образува българска община.¹² Първото българско училище в Бургас, както отбелязва самият Стоян Шивачев, било открито през 1869 г., когато се изградила и първата българска църква в този град на място, подарено от поп Георги. В него тогава се записали само три момчета абаджийчета чирачета, „колкото да не е съвсем празно“ – пише Стоян Шивачев – после дойдоха няколко селенчета и така изпита се свърши с 15 ученика.”¹³

Стоян Шивачев заварва в българското училище в Бургас едва 24 ученици, но благодарение на неговата енергична дейност техният брой през следващата учебната година нараства на 70 ученици и за първи път между тях има 10 момичета. Годишните изпити на учениците се превръщат в празник за родолюбивото гражданство, както навсякъде другаде в будните градчета по българските земи. В Бургас като учител Стоян Шивачев разделя за първи път децата в отделения според подготовката им, въвежда нови предмети, също и изучаването на гръцки и турски език, но и всички ония предмети, които се преподавали вече в най добрите светски училища, като Габровското училище, например. На-

бавял за тях учебници и от странство, а някои той сам превеждал за нуждите на българското училище в Бургас.

В годините на неговото учителстване през пристанищния град Бургас минават на път от Влашко, Одеса, Сливен, Казанлък, Нова и Стара Загора към Одрин и Цариград и обратно редица революционни дейци по подготовката на Старозагорското (1875) и Априлското (1876) въстания, някои от които отсядат и ползват помощта на свои ятаци и съмишленици в града, сред които е и учителят Стоян Шивачев. В Бургас той има подкрепата и на родолюбивите първенци Яни Русалиев, Стефан Жечков, Иван Х. Димитров, Димитър Бракалов, Койчо Райков, Никола Камбуров, Сава Хаджижечев и др. По време на Априлското въстание през 1876 г. Стоян Шивачев е още учител. Арестуван и затворен в Бургас е и поп Георги, обвинен като съучастник в комитета, когото младият учител често посещава в затвора, за да го уведомява за събитията, но получава предупреждение от властите, че ако продължава, ще последва участието му. Тогава той търси застъпничеството на английския консул в Бургас Брофи, италианския Августин и др., които заставят Сливенския мютесарифин да отиде в Бургас и да освободи дядо поп от затвора.

Като учител в Малко Търново, Граматиково и в Бургас Стоян Шивачев се проявява не само като добър педагог, но и като активен участник в подготовката на българи в тази част на отечеството за Старозагорското въстание през 1875 г. и след това – за Априлското въстание през 1876 г.¹⁴ Според записките на Стоян Шивачев в подготовката на Старозагорското въстание организатори и агитатори в района на Бургаско и цялата Хасекия са били Димитър Хаджидечев, Сава Катрафилов, той (Шивачев) и др., в Сливен – Никола

Гъзбаров, в Чирпан – Христо Кундурджията и Продан Сербезов, в Цариград – Ясен Руселиев, в Ямбол – Георги Дражев, в Търново – Иван х. Димитров и др.¹⁵ Поп Сава Катрафилов често посещава дома на Стоян Шивачев в обмисляне на планове за по-нататъшните им революционни действия. „Често той ми идваше на гости – пише Стоян Шивачев – та по цели нощи сме крояли планове.” Помага на Сава Катрафилов да наеме един хан край Заберново, Малкотърновско като скривалище на въстаници: „Имахме намерение да пратим там за ханджия одного от бъдещите си другари въстаници, та в него хан в случай на нужда да се крият въстаници, преди да намерят време да избягат зад граница.”¹⁶

По време на подготовката на Старозагорското въстание Стоян Шивачев и Сава Катрафилов замислят да заминат на 12 септември 1875 г. с параход в османската столица Цариград и там, според предварителния план, да предизвикат пожари, но акцията се отлага поради по-ранното избухване на въстанието: „Катрафилов – пише Шивачев – в споразумение с бившия ученик в Роберт колеж от Бургас Я. Я. беше се приготвил заедно с пишещия тези редове (Ст. Шивачев) да отпътуват за Цариград, който на 16 септември 1875 г. вечерта щеше да бъде подпален на няколко места, за да се произведе всеобщо смущение”¹⁷ След неуспеха на това дело двамата продължават да учителстват, Стоян Шивачев в Бургас, а Сава Катрафилов в с. Пирне, Айтоско.

След несполуката със Старозагорското въстание Стоян Шивачев помага на укриването на Георги Апостолов от Стара Загора (по-късно секретар на четата на Христо Ботев), Никола Газибаров и К. Кукумявков от Сливен, които пътуват за Русе; осигурява канал за прехвърлянето с параход на преследвани дейци към Одеса и Севастопол. Сътрудничест-

вото на Стоян Шивачев и Сава Катрафилов продължава и при подготовката на Априлското въстание през 1876 г. Последната среща между Стоян Шивачев и Сава Катрафилов в Бургас става през пролетта на 1876 г.: „Щом съмна пролетта на 1876 г., Катрафилов зарязва с. Пирне, дойде в град Бургас, прости се с мене, настани децата си у одного приятел и тръгна за Сливен, отгдето ведно с П. Черковски щяха да образуват чета.” По това време Стоян Шивачев поддържа връзка с английския вицеконсул в Бургас Чарлз Брофи, когато той посещава често и го информира за обстановката в града и региона.

Учителстването на Стоян Шивачев в Бургас до 1878 г. го прави активен деятел в борбата за българско просвещение в черноморския град и достоверен летописец на историята на училищното дело в Бургас и Бургаския край. Написва история на българското училищно дело в града, която остава неиздадена, каквато е съдбата и на почти цялото архивно наследство на този възрожденски просветител, книжовник и деятел на освободителното движение в Бургас и в Тракия. Когато започва Руско-турската война (1877-1878), обстановката в Бургас, където той е още учител, става тежка за всички българи, особено за по-първите и заподозрените в бунтовнически нагласи и действия.

В подготвения от Стоян Шивачев ръкопис „Историята на бургаското българско училище 1869-1877”¹⁸ се съдържат и сведения за революционно движение в Бургас, в което и самият той се явява активен участник. Заподозрян от турските власти, той бива подложен на преследване още след Старозагорското въстание, обвинен, че поддържал връзки с въстаници, получавал забранена литература и заговорничал срещу правителство: „ Досегашното неразположение

към българския учител взе форма на явно неприятелство – пише той самия за себе си – особено след прочутата цариградска телеграма от страна на Сюлейман паша от 23 юли 1877 г.”, според която българските учители и по-интелигентните лица трябвало да се заточат или да му се изпратят, за да бъдат наказани. „Случи се, че българският учител (т. е., авторът) биде наклеветен пред властта, че имал сношение със старозагорските въстаници, че получавал гръцки и др. вестници, забранени в турско, и говорел явно обидни думи за турската власт...” През август 1877 г., продължава Шивачев, „ българският учител в Бургас , който от няколко време се криеше из разни места, и българското училище беше компрометирано до неимоверност, беше предмет на едно сурово преследване от страна на турската власт, което непременно би се свършило с катастрофата на първия, ако не беше амнистията, прогласена от дошлия на власт на 19 август 1877 г. султан Абдул Хамид”.

След дадената амнистия Стоян Шивачев се завръща в Бургас и възобновява училищната си дейност, без да държи сметка за опасностите, на които е изложен, и заработва още по-усърдно и за развитието на българското училище в Бургас, което бележи нови и видими успехи. „От тази дата (на завръщането му) до края на 1877 г. – добавя той с особена гордост – Бургаското училище бе единствено може би в цяла България градско българско училище, което продължи да съществува.” За учебната 1877-78 г. българското училище в Бургас се открива отново навреме, но поради обявяването на Руско-турската война то не успява да се закрепва стабилно.

На 25 януари (6 февруари н. с.) 1878 г. по Карнобатското шосе се задават 30 души руски кавалеристи, начело с капитан Кукс, посрещнати от свещеник Максим, Никола Руса-

лиев, видни български първенци и гражданството. Капитан Кукс им съобщава, че след обяд ще пристигне и „генералът”. Към 3 часа пристига полковник А. М. Лермонтов, който по време на пребиваването си в Бургас е произведен в чин генерал-майор, придружен от 50-60 кавалеристи, посрещнати на същото място в края на града от същите посрещачи с хляб и сол и отведени в черквата. Младият учител Стоян Шивачев, като член на създадения комитет за посрещането на освободителите, произнася подготвено от него приветствено слово в присъствието на войниците, духовенството, първенците на града, гръцкия и австрийския консули и гражданството. На мястото на посрещането впоследствие бил построен малък мраморен паметник, тогава с текст на руски език.¹⁹ Привечер същия ден пристигат и 2000 души войници от 24-та дивизия. Офицерите били настанени в лозето на Аркади Димитракопулос, войниците – малко по-на запад, а полковник Лермонтов – в къщата на Димитър Хараламбос на днешната улица „Лермонтов”.

На следващият ден Стоян Шивачев се поставя на разположение на военните власти за съставянето на първата българска градска общинска управа с кмет Нико Попов и помощник кмет Панайот Русалиев. Стоян Шивачев е назначен за секретар на градската общинска управа, а след това – за секретар на Углавния съд и в продължение на четири години е мирови съдия в същия град, после адвокат и управител на митницата в Созопол.

Въпреки свързаните с много трудности след освобождението административни ангажменти, Стоян Шивачев продължава да работи за укрепването на образователното дело в Бургас като активен член на училищното настоятелство. За това свидетелства и публикуваният от Ат. Христов про-

токол за избиране на настоятелство за българските училища в Бургас:

„Протокол

За събранието, държано на 15 август 1879 г. в стаята на тукашното българско училище под председателството на Бургаския префект Ив. Х. Петров по случай избирането на настоятелство за градските български училища. Понеже мъжкото и българското училище са останали без учители, подписаните, призовани от досегашното училищно настоятелство, присъстваме в избирането на ново училищно настоятелство и избрахме: Сава х. Дечев, Н. Н. Попов, А. Руселиев, Стоян Шивачев и Захари Димитров.

Председател: Ив. Х. Петров и членове”

Като секретар на градската община Стоян Шивачев се заема най-напред с възстановяването на нормалния живот в града, който е силно нарушен от опустошенията, извършени при изтеглянето на турската администрация и отстъпващата турска войска. Той има грижата за изхранване на населението и задължението по разквартируването на руската войска в престоя ѝ година и половина в града, снабдяването ѝ с храна и фураж за конете и доставянето на питейна вода от местността „Сладките кладенци”. Организира разкриване на обществени кухни за бедните граждани и лазарет за болните войници. Освен с изхранването на населението Стоян Шивачев се заема сърцато и с изграждането на новата, първата българска администрация на Бургас, със сигурността и благоустрояването на града, поправянето на градските улици и ремонта на повредените скели в пристанището на града. Организира през юли 1880 г. и първите общински избори в

Бургас, също и първата сесия на избрания Общински съвет през месец август с. г.

Като секретар на Бургаската общинска управа Стоян Шивачев е натоварен от руския комендант на града да извърши едно продължително пътуване из Странджа и Източна Тракия, за да се запознае с нагласата на населението, да събере сведения за обстановката по тези места, които след Берлинския конгрес остават отново в пределите на Турция. На 1 февруари 1879 г. той потегля с един придружител най-напред към гр. Созопол, градчето, което той познава от по-рано. Следва крайбрежния път и впечатленията от видяното по пътя той по-късно предава в ръкописа „Описание на черноморския бряг.” Спира се в залива Ченгене скеле, където тогава има струпани руски части, изтеглящи се с военни кораби обратно към Русия. След това, на път за Созопол, той минава край с. Св. Никола (дн. Черноморец) – село от 100 къщи, чисто българско на брега на Черно море, което не било пострадало ни най-малко от войната, докато всички други български села носели белезите на отстъпващите турски войски и башибозука. Какво друго обяснение можел да има той за това добро състояние на селото, освен с твърдия характер на неговите жители, които макар и занимаващи се само със земеделие, умеели да се бранят и защитават от всякакви външни опасности. Привечер пристигнал в Созопол, за който град той е оставил много интересни сведения в своите тогавашни и по-късни записки.

Там той търсил свои познати, за да събере необходимите му сведения и разговаря със старея на видната созополска фамилия Челебиолу, минаваща за „най-чисто елинска” в Созопол. Събира сведения за „истинската история на Созопол и на жителите му”. Преди около 150 години вследствие

на размирие (война или чума) както Хасекията, така и Созопол съвършено се опразнил, защото населението му се изселва по южните брегове на Русия в Одеса и град Теодосия. Опразненият Созопол в скоро време обаче бил заселен от преселници из селата: Гьоктепе (Звездец), Калово, Заберново, Малко Търново и най-вече от Факия и Алмалиите (Горно и Долно Ябълково). „ Тукашните най-много уверяват за нашата фамилия, че е чисто гръцка – споделил му неговият стар познат. – Дядо ми на име Стоян Джелебоолу, родом от Малко Търново, е бил един от първенците и един от най-заможните в Малко Търново. Та щом се опразнил Созопол, дошъл пръв в него, усвоил по-първите къщи и дюкяни, някои от които и до днес имаме непреправени, заселил се тука и с трудолюбието си можел да захване първото място”. Фамилията им от Джелебоолу поради сходство на думата, когато се изписва с гръцки букви, станала Челебоолу. Дядото на една от най-многочислената гърчееща се фамилия в Созопол Карадоматоглу пък бил българин от от Карнобат.²⁰

Пътувайки на кон и с един придружител, Стоян Шивачев посещава десетки български селища в Малкотърновската и Лозенградската околии, в които той се среща и разговаря със старците и по-първите хора във всяко от тях. Чува техните оплаквания и горчивина от това, че отново остават под турско управление, и намерението им в скоро време да се изселят отвъд границата в Източна Румелия или в Княжество България. Във връзка с тази обиколка и поставените му с нея задачи Стоян Шивачев изпраша през 1879 г. от Малко Търново до щаб капитан Скугаревский, Бургаския окръжен началник, подробни сведения за положението на странджанското население в Малко Търново, Лозенград, Одрин, Созопол, Дерекьой и др.²¹

При първите проведени в Бургас общински избори Стоян Шивачев става секретар на Бургаския окръжен съд, след това работи като съдия и адвокат. Известно време съчетава длъжността си с управител на митницата и мирови съдия в гр. Созопол, в последствие е адвокат в Нова Загора и Стара Загора, и Карабунар (Средец).

На това поприще го заварва Съединението на Княжество България с Източна Румелия. Впечатленията и преживяното по време на Съединението той описва и подготвя като ръкопис за издаване „Съединението 1885”²². Описва и събитията в Пловдив на 8, 9, 10 и 11 септември 1885 г. – посрещането на княз Батенберг, организирането на опълчението и решението си да постъпи доброволец в защита на Съединението.²³ Две години по-късно той пише отново за Съединението под заглавие „Тракийския преврат” и подготвя статията „Мисли върху съдилищата в Източна Румелия и тълкуване на някои членове от Органическия устав”. На уреждането на съдебната система в Източна Румелия е посветен трудът му „Ключ на програмата за изпитване на кандидатите за адвокати в Източна Румелия”, отпечатан в гр. Сливен.

В същото време той се отдава целенасочено и упорито на събирателска дейност в областта на народознанието. Събира теренните материали при обиколка си в Странджа, Източна Тракия и Беломорието, и другите места, които посещава служебно според изискването на тогавашната научна методика и след консултации с видни български учени. При теренните си проучвания Стоян Шивачев ползва въпросник, изготвен от Константин Иречек. По издирванията върху словестното богатство на народните говори той се консултира с проф. Иван Шишманов, Д. Матов и др. български учени. В края на 90-те години на XIX в. Стоян Шивачев е добил

вече опит и има събран достатъчен материал, че замисля да започне да издава списание „Отечествознание”, за което в духа на възрожденската традиция търси усилено спомоществатели. През 1895 г. той отпечатва и разпространява покана за спомоществования, в която подробно представя съдържанието и макета на първата книжка на това неосъществено списание:

„Първата книжка, която ще излезе, щом се съберат достатъчно спомоществатели, ще има следущото съдържание:

1. България в историческо, географическо отношение;
2. Розова долина;
3. Едно пътешествие по турско-българската граница от Черно море до Мустафа паша;
4. Водогоро и пътеописателен очерк на Черноморското крайбрежие от Цариград до Кюстенджа;
5. Описание на Цариград (ще продължава описването на София и други български и турски градове);
6. Народни умотворения: песни приказки, тълкувания на природни явления и прокобявания, народни вярвания, предания и баяния, врачувания, гледане на късмет, лекувания, гатанки, пословици, поговорки, скоропоговорки, залъгалки, игри и др.
7. Народни годишни, поместни обичаи и вярвания в града или селото;
8. Речник на български думи, неупотребявани досега в книжовния език и сравнение с други езици и наречия;
9. Разни;
10. Книжнина.”²⁴

Така обявеният проект за съдържание – макет на първата книжка, трябва да покаже на потенциалните спомоществатели и на бъдещите абонати рубриците, които това пери-

одично издание ще поддържа. Той разкрива и мащабността на мисленето на Стоян Шивачев и неговото напредничаво разбиране, че историята на един народ и неговото културно-историческо наследство трябва да се проучват интердисциплинарно.

Това негово разбиране обяснява и голямото многообразие на изследователските му интереси, които не се дължат на хаотично разпиляване на силите му, а са съзнателен подход, който едва в по-ново време ще се осъзнае повсеместно като най-успешен изследователски метод.

През 90-те години на XIX век Стоян Шивачев отново се връща в Созопол, където престоява до към 1897 г. През 1894 г. той се оженва за Катина Христова, която по майчина линия произхожда от преселници от Тракия, а по баща от чисто българското странджанско село Калово. При това си по-продължително пребиваване в Созопол той работи усилено за приобщаването на гърчещите се местни българи към майчиния им български език и традиции. Става инициатор и създава в Созопол Ученолюбиво дружество, което нарича „Отец Паисий”. Председател на дружеството става самият Стоян Шивачев, а заместник-председател – учителят в градчето Д. Пинтиев. Те привличат в ученолюбивото благотворително дружество всички родолюбиви българи, които помнят своите родови корени. Това дружество се явява предвестник на бъдещото образцово читалище в града „Отец Паисий”.

В текста, написан от Стефан Шивачев във връзка с първото честване на празника на Светите братя Кирил и Методий в Созопол, той посочва ясно целта на създаденото в това крайморско градче дружеството „Отец Паисий“ и мотивите и значението на празника:

„Неотдавна е било, когато не само в нашето отечество, но и във всички прогресивни страни се почувствува нуждата от тържества, които не са просто юбилей на сърцето, а такива, през които се изказва почит и признателност на заслужилите мъже, на техните хуманни идеи за усъвършенстване на човешката добродетел, или по-право казано – тържества, чрез които се почита паметта на ония народни двигатели, които понесоха кръста и сложиха костите си на идеалната голгота, яко агнец на заклане. Ако такива тържества се считат за необходими от що годе заякнали духом прогресивни страни, колкото по-необходими са те за един град, където националните традиции са изкоренени, дето духът на националност е занемарен и най-последно след толкова трудове и жертви на историческо и културно съществуване мнозина наши идат под чужд език. Такова е положението на нашият град Созопол. Живущите в него българи имат нужда от примери: от примери на ободрение, от примери на родолюбие, от примери на национална доблест, три фактора за човешкото съществуване. Такива примери за жалост липсваха, липсват дотогава, до когато една искра разпали местното българско общество да състави дружество, което да ратува за умствено, нравствено и национално развитие. Тази, колкото жизнена, толкова и прогресивна идея се осъществи и ние вземахме инициативата да се похвалим, че на 6 януари 1896 г. созополци се ощастливиха със съставянето на ден на дружество, което нарекоха „Отец Паисий“ – баща на нашето историческо възраждане”.²⁵

Друга голяма заслуга за утвърждаването на българския дух и култура в Созопол, а от там и по други места по южното ни Черноморие като Василико (Царево) , Ахтопол, и Каланджа (Синеморец), е въвеждането на честването на 11

май като ден на българските и славянски просветители Св. Кирил и Методий, който да се празнува и отбелязва всяка година.²⁶ За тази цел Стоян Шивачев подготвя на 1 май 1896 г. циркулярно писмо – покана, подписано от него и подпечатано с печата на дружеството, разпратено до по-видните созополски граждани и кметовете на околните селища, с което всички те се канят на тържество за отбелязване на Светите братя Кирил и Методий, които са патрони на новооснованото дружество „Отец Паисий“, а след него и на една литературна вечеринка с представяне на драмата „Хъшове“.

След като запознава адресатите на писмото със значението на Отец Паисий за Българското възраждане и с високите цели на новосъздаденото дружество, както и за необходимостта да се въздигне българския дух, занемарен в този град, където мнозина са склонни „да се водят по чужд език“ и да забравят майчиния, писмото продължава с изрична покана за голямото събитие:

„На 6 януари созополци се ощастливиха със съставянето на родолюбивото дружество, което нарекоха „Отец Паисий“. Това дружество е постановило своя празник на 11 май всяка година, който ден е празник на нашата църква и на нашите просветители Св. Кирил и Методий. Ето защо вземаме специалната грижа да ви приветствуваме с горното, като Ви молим да ни почетете с присъствието си на проектираното тържество и вечеринка на 11 май т. г., като дадете и най-широка гласност на настоящото ни, за да вземат участие всичките Ваши родолюбци селяни и селянки, гайдари и цигулари, с което ще се даде и по-голям блясък на празника.

Уверени, че гласът ни не ще бъде в пустиня, чакаме Ви срещу 11 май с най-много посетители от Вашето село.

Председател Ст. Шивачев Подпредседател: Д. Пинтиев”²⁷

В архива на Стоян Шивачев са съхранени недатирани бележки и за дейността на „Ученолюбиво дружество Свети Кирил и Методий“ и съседния по-голям град гр. Бургас.²⁸

От Освобождението до края на живота си Стоян Шивачев работи като мирови съдия и адвокат. В градовете Бургас, Созопол, Стара Загора, Нова Загора и Кара бунар (Средец), но и преди това като учител и общественик той върши постоянно една незабелязана на първо време от околните му, но огромна по мащабите си събирателска и изследователска работа – издирва и записва предания и легенди, народни песни, старинни думи, събира старини, ръкописи, стари надписи и всичко, което е свързано с миналото на Тракия, българите и българската история. Следи и първите български периодични издания в столицата, включително и на Българското книжовно дружество, респективно – Българската академия на науките, на които изпраща свои материали за обнародване. Резултатите не закъсняват и през 1891 г. името му се появява в най-авторитетните за времето Сборник за народни умотворения и книгопис. В том IV на същия сборник са отпечатани три записани от него обичая от Малко Търново, Одринско: „Кукеровден“, „Побратимяване“ и „Големи петъци“.²⁹ В том VI на същия сборник, през същата година са поместени 19 песни от Малкотърновско (Одрински вилает)³⁰, а две години по-късно – пет народни обичая пак от Малко Търновско, а именно: „Сборове“, „Училищни празници и обичай“, „Еснафски и селски празници“, „Задушница“ и „Курбан“.³¹

В една от записките на Стоян Шивачев от Созополския му период узнаваме, че на 1 февруари 1897 г. в крайморското градче пристигнал княз Фердинанд заедно с княгиня Мария Луиза. Той описва подробно забележителните места,

които височайшите гости са посетили и разгледали. Най-голям интерес за тях представлявала старинната черква „Св. Богородица“. Самият Шивачев е впечатлен от множеството останки от „величествена антична сграда“ на древната Аполония, които се намирили в основите и в двора на къщата на созополчанина Михаил Г. Хаджиниколау: „Под основите на тази къща се намират разни колони с и без надписи, както и цяло едно пространство от такива из двора на същата къща и близо находяща се фурна и улица, от които се предполага, че тука някога е била поставена статуята – прочутият в V в. пр. н. е. Родоски колос на бога Аполон, патрон на града Аполония, творение на прочутия в онова време каменоделец Каламис, който колос се брои за едно от осемте чудеса на тогавашния свят.“ Княз Фердинанд е бил също впечатлен от видяното в Созопол и неговите околности и от остров Св. Иван. Това личи от писмото, което Стоян Шивачев пише на българския княз на 28 март 1897 г. във връзка с обещанието си да му предостави сведения за миналото на Созопол и неговите старини.³³

Същата година Стефан Шивачев напуска Созопол и се установява в град Бургас, където успоредно със служебните и обществените си задължения, той продължава своята изследователска работа по няколко десетки теми, по които работи. Тук той написва и първата история на черноморски град Бургас, която, освен че не е била издадена, но и безследно изчезва при „неизяснени обстоятелства“, каквато е съдбата и на автора, за което ще стане дума по-долу. Върху ръкописа на книга „Историята на град Бургас“ Стоян Шивачев работи продължително време въз основа на всички налични тогава документи на български, турски и гръцки езици, съхранени в общината, библиотеката и на други мес-

та, по лични спомени от събитията, в които той е участвал, и по сведенията, които е събрал с анкети и писма от други дейци. В навечерието на Балканската война Стоян Шивачев вече е завършил напълно ръкописа „Историята на град Бургас” и го е подготвил за издаване. Той предал пет екземпляра от ръкописа на кмета на Бургаската община с молба за преглеждане и спомоществователство за издаване на книгата, но нито един от тези пет екземпляра на ръкописа не е открит и досега. За този ръкопис споменава много по-късно през 1999 г. и заслужилият деятел на културата Горо Горюв в книгата си „Будители на българщината в бургаския край”.³⁴ И действително, през 1986–87 г., преглеждайки описите и материали от архива на Стоян Шивачев, съхранени в Бургаския исторически музей, попаднах на една ръкописна „корица” – външна заглавна страница на „Описанието на Бургас”, на която той е отбелязал какви свои ръкописи е изпратил в Пловдив на автора на „Княжество България” Г. Димитров:³⁵

„Бургас – историко-етнографски очерк”, 2 страници³⁶;

„Описание на Бургаското окръжие”. (Собствено гр. Бургас. Наименование, местоположение, климат, вода за пиене, ветрове, близка околност, забележителни места, здания, исторически места и др. бележки), 24 страници³⁷;

„Бургаският залив”, 2 страници³⁸;

„Описание на град Бургас” (план), 10 страници.³⁹

В навечерието на Балканската война Стоян Шивачев подготвя за печат и статия, озаглавена „Българската Ница”, с която предрича голямото туристическо бъдеще на южното ни черноморско крайбрежие и конкретно на град Созопол: „Малцина са ония, които са слушали за градеца Созопол, отстоящ на 12 морски мили източно от Бургас. Те го знаят

само като риболовен център, дето се лови скумрия и чироз. Знаят го като едно отстранено кътче, като един каменист полуостров, лишен от всякаква растителност, даже и от достатъчно пръст”. В тази му даденост обаче Шивачев вижда големи предимства. Според него чистотата на морския въздух, смесен с планинския такъв, спускащ се откъм странджанските височини, здравословният топъл климат и бистрата морска вода поставят Созопол „по-горе като курорт от всички крайбрежни български, румънски и руски такива край Черно море.”⁴⁰

Независимо, че научните кръгове в столицата търсят Стоян Шивачев повече като ценен източник на „теренна информация” за техните диалектоложки и исторически изследвания, той е добре познат там и сред столичните юристи и политици, без самият да се е увличал много в голямата политика. Когато на 13 март 1913 г. самоотвержените български воители превземат след продължителна обсада и неотразим щурм „непревземаемата” според чуждите военни експерти Одринска крепост и неин губернатор става генерал Георги Вазов, брат на Иван Вазов, българското правителство назначава и изпраща там за дипломатически представител (шарже д`афер) Стоян Шивачев. Това е, от една страна, доказателство за неговия авторитет в средите на държавническите мъже като добър юрист, с дипломатически такт и добро владение на чужди езици (френски, руски, гръцки и турски), а от друга – оценка за него, че по това време е най-добре запознат с етнодемографската обстановка в Одринска Тракия, с нейната история, география, природни дадености и стопански ресурси в момент, когато предстои да се определят новите граници на заетите от страните на Балканския Съюз територии от Европейска Турция, изтласкана зад линията Мидия – Енос.

Тази длъжност той изпълнява перфектно до драматичните поврати, които започват след 16 юни 1913 г. с избухването на Междусъюзническата война, донесла голямата катастрофа, след като България вече е получила по международно признатия от всички Велики сили договор за мир в Лондон граници равни и дори по-изгодни от тези при Санстефанския диговор. Грешната и необмислена стъпка на върховното команване, наречна „престъпното бзумие“ в стремеж да спаси „спорната зона“ от Македония, вкарва страната в предварително подготвен ѝ капан от егоизма на нейните бивши съюзници, поощрени и от някои Велики сили. Нападната от всичките си съюзници, включително и от неучаствала в Балканската война Румъния, след това и от победената Турция, България загубва цяла Източна Тракия и Южна Добруджа. Най-злочеста е съдбата на тракийските българи, които са прогонени с „огън и меч“ от турските войски и башибозука в нарушение на Лондонския мирен договор, който е установил границата по линията Мидия – Енос. Стотици цветущи до тогава български села в Източна Тракия са разорени, а десетките хиляди българи, оцелели от гоненията и изстреблението, приемат орисията на бежанци в разорена и унижена България.

Стоян Шивачев, който по това време е в Одрин, е свидетел на цялата тази трагедия на разорението на неговата родна Тракия, чието историческо минало и културно наследство, старини от различни епохи, говор, бит, обичаи и фолклор той бе изследвал цял живот с изследователска страст и синовна любов, за да се съхрани и остави на поколенията това богатство. Не ще и съмнение, че ако той бе живял по-дълго, като имаме предвид неговата отдаденост към документирането на събитията, той щеше също да остави свои свидетел-

ства за преживяното от тракийските българи през лятото на страшната 1913 г., каквито ни завеща академик Любомир Милетич.

Стоян Шивачев е оставил е ръкопис за преживяното в град Одрин: „Тринеделното ми пребиваване в Одрин след завземането му от турските войски 1913 г.”⁴¹ В архива му има и ръкописни кратки „Бележки по описанието на Одрин”.⁴²

По една щастлива случайност в страшните за всички българи тогава дни по време на турската реокупация на Тракия един живеещ в Одрин созополчанин, съсед на жената на Стоян Шивачев приютява и скрива в дома си за няколко дни семейството му, заедно с още две семейства, едно българско и едно турско, за по-голяма сигурност. Пристигнал вече в Бургас, на 10 август 1913 г. Стоян Шивачев написва писмо на своя братовчед Жеко, в което подробно му разказва за преживяното тогава и как е оцелял:

„Драгий ми Желю, оная нощ на 8 того, пристигнах благополучно в Бургас и бързам да те уведомя, като споделя с тебе преживените, но станали вече за мене трагически 28 дни, прекарани в Одрин и по пътищата. Три четири дни след твоето заминаване от Одрин и аз заминах за Бургас, гдето не намерих семейството си – заминало пък за Одрин – се върнах и на 6 срещу 7 юли в 2 часа в полунощ бях уведомен, че нашите войски и граждански власти напускали града. Още рано аз посетих канцеларията и се уверих в горчивата истина. Намерих обаче малодушна постъпката на гражданските власти, толкоз повече, гдето началника гарнизонен, този на полицията и още мнозина офицери стояха на постове си.

По една щастлива случайност, един созополчанин, съсед на жената, живущ в Одрин, беше прибрал семейството ми в дома си, гдето и останахме до заминаването си до Цариград.

За още по-голяма безопасност домовладиката доведе и едно турско семейство, които живееха и се хранеха заедно с нас; също при нас дойде и друго едно семейство, така че нашето домашно положение и обстановка не бяха от най-лошите. Цели два дни и две нощи ние прекарахме в една мъчителна неизвестност, когато душата, която вижда и знае всичко, каквото има да ѝ се случи, тъгува, чезне, без да може да си помогне. Тези гибелни и зловещи денонощия най-грозни и убийствено мъчителни, каквито съм прекарал в живота си, бяха неделя и понеделник на 7 и 8 юлий и на 9-ти сутринта имах горчивата участ да видя с очите да се извърши едно престъпление, каквото никога и никъде не е било извършвано досега на света, едно престъпление, не, едно злодеяние, каквото правото, философията и разумът не могат да наименуват, едно престъпление, плод на заслепената човешка злоба и завист, станало още по-престъпно, предвид обстоятелствата, при които се извършва. Перото се отказва или по-право казано, не е в положение да опише живота, който аз и семейството ми прекарахме в тоя своего рода затвор, догдето на 31 същия, благодарения на руския одрински консул можахме да се доберем до Цариград, откъдето на български държавни разноски дойдохме в Бургас през Варна, Горна Оряховица, Стара Загора. Пътуването ни от Одрин до Цариград сравнително излезе търпимо и щеше да бъде даже леко, ако не бяха тенденциозните и гадливи за народното ни име и достолепие думи и разговори, които водеха помежду си тримата ни турци спътници.

Нямам възможност да ти описвам обстоятелствата и подробно всички неволи, неприятности и нещастия, изтърпiani от нас през време на това ни пътуване, което между другото ми коства 600 лева, освен облагите, които ведно с други-

те ни спътници, българската железница, параход и прочие, ползвахме в пътуването си...

Твой С. Шивачев."⁴³

Същевременно Стоян Шивачев се обръща с молба към братовчед си Желю да се види с Тончев и да го помоли да му намери място като член в някой окръжен съд или за мирови съдия, за каквато длъжност той бил изпратил молба година по-рано. Това, макар и лично писмо, разкрива едно малко познат негов талант като белетрист. Споделените спонтанно в писмото няколко изречения за страшната за тракийските българи 1913 г. надминават по силата на изказа и анализа си много майстори на словото, писали или изследвали тези драматични събития. Те идват да потвърдят впечатлението ни, че е извършена не само една голяма несправедливост, че приживе той не е могъл да осъществи издаването на своите забележителни за тогавашното време изследвания, но и по-късно – като е било допуснато извънредно богатият му архив да се пръска и разпилява след неизяснената напълно преди повече век гибел на автора.

След кратко престояване в Бургас Стоян Шивачев, верен на дълга си, отива да работи като адвокат в Беломорието, част от което и след Междусъюзническата война остава присъединено към България. От негово писмо от Деаагач до жена му в Бургас с дата 12 ноември 1913 г. се вижда, че той се установил вече като адвокат в този тогава още български град, който започва да се оформя като главния морски износен пункт за Южна България, изместващ вече донякъде и Бургас, заради прекия му излаз на свободно море. При едно пътуване за там към края на юли 1914 г., след като е посетил семейството си в Бургас, Стоян Шивачев изчезва безследно. Близките и приятелите му не успяват да открият следите

му. Съпругата му Катина Шивачева след многократни опити чрез полицията и другите държавни служби да узнае съдбата на съпруга си, се обръща лично и към цар Фердинанд с писмо, изпратено от Бургас на 5 ноември 1914 г., в което тя описва изчезването на Стоян Шивачев и моли монарха за съдействие той да бъде открит⁴⁴:

„Ваше Величество, на 28 юли т. г. съпругът ми, лично познат на Ваше Величество, като адвокат в Созопол, пътуващ с редовни документи от Бургас за Дедеагач, поради спирането на трена него ден между България и Турция, той от гара Кулели Бургас продължил с кон през Димотика за Софлу. Пристигането му в Дедеагач е установено, обаче от там изчезва и до ден днешен няма никаква следа. Понеже от досегашните официални постъпки за издирването му няма никакъв резултат и моите нещастни деца са в ужасно положение пред неизвестността, затова моля, Ваше Величество, като най-висок покровител на всички българи, да заповядайте издирването му...” Отговор съпругата не получава. За сполетялата Стоян Шивачев злочастна съдба скоро след разорението на тракийските българи при турската реокупация на Източна Тракия през 1913 г. споменава бившият съдия Иван Н. Попов своята книга „Из миналото на Одрин”, издадена през 1919 г. Когато разказва за гоненията и принудителното изселване на тракийските българи през и след 1913 г. от Одринско, той се спира и на съдбата на българското население в град Одрин, останало под османската власт, и споменава за трагичната гибел на Стоян Шивачев, когото той познавал като шарже д`афер в този град: „Мнозина граждани от Стара България – заявява авторът – които бяха дошли в Одрин да дирят поминък, заплатиха със живота си, като ги набутаха в затворите... Бившият банков чиновник от София Ангел Д.

Ковачев, който не можа да избяга, няколко дена наред са го разкарвали да мете най-многолюдните Одрински улици и най-после подкарват го към Българската граница, но по пътя съсекли го на парчета. Същата участ постигна и бургаският адвокатин Стоян Шивачев, когото заклаха нататък негде. А онова, що ставало в провинцията, то напомня някогашните кланета в Перушица и Батак.”⁴⁵

АРХИВНОТО НАСЛЕДСТВО НА СТОЯН ШИВАЧЕВ

Много малка част от това, което е написал този неуморим възрожденски деятел, общественик и книжовник, той е успял да види приживе издадено. Издирва старини, записва предания, народни песни, старинни думи, събития и свои разсъждения и коментари върху миналото и времето, в което живее. Обработка педантично всичко събрано и пише върху него своите изследвания, като създава забележителни за времето по обем и съдържание трудове с намерение да ги направи достояние на българската общественост – книги и студии върху историята, археологията, фолклора и етнографията, лексикологията и др., включително и в областта на правото и педагогиката. Превежда учебници и учебни помагала, исторически материали и др. Прави опити, но не много сполучливи и в областта на литературата – пише стихове, повести и драми. Повечето от литературните му опити са свързани с миналото на българския народ като повестта „Дългото робство”⁴⁶, напрмер. Силни и обещаващи са публицистичните му текстове, макар и останали в ръкопис. Изявява се и като много добър летописец и хроникьор на исторически събития. Оставил ни е ценно описание от 80 страници на погрома и опожаряването на Стара Загора

– „Старозагорското разорение 1877 г.” с глави като „Стара Загора”, „Побратимство с турцу”, „Всеобщ” страх”, „Нападението”, „Срещането на русите”.⁴⁷

Парадоксално е, че при доказаната възрожденска всеотдайност и безкористност, с която Стоян Шивачев работи в полза на народознанието, той не успява да издаде поне част от своите основни трудове. Издадените няколко фолклорни материала и една брошура дават само много бегла представа за огромното книжовно наследство (в архив), извън онова, което е вече пропиляно или станало недостъпно.

В архивното наследство на Стоян Шивачев това, което е оцеляло в обществените фондове и е известно, се съдържат голям брой записки, статии, студии, монографии и книги в ръкопис, някои недовършени или едва започнати, други в чернови вариант, трети напълно готови и подготвени за издаване, но не намерили своят издател, главно из областта на българската история, археологията, етнографията, фолклора, географията, епиграфиката, краеведението, лексикологията, очерци за войводи и революционери, но и по правото, включително и преводи от чужди езици и литературни опити. Почти нищо от това книжовно богатство той не успява да обнародва, с изключение на споменатите няколко вестникарски статии и толкова фолклорни материали в сборници за умотворения и фолклор. Очеркът „Един забравен родолюбец – Поп Георги Стоянов” издава през 1911 г. Господинка Тутманикова по случай 35-годишнината от смъртта на родолюбивия български свещеник.

Целият обхват на изследователски интереси на Стоян Шивачев може да се види в приложените по-долу документи и неговите писма. Тук ще се спра само на два от неиздадените му уникални труда, по които той работи всеотдайно през

целия си живот и полага неимоверни усилия да им намери издател: „Тракия” и „Речник на българския език”.

Ръкописът „Тракия – от Балкана и Родопите до Бяло и Черно море”

Материалите за ръкописа „Тракия”, съхраняван в Бургаската библиотека, подбрана част от който представяме в тази книга, Стоян Шивачев започва да събира още през малкотърновския си период. На 1 януари 1885 г. той изпраща писмо до редактора на Периодическо списание в София, в което съобщава, че от години издирва и записва топографски, етнографски и исторически бележки в Тракия и най-вече в Одринския вилает в Турция, както и фолклорни материали, неизвестни на българските читатели, и прилага един списък на 25 свои статии под обща рубрика „Места в Сборника (Тракия)”, с предложението в редакцията на академичното списание да подберат някои от тях за отпечатване.⁴⁸

Места в Сборника (Тракия)⁴⁹

1. Описание на Малко Търново и казата му
2. „Описание на крепостта Урдовиза край Черно море”
3. „Описание на Еркесията от Бургас до Марица”
4. „Описание на „Градището” при Малко Търново”
5. „Описание на Пирог при Малко Търново”
6. „Описание на Пирок при Лозенград”
7. „Описание на „Оджакът” (топилницата) и вигните около град Малък Самоков.”
8. „Описание на гората Странджа и Караман баир”
9. „Описание на Латинските гробища, манастира и стара черква в с. Дупница при Малко Търново.”
10. „Описание на реката Ергене.”

11. „Описание на Анастасовата стена при Силиврия.”
12. „Описание на гората Папия край Черно море”
13. „Описание на текето около Нова Загора.”
14. „Описание на Тунджанското теке, северно от Нова Загора – източната част на Розовата долина.”
15. „Описание на старопланинския връх „Нрупча” (?) – така е в оригинала – бел. авт.).
16. „Черти от живота на Димитър Калъчлията – прочут български хайдутин около Цариград и в Добруджа.”
17. „Черти от живота на С. Киров (Поп Сава Катрафилов) – български бунтовник и патриот.”
18. „По нещо от живота на: Вълчан войвода, Коста Чантаджията (българин), Бербенил, Канлъ Лефтер – отлични юначни странджански хайдути, всички, освен Канлъ Лефтер, българи.”
19. „Съноводението на Никифоровия войник Николай, видяно срещу гибелната битка на Никифора с Крума – важен паметник на българската история от гръцки писател.“
20. „Топографо-етно-оро- и др. графическо описание на областта Хасекия.”
21. „Нистинарето – един вид огнеиграчи край Черно море и техните любопитни вярвания в могъществото и силата на Св. Цар Константин.”
22. „Опашатите икони нистинарски и борбата между стария и младия Св. Константин – този на с. Кости с оногози на с. Вулгари (българско) и вярванията за тях.”
23. „Устрелето и чудните истории и вярвания за тях.”
24. „Исторически и топографически бележки за Тракия въобще.”
25. „Вярно описване на Черноморското крайбрежие от Цариград до Бургас и Варна и това на пристанищата Еняда,

Св. Павел, Мидия, Св. Стефан, Агатопол, Василикос, Атлиман, Караач, Созопол и проч. на целия Бургаски залив.”

С писмо от 2 февруари 1885 г. главният деловодител на „Периодическо списание” Тодор Пеев му отговаря, че статиите представляват „достатъчен интерес” за списанието, но те първо трябвало да бъдат прегледани и одобрени от Българското книжовно дружество, за което той следва в най-скоро време да изпрати всички материали, четливо написани и без поправки и зацапвания по тях.

През април 1885 г. Стоян Шивачев написва от Стара Загора писмо и до министъра на вътрешните работи в София, с което го уведомява, че в продължение на 15 години (т. е. от 1870 г.), живеейки в градовете Цариград, Одрин, Лозенград, Малко Търново, Бургас, е събирал там и в селата „материали по археологията, етнографията, топографията и обичаите” и моли да му бъде отпусната известна сума, за да може да продължи изследователската си работа.⁵⁰ В писмото си с дата 28 октомври 1896 г., изпратено от Созопол, Стоян Шивачев уверява проф. Иван Шишманов, че още през 1888 г. е бил изпратил на Ат. Илиев, по негово искане, 13 коли ръкописни материали по географията, топографията и етнографията на Тракия – турската ѝ част.⁵¹

След няколко разменени писма Стоян Шивачев се запознава с проф. Иван Шишманов и поддържа с него трайни творчески контакти, от които черпи и стимули да работи по своя колосален труд за Тракия. Доставя на Шишманов по негова молба материали и една оригинална снимка за нестинарите в Източна Тракия, както и сведения за техните обичаи.

На 4 януари 1895 г. той изпраща от Бургас писмо до председателя на Руското общество по църковна археология

в Цариград, до Славянското благотворително общество и Императорското руско общество в Петроград, с което им съобщава, че в продължение на много години е работил върху Тракия и е събрал много материали, които предлага за обнародване.⁵² На 22 май 1897 г. от Созопол той изпраща писмо и до Военно-географския институт във Виена, с което уведомява, че притежава „материали по географията, топографията, статистика и пр. на Тракия”, и предлага издаването им.⁵³ Две години по-късно той отново се обръща към проф. Иван Шишманов, за да го уведоми, че е съгласен за отпечатването на „Нестинарството” (Огнеигрането), както последният е пожелал, и го пита кога го иска ръкописа, преписан на чисто.⁵⁴ Трябва да се има предвид, че преписването на ръкописите на ръка изисквало много време и също натоварвало доста Шивачев.

Още в този ранен период той има идея за подготовката на едно енциклопедично издание (енциклопедия) за Тракия. На това ни навежда и обявеното заглавие на замисленото издание: „Материали за енциклопедически сборник, описание на Тракия”⁵⁵. По този сборник той имал вече, както сам отбелязва, готови 80 заглавия, които междувременно е възнамерявал да помества предварително в различни списания и вестници. За него Тракия е цялата област между Стара планина на север, Черно море на изток и Мраморно и Бяло море – на юг. Така е разглеждана тя и в ръкописа, съхранен в Бургаската библиотека, т. е. Тракия в нейните естествени географски граници.

На 5 май 1886 г. той изготвя подробно съдържание на замисления труд „Тракия” в три книги⁵⁶:

Книга А - „Географски и топографски преглед”

Книга Б - „Исторически преглед”

Книга В – „Етнографски преглед”

Стоян Шивачев изготвя и дълъг списък на 249 заглавия на теми, по които работи из областта на „етнографията на Тракия, бита и живота на населението ѝ и др.”⁵⁷ Живее и работи по строг режим, на което се дължи до голяма степен и забележителната му работоспособност. Дневният му режим за 1 януари 1883 г., например, както четем, е разпределен за всичките 24 часа на денонощието: „ставане, закуска, работа, обяд, разходка, работа... и т. н.”⁵⁸

Стоян Шивачев изключително много е държал трудът му да бъде обнародван изцяло и в този смисъл са били разговорите му с всички потенциалните издатели. За това говори и една издателска бележка от 1893 г. – кратка извадка от ръкописа „Тракия“, отнасяща се за името на областта, поместена в деветия брой на току-що започналия да излиза в Бургас седмичен вестник за политика и книжовност „Глас от изтока”: „Това е откъслек – казва се в издателската бележка – от един скъпоценен ръкописен материал, който авторът му досега не е искал, освен изцяло в отделна книга да издаде, че затова е отлагал. Редакцията обаче измоли Втора част за този ценен труд (Тракия . I. Име) и го препоръчва на любознателността на всички и главно – на военните.”⁵⁹ Защо препоръката на издателите е най-вече към военните, става ясно от текста на поместения материал, в който произхода на името на Тракия Ст. Шивачев свързва и с това на бога на войната Марс. След Съединението на Княжество България и източна Румелия през 1885 г. все по-актуален става въпросът и за освобождението на българите от Тракия и Македония.

В писмото, което Стоян Шивачев изпраща от Бургас на 16 март 1911 г. до новия председател на БАН, той отново прилага конспект на свои трудове с надежда те да бъдат прегледани и вместени в издаваните от академията сборни-

ци или списания, без да може да скрие огорчението си от безуспешните му досегашни опити те да бъдат одобрени и приети в този „храм на мисълта”, в който е имало и мнозина достойни българи, които са обезсмъртили имената си, за разлика от „от ония мними учени лицемери”, които търсели само „изгодност, почест и слава”.⁶⁰ Говори му така, убеден в правотата си. Пита също внимателно за възможността да постъпи на работа, дори и само като библиотекар, в този „храм на мисълта”. Позволява си да отправи тази молба, защото се чувства негов съидейник в обществените дела. От същото писмо става ясно, че Стоян Шивачев не е бил чужд и на политическите отговорности. Споделя, че по отношение на миналите общински избори няма с какво да се похвали, защото по уважителни причини не е могъл да вземе участие в тях, но се кани да участва в изборите за Велико народно събрание.⁶¹

Ръкописът „Тракия” се съхранява в Регионална библиотека „П. К. Яворов” Бургас. Той се състои от ситно изписани на ръка листове с множество поправки и допълнения, а също и задрасквания на текстове или на отделни изречения и думи, някъде и липси на листове. Не е известно дали има запазени други преписи и дали този не е бил преписан от автора на чисто, каквато е била и практиката, нито каква е съдбата на другите.

Ръкописът „Пълен речник на българския език”

Ръкописът „Пълен речник на българския език” на Стоян Шивачев има същата, дори и още по-нерадостна съдба от ръкописа за Тракия, за който поне вече се споменава като източник и се знае, че негово оригинално копие се съхранява в Бургаската библиотека „П. К. Яворов” – вероятно един-

ствено запазено, щом друго досега никъде не е открито. За речника на Стоян Шивачев дълго време никой не спеменаваше и не говореше. Има си някакво обяснение и то е, че диалектологията не е сред най-привлекателните научни направления, доста трудна за изучаване и без особено широка практическа приложимост в съвременния живот.

Самият Стоян Шивачев счита в края на своя живот като най-обхватно свое научно постижение съставения от него, останал също неиздаден уникален труд „Пълен речник на българския език”, който съдържа около 70 хиляди думи и изрази с коментари и обяснения, издирени от него самия при обиколките му в селата и градовете на цяла Тракия. Въпреки огромните усилия, които полага (за това ще стане дума по-долу), той не успява да го издаде. Неиздаден е и до днес.

През 1962 г. Българската академия на науките – Отделение за езикознание и изкуствознание, издаде „Странджанският говор” от Горо Горев, като книга I от академичната поредица „Българска диалектология”. Никъде в това академично издание, нито в текста, нито в увода или в предговора, в който се прави и историографски преглед на състоянието на изследванията по странджанския и тракийските говори до онзи момент, не се споменава за речника на Стоян Шивачев, който макар и неиздаден, е достатъчно познат на специалистите преди това. Уводът е от автора на „Странджанският говор” Горо Горев, който, като директор на Бургаския исторически музей по това време, познава съхранявания там архив на Стоян Шивачев, архивизиран в раздел IV под инвентарни номера: от № 919 до № 1048 и от № 1332 до № 1954. Сред архивните материали там има и ръкопис „Градиво за български речник. Част от речника по говора от Малкотърновско, от буква „А” до буква „Б”, из-

пратена от Стоян Шивачев до редакцията на министерския „Сборник за народни умотворения“⁶²; също и ръкопис „Градиво за български речник от Ст. Шивачев“ от буква „А“ до буква „В“, 41 страници, година 1897.⁶³ Две десетилетия по късно, през 1985 г. Горо Горев, вече като заслужил деятел на културата, публикува в рубриката „Малко познати имена“ на вестник „Антени“ кратък материал, озаглавен „Стоян Шивачев“. В него той представя приноса на Стоян Шивачев като „ревностен събирач на народни умотворения от Странджанския край – песни, предания, легенди, приказки, обичаи и др.“ Добавя между другото и с едно изречение: „Той съставя и един речник на българския език от 75 000 думи“⁷⁴, и нищо повече относно съдбата на този труд на Стоян Шивачев. Кратката биографичната и творческа справка във споменатия вестник за Шивачев завършва с оптимистична в духа на времето прогноза: „За щастие трудовете му, останали в ръкопис, са опазени и тепърва престои основно да се проучи и издаде наследството на този неуморен радетел на българщината.“⁶⁵ Предговорът към академичното издание „Странджанския говор“ на Горо Горев е написан от научния ръководител на изданието и голям български езиковед и диалектолог Ст. Стойков, озаглавен също оптимистично „Българската диалектология по нов път“, където също не споменава за съществуването на ръкопис „Речник на българския език“ от Стоян Шивачев, в основата на който са залегнали тракийските говори и в най-голяма степен – странджанският говор, при все че екземпляр от подготовения преди повече от половин век по-рано е бил предоставен от самия автор на Българската академия на науките (Българското книжовно дружество).

Когато Стоян Шивачев подготвя първия вариант на своя Речник на българския език и се сблъсква с първото си огорчение, че не може да го издаде, и други, доста по-утвърдени от него българисти и слависти имат същите терзания. Първият български тълковен и енциклопедичен речник „Градиво за български речник“ на изтъкнатия деец на българското духовно възраждане Кузман Шапкарев, например, остава забравен, неиздаден и непознат близо един век в Научния архив на БАН⁶⁶. Найдено Геров успява да отпечата в Петербург до 1856 г. от своя „Речник на българския език“ само текста до буквата „В“. Стоян Шивачев може и да не е съзнавал съвсем ясно каква огромна работа е завършването на това дело, колко труд и средства са необходими за неговото реализиране. Знаел е обаче, че това е голяма национална задача, и не е жалил сили и средства за нейното постигане, съзнавайки ясно, че общобългарският книжовен език трябва да приобщи всички живи локални говори. И както Шапкарев си поставя за цел да привнесе в общобългарския книжовен език богатството на българските говори в Македония, така и Стоян Шивачев поема по възрожденски мисията да изпълни сам тази национална задача спрямо родната му Тракия.

В писмото си до редакцията на „Периодическо списание“ през 1885 г. Стоян Шивачев съобщава за дългогодишната си изследователска работа в Тракия и най-главно в Одрински вилает, че е събрал там много „чисто български думи, гатанки, пословици, поговорки нарицания и др.“, които предлага за печат.⁶⁷ През 1888 г. той изпраща на Димитър Матов чрез Атанас Илиев сто и тридесет ръкописни листове с материали по географията, топографията, етнографията и пр., събирани от него в Тракия и най-вече в нейната турска част,

т.е. отвъд тогавашната българо-турска граница. През 1889 г. той установява контакт и сътрудничество с проф. Иван Шишманов. В продължение на повече от три десетилетия Стоян Шивачев се занимава със събиране на материали по лексикология и диалектология под ръководството на Димитър Матов и проф. Иван Шишманов. „За тази цел – споделя той – съм обиколил почти всички градове и по-големи села на Тракия, а особено южната ѝ половина, Цариградски и Одрински вилаети, гдето, както в Родопите и Странджа планина, 4/5 от християнското население е било и говори език сравнително чист от всякакви примеси на гръцки, турски и други говори.”⁶⁸ Изготвя речник на българския език с около 72 000 думи.

В писмо от Созопол Стоян Шивачев напомня на проф. Иван Шишманов, че още през 1892 г. му е показал фрагмент от своя речник в ръкопис – от около 5000 думи, „повечето от тях неупотребявани досега в никоя книга или речник”, който ученият обещал да обнародва в кн. 12-14 и моли да бъде уведомен за съдбата на ръкописа и дали той ще бъдат публикуван.⁶⁹ На 5 май 1894 г. Димитър Матов връща на Стоян Шивачев предоставената му част от речника за преглед и написва върху ръкописа като резолюция своята висока оценка: „С такава любов и постоянство като вас малцина се занимават с народната словестност и език.” На 14 декември 1896 г. пак от Созопол Стоян Шивачев уведомява академията, че е подбрал, както му е поискано, 500 редки думи от буквата „а” до буквата „д” на своя речник, които ще препише на чисто и веднага ще изпрати най-късно през идващия месец януари⁷⁰. Тази активна преписка продължава и на 28 май 1897 г. Стоян Шивачев изпраща от Созопол 62 страници от речника си, а за останалите добавя, че скоро ще препише и изпрати.⁷¹

На 10 януари 1898 Стоян Шивачев пише лично на министъра на народното просвещение, с което го уведомява, че след 30-годишен труд той е подготвил речник на българския език с около 70 000 думи, и моли за подкрепа за неговото издаване. В друго писмо от 15 март с. г. той напомня на народния поет Иван Вазов за горното писмо и го моли за отговор.⁷²

Нещата се развиват така, че в навечерието на следващия ХХ век Стоян Шивачев е принуден отново с писмо от Бургас на 12 януари 1900 г. да запознава академичното ръководство със своя близо тридесетгодишен труд по събирането на материали за пълен български речник, „какъвто досега няма”, и че е успял вече да издири и подреди 70 000 думи в 1000 големи страници, но му трябва и малка взаимнообразна материална подкрепа, за да завърши напълно това дело.⁷³ Отговорът на това запитване пристига след три месеца на 21 март с. г. и той не е насърчителен – „Българското книжовно дружество не дава за сега помощи”, понеже и самото то е било поставено от държавата „в мъчнотия за своята собствена издръжка.”⁷⁴

На 10 декември 1903 г. бургаският седмичен вестник „Нова епоха” помества на първата си страница с по-едър шрифт обявление и покана за отпечатването на речника на Стоян Шивачев:

„Речник на български език
Съставен от С. Шивачев

Такова е названието на първия пълен български речник, приготвен най-грижливо от събирания в продължение на повече от 30 години лексикологически материал. Целият речник ще се състои от около 70 000 първоначални (коренни) думи, без производните, повече от 12 000 от които не-

употребявани и неизвестни досега в писменния ни език, или и ако употребявани някои от тях, но в съвсем в друг смисъл и значение. Материалът отдавна е готов и съставителят му е решен да го напечата и издаде, за което се известяват господа книжарите и другите любители на българската книжнина, да поемат печатането и издаването му на свят. Ще се състои само от един том на голям формат и от около 60 печатни коли.”⁷⁵

Същата обява вестникът отпечатва още веднъж четири месеца по-късно, на 10 април 1904 г.

Шест години по-късно, на 20 декември 1906 г. Стоян Шивачев пише отново до проф. Иван Шишманов като го уверява, че ръкописът, който той му е донесъл, е вече готов и след като се препише на чисто, ще му го представи. Моли го за каквато и да е длъжност, включително и за учител по турски и гръцки в някое частно училище в столицата, за да е близо до него, когато речникът започне да се печата, за да може да участва в помощ на този процес.⁷⁶ Следва ново дълго чакане и в писмо от 21 юли 1908 г. той отправя запитване до председателя, тъй като нищо не знае за оставения от него речник на българския език.⁷⁷

Поредното съхранено в Научния архив на БАН писмо на Стоян Шивачев във връзка с неговия ръкопис за речник на българския език е с дата 4 октомври 1910 г., изпратено от Бургас до проф. Александър Балан, с което той моли за съдействие за публикуването му. Речникът му се състои от 400 ръкописни листове, които съдържат 72 000 думи, наредени по азбучен ред с много примери от живата реч и примери от други славянски наречия, както и с говора на другите балкански народи.

Описва доброто си сътрудничеството с проф. Ив. Шишманов, уверенията, които е получавал от него за издаването на речника, и безизходицата, в която сега е изпаднал след оттеглянето на последния от министерския си пост. Завършва с поредната молба за издаването на речника или поне за съвет как да постъпи по-нататък⁷⁸.

По това време до всички заинтересовани се разпространява едно печатно обявление под формата на съобщение за разпродажба на неиздадените трудове на Стоян Шивачев в ръкопис, сред които фигурира и речник на българския език, подредени всички тематично в седем групи.

Обявление за разпродажба на ръкописи и материали на Стоян Шивачев

СЪОБЩЕНИЕ

Известяват се господа книжарите, печатарите, издателите и въобще любителите на книжнината, че при настоятелството на Българското ученолюбиво дружество „Отец Паисий” в гр. Созопол се намира за продан следующия писмен материал на оригинални съчинения, преводи, описания, монографии и пр.:

1.

Речник от около 40,000 български думи, някои от които неупотребявани досега в никой речник.

Сборник от около 80 приказки и толкова стари надписи, гръцки, латински и български;

Около 200 пословици, басни, поговорки, умни изречения.

Описания на около 500 дялани камъни, статуи и части от последните и няколко антики.

2. Съчинения

Тракия
Крум и Никифор (въз основа на съновидението на един съвременен византийски войник) – Св. Николая)
Старозагорското разорение
Старозагорското въстание (опит за въстание през 1875 г. и план за подпалването на Цариград на 16 места)
Оригинален съдник
Румелийският преврат
Бургас во навечерието на войната 1877 г.
Историческо обозрение на град Бургас от 1869-1896 г.
Сира (Гърция)
Цариград
Цариградски музей
Парижкото изложение през 1889 г.
Пловдивското изложение
Хаджи Мустан Мутеввалията (портрет)
Стаята на Хилми ефенди (опис)
Опровержение на една клеветна статия на „Неологос“
Корабокрушението на парахода „Букурещ“ и кораба „Анастатис“
Махлюл, Страшните бури на 26 декември 1892 и 4-5 януари 1893 г.
Пожарът в Цариград
Политически разговор с покойния генерал Скобелов и възгледите на последния за бъдещото на България
Източният въпрос
Най-лесен способ за изучаване на български език от гърци
Мисли за положението на съдилищата
Съединението 1885 г. Еничерето

По неволя разбойник
Българска Вавилония
К. Брофи (английски вицеконсул)

3. Преводи

Сократови наставление към Домоника; Апологии Тому, смъртта му (Федон); Римското право (в един том); Армепулоус; Димостеново слово „За венеца“; Филипиките му; Румелийский переворот (от руски странник); Тригонометрия; Анал. Геометрия; Алгебра; Висша аритметика; Астрономия; Антропология; Космогония; „Разговор на мъртвите“ от Плутарх; Някои места от същия; От Ив. Златоуст; Ксенофонта; Платона; Аристотеля; Омира и др.; Гръцки класици; На Петър Берон (българин в Париж); П. Папаригопулоус, Тукидита и др.

4. Описание

Историческо, географическо, етнографическо и пр. описание на България
Тракия (турска)
Градовете: Цариград, Одрин, Бурса, Измир и повечето почти от по-главните градове и села на България и Тракия (турска)
Черноморие
Мраморно море
Босфора
Дарданелите
Езерата: Голямо- и Малко чекмедженски
Тези (езерата) около Бургас, Балчик, Еняда
Реките: Дунав, Марица, Тунджа, Арда, Ергене (много обстоятелствено), Струма и други още 30 реки.
Планините: Стара планина, Родопите, Рила, Средна гора, Сакар и Странджа (най-обстоятелствено), Текир даг (гора),

Голям и Малък Манастир, Малка Средна гора, Вели меше, Папия, Осман баир и други 36 горски височини.

Местности: Пловдивското и Старозагорските полета
Областта „Хасеки”

Старата Бургаска каза

Тези (казите): Визенската, Лозенградската, Чорленската, Силивренската и др., около десетина.

Долината източно от Айтос и др.

5. Развалини на старовременни дворци, крепости, черкви и пр.

Урдовиза

Пирог

„Пиргът” с. Ески полос (Скопелос)

Каменната (цяла вътре в една величествена скала изработена) църква край гр. Мидия

Тези подобните ней пещери при селата Дъбница, Мокрошево

Анастасиевата стена

Бастилията

Павло Кюпрюсу Аполония

и др. около сто малки и големи развалини, градища, църквища и пр.

Новозагорското теке

Русокастро

Бунар хисар

Стари калдаръми и пътища около Чирпан, между Бургас и Одрин и Цариград

„Царигардският път”, южно от Нова Загора и от Лозенград и др.

6. Животописания и черти от живота на лицата:

Даскал Киро (Поп Сава Катрафилов); Георги Апостолов; Продан Сербезов; С. Заимов; Поп Георги Желепов; Свети Вълко (умрял и оживял); Архимандрит Пахомий; Яни Димов Рудодарович; Павел Беронов; Георги Димитров; Д. Наумов и други неколцина, повечето загинали жертва на освобождението ни.

Войводите: Индже, Колю, Вълчан, Бербени Бойчо, Димо, Добри, Никола, Лефтер (- канли, убит преди няколко години, Коста (Чанталъ) Русинов, Газибаров;

Павел Х. Симеонов; Иван Калоферчето, Петко Кланов, Грудович, Калъчлията Димитър; Раковски, Панайот Хитов, Димо Дядото, Петко (вторий), Петко Киряков, Дядо Желю; Филип Тотю; Стефан Караджа, Андрея, Биню (Бижу); Сент Клер (английски поляк) – началник на родопското въстание по време на последната руска окупация (много важно).

7. Разни оригинали и преводи:

Тояга календар; Априловия завет; Стар ръкописен български месецослов (без ерове); Инд. Откровения за Исус Христа; Брус. Дворец; 146 подвизи на Ст. Стамболов; Мазепа; Заклаването на владиката с осемте попа; Старите гръцки божества; Деветте музи; 32 ветрове; 35-тях суверия при раждане; Ипподромът (Хиподромът); Нистенарето (Огнеиграчи) и борбата на светците; За Връзванието; Правенето магии; Плачът на умрелите; Устрелите (таласъмите и т. н.) и суверията относително тях; Една султанска титла; Гръцко афорезмо; Еничарето; Муски; Записване трески; Сравнение корените на известни думи с разни езици; Риболовниците; Солниците; Български и други светци със значение за българската история; Изкривени думи; Писмо до Раковски; Годишни обичаи; Препопването на български свещеник;

Преопяване на български мъртъвци; Маронийската битка; Сатири по подражание на църковни напеви; Акатист (подробен); Анадолските българи; Одрински Дионисий в 1877 г., Индийски/те/ божества Браhma и Буда; Островите Сира и Милос, Пътуване от Черно море до река Арда (по границата); Също от Цариград до Гърция; От София до Париж през Белгия, Германия и пр.; Гръцки села и лица с български имена; Злата зима през 1892 г.; Обирането на трена; Весайлския дворец; Елисейския дворец; Долма бахчъ; Английската избирателна система; Разни думи на езиците: Чилийский, Дахомейский, персийский, Китайский, Японский, Корейский, Аланский и др. неевропейски народности; Фотографиране на мислите (индийско изобретение)

[Добавено допълнително на ръка]:

Описание на Бургаский залив.

Забележка [дописано на ръка]

Печатани само:

„Ключът на Програмата за изпитване кандидатите адвокати. Печатана в Сливен в печатница „Българско знаме“ през 1884 г.

„Нистинарството“ Печатано в списание „Светлина“ 1888-1889 г.

ОТ НАСТОЯТЕЛСТВОТО

Бележка [добавена на ръка]:

За повече сведения Ст. Шивачев в Бургас.

ПИСМА ОТ И ДО СТОЯН ШИВАЧЕВ ВЪВ ВРЪЗКА С ИЗДАВАНЕТО НА РЪКОПИСА „ТРАКИЯ“ И ДРУГИ НЕГОВИ ТРУДОВЕ И МАТЕРИАЛИ

Нова Загора, 1 февруари 1885 г.

До Господина Редактора
на Българско периодическо списание – София

Господине,

От десетина петнадесет години съм се занимавал със събирането на разни топографически, етнографически исторически и пр. бележки в Източна Тракия, а най-много в днешния Одрински вилает. При това имам събрани и доста число думи, гатанки, пословици, поговорки, нарицания и пр. и пр., които досега комахай не са излезли на бял свят и почти неизвестни на българската писменост. Ведно с писмото си Ви изпращам и един малък опис на някои от тия ми бележки и пр. с молба да отберете някои от тях за напечатване в „Периодическо списание“. Ако се одобрят някои от забелязаните в списъка ми трудове, благоволете да ме уведомите, за да проводя надлежния материал.

Предпоследната книжка от Периодическо списание дойде сама, не две, както идват другите, затова моля да ми проводят и още една X книжка изгубена, ако не е останала погрешка там, но по всяка вероятност се е изгубила по пътя.

С почитание: Ст. Шивачев ⁸⁰

Места в Сборника (Тракия)⁸¹

1. Описание на Малко Търново и казата му
2. Описание на крепостта Урдовиза край Черно море

3. Описание на Еркесията от Бургас до Марица
4. Описание на „Градището” при Малко Търново
5. Описание на „Пирог” при Малко Търново
6. Описание на „Пирок” при Лозенград
7. Описание на „Оджакът” (топилницата) и вигните около град Малък Самоков.
8. Описание на гората Странджа и Караман баир
9. Описание на Латинските гробища, манастира и стара черква в с. Дупница при Малко Търново.
10. Описание на реката Ергене.
11. Описание на Анастасовата стена при Силиврия.
12. Описание на гората Папия край Черно море
13. Описание на текето около Нова Загора
14. Описание на Тунджанското теке, северно от Нова Загора – източната част на Розовата долина.
15. Описание на старопланинския връх „Нрупча” (?) – така е в оригинала – бел. авт.).
16. Черти от живота на Димитър Калъчлията – прочут български хайдутин около Цариград и в Добруджа.
17. Черти от живота на С. Киров (Поп Сава Катрафилов) – български бунтовник и патриот.
18. По нещо от живота на: Вълчан войвода, Коста Чантаджията (българин), Бербенил, Канлъ Лефтер – отлични юначни странджански хайдутини, всички, освен Канлъ Лефтер, българи.
19. Съноводението на Никифоровия войник Николай, видно срещу гибелната битка на Никифора с Крума – важен паметник на българската история от гръцки писател.
20. Топографо-етно-оро- и др. графическо описание на областта Хасекия.
21. Нистинарето – един вид огнеиграчи край Черно море

и техните любопитни вярвания в могъществото и силата на св. Цар Константин.

22. Опашатите икони нистинарски и борбата между стария и младия Св. Константин – този на с. Кости с оногози на с. Вулгари (българско) и вярванията за тях.

23. Устрелето и чудните истории и вярвания за тях.

24. Исторически и топографически бележки за Тракия въобще.

25. Вярно описание на Черноморското крайбрежие от Цариград до Бургас и Варна и това на пристанищата Еняда, Св. Павел, Мидия, Св. Стефан, Агатопол, Василикос, Атлиман, Караач, Созопол и проч. На целия Бургаски залив.

Нова Загора, 1 февруари 1885 г.

Ст. Шивачев

Средец (София), 12 февруари 1885 г.

До Господин Шивачев в Нова Загора

Почитаеми Господине,

Ако съдим по приложения при писмото Ви от 1-ви текущий февруари конспект на разните Ваши топографически, етнографически, исторически и др. бележки, събрани в Източна Тракия, Вашият труд ще представлява достатъчен интерес. За да може, обаче, този Ваш труд да се вмести в книгите на „Периодическо списание”, необходимо е „Българското книжовно дружество да го прегледа и да се увери доколко е той нещо събран и добре изложен. За тая цел, имайте добрината във възможно скоро време да изпратите в дружеството всички поместени материали като предварително го прегледате и поправите, ако би се поправили, в

него непрочитаеми и тъмни места, за да се избегне всяка за това преписка, която може да попречи на скорото печатане. В случай, че не се одобри за отпечатване в книжките на „Периодическо списание“ Вашият труд незабавно ще Ви бъде върнат. От X книжка Ви се проводи още един екземпляр.

Главен Деловодител: Т. Пеев⁸²

Созопол 28 октомври 1896 г.

До проф. Иван Шишманов – София

Почитаеми Господине

По покана на г-н А. Илиев още през 1888 г. бях пратил чрез същия около 130 ръкописни листа (коли) ръкописен материал по географията, топографията, етнографията и пр. на Тракия, особено тая турската [част]. По-късно, през 1892 г. се запознах с покойния Д. Матов, комуто между другото показах един свой речник в ръкопис от 4000-5000 български думи, повечето неупотребени досега в никоя книга или речник, за чието обнародване в Сборника ми обеща, но след свършването на обнародването тогава, такъв или с други думи, около в 12-14-та книга на Сборника.

Като Ви съобщавам това, моля да имате добрината да ме уведомите, дали мога да разчитам на обнародването на този си ръкопис, та да го приготвя, при всичко, че няколко от първите коли са готови и даже преглеждани още от покойния Д. Матов.

С почитания: С. Шивачев
Адвокат в Созопол⁸³

Бургас, 8 декември 1896 г.

До Иван Шишманов – София

Почитаеми Господине

През 1888 г. бях поискал от почитаемото министерство пособие за напечатването на превода ми на Шестокнижието на К. Арменопулос. По-късно през февруари 1889 г., когато и ме запозна с Вас и г-н Илиев, сам донесох около 130 ръкописни коли разни материали и монографии на известни местности в турска Тракия за обнародване в „Сборника“. Преводът ми, доколкото знам, бил пратен за рецензиране още през 1889 г. на Г. С. Михайловский, а другите ми материали стоят и до днес при г. Матов, като само в два три броя от „Сборника“ има обнародвани от нещо по тях.

Излишно е, мисля да Ви изказвам впечатлението си по повод на това положение, в което се намира този ми скъп за мен материал, събиран на места в продължение на повече от 15 години, който днес по никакъв начин не може да бъде събран в Турско като се има предвид участта на г. Добруски по-миналата година. Този материал е част от обнародвани в 9 брой на в. „Глас от Изток“ под заглавие „По географията на България“

Моля Ви да се заинтересувате за този ми материал и превода, след като, ако го оцените, можете да препоръчате печатането му, ако и не, то да ми се повърне всичкий, та да гледам да си го печатам на свои разноски.

По този предмет аз имам писано до г-н Министъра няколко писма, но кой знае по кои съображения и досега не е направено нищо по тях.

С почитание: С. Шивачев
Адвокат в Бургас⁸⁴

Созопол, 14 декември 1896 г.

До редактора на „Периодическо списание”

Почитаеми Господине,

От сърце Ви благодаря за вниманието, което сте обърнали на скромната ми молба. Подбрах около 500 редки думи от буквите „а” – „д”, които ще препиша на чисто и ще гледам да Ви ги доставя най-късно до десетий идущий януари.

С почитание: С. Шивачев

Созопол, 28 май 1897 г.

До проф. Иван Шишманов - София

Почитаемий Господине,

Има доволно време откак приготвих и наредих около 500-600 думи от речника си и от и от нямане кой да ми ги препише на чисто, едва сега Ви пращам половината, състоящи се от 155 ръкописни коли, или 62 страници, написани само на едната страна.

Преписвачът ми е много слаб, та ще ви моля да ме извините тоя път, другите ще гледам да се препишат по-чисто. Вярвам, че тоя път ще могат да се вместят поне тези 500-600 думи, като за догодина ще гледам да приготвя материала по-рано. Останалите думи ще ви представя скоро. Моля да ме уведомите за приемането⁸⁶.

Стоян Шивачев – адвокат

Созопол, 8 декември 1897

До д-р И. Д. Шишманов
Професор във Висшето училище в София

Почитаеми Господине,

Имайте добрината, моля да ме уведомите, приет ли е тая годишният брой на „Сборника” и има ли в него поместено нещо от моите материали.

С почитание: (п) С. Шивачев⁸⁷

Бургас, 2 януари 1899 г.

До г-н д-р Иван Д. Шишманов
Министерството на Народното просвещение

Картичката Ви от 30 миналого имам на ръце и в отговор бързам да заявя, че с готовност Ви отстъпвам за напечатване в сборника „Нестинарето” (Огнеигрането) по 60 л. колата, за което Ви моля да ми явите за кога го искате, та да го препиша на чисто и Ви го изпратя. Това същото описание го печата (продължава) и илюстрираното списание „Светлина”.

Съм с отлични към Вас почитания (п) С. Шивачев⁸⁸

Бургас, 10 февруари 1899 г.

[получателят неназован]

Почитаеми Господине,

По повод писъмцето ви от 27 януари 1899 г. имам да Ви съобщя, че съм готов и на разположението Ви, щом се касае за въпроса от научна стойност. При това за необходимо считам, да ви явя, че в списъка на материалите има още много от последните доста интересни и със съдържание, някои от тях подобно на това на „Нестинарето”. Така например, притежавам цялата история, ведно със сключений тогава контракт и др. документи на Униатството в България (1860–1868), както и части от живота на покатоличения първо, а после потурчен Архимандрит Пахомий (Мехмед Ефенди), който по-късно пак обърнат в християнството. Дядо Цвятко се подвизаваше в Македония до 1877 г.; много важни и ценни надписи на гръцки и латински, събрани в Цариградско, Одринско, Лозенградско, Старозагорско, Бургаско, Варненско и др., както и описанието на множество статуи и части от такива, находящи се в горепоменатите места; обстоятелствено описание на Старозагорското разорение на 19–23 юли 1877 г. въз основание разказите на очевидци; описания на Цариградския музей; много важно откровение (предсказание) и с покойния Скобелева II посрещане в България; един оригинален месецослов на български, написан без ерове, който личи да е от миналото столетие; завещанието на Априлова, написано само на гръцки и руски; описание на Черно море, Цариград, Босфора, дарданелите, река Ергене, Странджа планина, Анастсиевата стена. Областта „Хасегия” (много интересно); Цариградският път – стар каменен, послан,

между Велико Търново и Одрин; пътуване по българо-турската граница от Черно море до река Арда; Устрелето (талазми, върколаци, топази) – тоже интересно.; Правенето (магия), правено с цел отмъщение на излъстена любовница или годеница; завързване – подобно на горното (магия) правено по време на сватба; побратимяването и неговите обреди.

Описване на разни развалините, дворец староврем[ски], Урдовица – крепост; Бунархисар, Пирогът и др.; черти от живота на известния англичанин – поляк Сен Клер; началник на родопското въстание 1878 г.; такива от живота на Продан Сербезов – виден патриот и поборник, убит през 1877 г.; едно твърде оригинално гръцко Афоризмо; превод от пророческото предсказание на Атангелос и пр. и пр.

Всички тези места, местности, реки и др. описания се намират в Турция. Някои от тези материали могат да бъдат печатани и на отделни брошури. Впрочем вам оставям да си изберете някои от тях и да ми ги отбележите да Ви ги изпратя на зависещи от ваша страна разпореждане.

С почитание: (п) С. Шивачев

Бургас, 8 март 1899

До г-н Ив. Шишманов
Професор във Висшето училище в София

Почитаеми Господине,

Подир няколко време намерявам да посетя столицата по частни работи, та тогава ще донеса онези от материалите си, за които ми пишете в последното си писмо, някои от които до тогава ще приготвя по-чисто. Относително фотографията на Нистинарето, писах на фотографа, който ми обеща да ми

изпрати една снимка – копие, за което ми иска шест лева.
Дотогава, види се ще си я доставя и ще Ви и нея донеса

С. Шивачев⁹⁰

Бургас, 12 януари 1900 г.

До Господин Председателя на
Българското книжовно дружество

Високоуважаеми господине,

От около 30 години насам, в качеството си на бивш народен учител, в разни села и градове, се занимавам по събиране материал за един пълен български речник, от какъвто за жалост, се лишава българската книжовност. За тая цел съм обиколил през летните ваканции всичките почти градове и по-големи села на Тракия, а особено на южната ѝ половина – Цариградский и Одринский вилаети, гдето, както тук в Родопите и Странджа планина четири пети от християнското население е българско и говори език сравнително чист от всякакви примеси от гръцки, турски и други говори, както това се случва в други части от българското отечество.

В събирането на материалите аз съм сполучил между другото да събера и запиша около 8-10, 000 български, първоначални и производни от други думи, никак не съществуващи и неупотребявани досега в писмени български език или, ако употребявани някои от тях, но в съвсем друг смисъл и значение; общи думи и думи, имащи в корена си общо с езиците: Руский, Чешкий, Полский, Сръбский, Гръцкий, Французкий (Латинский), Турский, Арабский, Персийский и Влашкий.

Целий речник, ведно с известните и употребявани досега

в писмени български език думи, ще брои около 65-70, 000 думи, състоящ се от един том, около 50[0] печатни листове, около 1000 страници гол.

За напечатването на този си труд няколко пъти се отнесох до Министерството на Народното просвещение с молба за парично пособие, но и днес молбата ми остана неудовлетворена, при всичко, че винаги ми се е обещавало такава, като при това известните авторитети по българската филология господата д-р Иван Д. Шишманов, Ат. Илиев и Матов не еднџж, писмени и лично ми са изказвали одобрението си и всячески са се старали да ме насърчават, да продължавам събирането на материалите.

Доскоро аз още хранех надежда за едно какво годе пособие от страна на Министерството на народното просвещение, но сега, предвид финансовото положение, в което се намира последното, изгубих всички надежда и се отправям към Вас с молба да ходатайствате пред достойно председателстваното от Вас Българско книжовно дружество, да благоволи и ми отпусне едновременно или в няколко срока, взаимнообразно едно парично пособие от 3-4, 000 лв., с помощта на което да мога да напечатам речника си, който вярвам ще намери добър прием в българската читающа публика.

До [дни] ще Ви изпратя и едно извлечение от речника.

Приемете уверения в отличното ми към Вас почитание

Адрес: С. Шивачев, гр. Бургас

Бургас, 2 януари 1900 г.⁹¹

Средец, 23 март 1900 г.

Уважаеми Господине,

Българското книжовно дружество, съгласно с новия си устав, приема да печата в своя орган и издания разни материали върху страната и народа ни, когато тия материали получат одобрението на съответния клон, обаче помощи то не може да дава за сега, понеже и то е поставено от нежеланието на държавата за тая година да го подкрепи, в мъчността дори за своята собствена издръжка.

Приемете, Господине, уверения в отличното ни към Вас уважение.

Отговаря: деловодителят⁹²

София, 8 юли 1905

Хотел „Константинопол“

Почитаеми Господине!

От три-четири дни съм тук и всякой ден идвам в министерството да Ви видя, но не биде възможно. Вярвам да сте получили днес: Месецословът (ръкописна книга без ерове) и „Заветът“ на Васил Априлов, за който ми писахте още през февруари 1899 г. Много желая да Ви видя лично и поговоря за „Речника“ си. „Историята на Униатството в Одринско“, тая на Архимандрит Пахомия, „Нистинарството“ и пр. На 10 того ще си дръгна надире за Бургас, та е желателно да ме приемете и изслушате днес-утре.

С отлични към Вас почитания

С. Шивачев – адвокат от Бургас⁹³

Бургас, 20 декември 1906 г.

До проф. Иван Шишманов - София

Почитаеми Господине,

Речникът, за който Ви додеях, за което искам извинение, е почти готов и след като се препише на чисто, ще го представя.

Ползвам от случая, обаче, гдето скоро ще се учредява инспекторат на частните училища, повечето от които са гръцки и турски и понеже поради печатането на речника ще трябва да съм близо или в столицата, моля Ви да ме имате предвид при назначаването на персонала му, гдето вярвам като бивш учител, ще мога да бъда полезен.

Съм с най-отлично почитание към Вас. Ст. Шивачев⁹⁴

Бургас, 21 юли 1908 г.

До Българското книжовно дружество

Уважаеми Господине!

Нищо не зная за участието на оставените Вам в началото на миналия юни „Български речник“ в ръкопис, та Ви моля да Ви бъде угодно да ме уведомите, даден ли е той за рецензия и в какво положение се намира въобще.

Приемете уважаеми, Господине, уверения в почитанието ми към Вас.

С. Шивачев⁹⁵

Бургас, 4 октомври 1910 г.

/Писмо до проф. Александър Т. Балан/

Почитаеми Господине,

Има повече от 30 години от как се занимавам със събирането на думи за български речник, какъвто преди няколко време можах да стъкмя и систематизирам. Състои се от около 400 ръкописни листове (коли) с около 72, 000 думи, наредени по строг азбучен ред. Повечето от малко известните думи, провинциализми и термини, съобщени с примери от живата реч и на другите славянски наречия, както и на езиците гръцки, турски и френски.

Бившият министър на Народното просвещение Иван Шишманов ми даваше надежди, че ще ме улесни за напечатването му, подканяйки ме да го свърша. За жалост той се оттегли от министерството тъкмо, когато аз привърших речника.

По-късно не намерих за благовременно да правя постъпки в този смисъл пред другите министри на Народната просвета.

Обръщам се към Вас с молба да ми дадете някои съвети по отношение на неговото отпечатване, като съм готов, ако е нужно да Ви изпратя и някои коли да ги прегледате и оцените в някое списание.

Приемете уверение в уважението ми към Вас.

Адресът ми е: С. Шивачев, адвокат в Бургас
/С. Шивачев/⁹⁶

Бургас, 16 март 1911

(До председателя на БАН)

Многоуважаеми Господине,

Драго ми е, че ми се предостави случай да Ви пиша и честития новий почетен пост Председател на Българската академия на науките – този върховен храм на мисълта и разума, гдето обитава и царува вечната правда и чийто достойни членове справедливо и заслужено са наречени безсмъртни, защото са обезсмъртили имената си със своята ученост и със своите добродетели, които са най-скъпото украшение на истинския учен философ човек и които със скромността си са се въздигнали пред очите на обществото напук на онези мними учени лицемери, които чрез надменността и суетата си, търсят изгодност от тази почест и слава.

Ползуван от случая изпращам Ви един конспект от разни трудове с молба да го прегледате дали не съдържа материали, които ще могат да се вместят в бъдеще в издаваните списания и сборници на Академията, като при това Ви заявявам, че и сам бих приел каква годя длъжност при последната: библиотекар, преводач от старогръцки и други езици или друго, каквото Вие ще благоразсъдите, само да съм по-близо до Вас, да Ви виждам и слушам по-често, обстоятелство, което твърде ме привлича и постоянно ме занимава.

По въпроса за селските общинските избори, нямам нищо особено, с което да Ви се похваля; установявам обаче, гдето поради някои уважителни причини не можахме да вземем по-деятелно участие в тях, каквото се каним да вземем в тази за Велико Народно Събрание.

Приемете искрените ми почитания към Вас. /п / С. Шивачев⁹⁷

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Право, VII, бр. 30, 2 октомври 1972.
- ² Притурка, 2 юли 1873.
- ³ *Шивачев, Ст.* Извлечение от историята на Бургаското българско училище.
- ⁴ *Аянов, Г. п.* Малко Търново и неговата покрайнина. Антропо-географски и исторически проучвания, Бургас, 1939.
- ⁵ *Аянов, Г. п.* Странджа. Етнографски, географски и исторически изследвания. Библиотека „Тракия“, № 1, София, 1938.
- ⁶ *Аянов, Г. п.* Малко Търново, с. 234.
- ⁷ Пак там.
- ⁸ *Аянов, Г. п.* Странджа, с. 7., бел. № 1.
- ⁹ Пак там.
- ¹⁰ *Аянов, Г. п.* Малко Търново, с. 234
- ¹¹ *Аянов, Г.* Поп Георги Бургазки. – Бургазки фар, XII, бр. 2060, 2 март 1928; *Кротков, Н.* Заслужили дейци за църковната независимост в Бургас. – Вечерна Бургазка поща, VIII, бр. 2380, 1936.
- ¹² *Шивачев, Ст.* Един забравен родолюбец поп Георги Стоянов. Бургас, 1911, с.11.
- ¹³ Пак там.
- ¹⁴ *Горов, Г.* По дирите на времето. – Странджански зов, Созопол, бр. 2 – 5, 4 февруари – 17 март 1983.
- ¹⁵ По Апостолов, Ст. Цит. съч., с. 27.
- ¹⁶ Из: „Кратки бележки за поп Сава Катрафилов”.
- ¹⁷ Пак там.
- ¹⁸ РИМ Бургас, IV, Инв. № 919.
- ¹⁹ *Христов, Ат.* Юбилейна книга на Бургас (1878-1928). Бургас, 1929, с. 4.
- ²⁰ В. „Марица”, Пловдив, бр. 115, 1879.
- ²¹ РИМ Бургас, IV, Инв. № 932.
- ²² Пак там. Инв. № 996.
- ²³ Пак там Инв. № 988.
- ²⁴ *Шивачев, Ст.* Покана за спомоществования. Бургас, 1895, с. 1.
- ²⁵ Писмо на Созополското ученолюбиво дружество от 1896 г. „Отец Паисий” във връзка с подготовката за честването за първи път празника „Св. Кирил и Методий”. Цит. по А. Ангелов, с. 48.

- ²⁶ РИМ Бургас, IV, Инв. № 931.
- ²⁷ Пак там.
- ²⁸ Пак там. Инв. № 983.
- ²⁹ Народни обичаи от Малко Търновско (Одринско). Записал Ст. Шивачев. – СБНУ. Кн. IV, 1891, с. 273-275.
- ³⁰ СБНУ, кн. VI, 1891, с. 23-27.
- ³¹ Сб. НУ, кн. IX, 1893, 224-227.
- ³² РИМ Бургас, IV, Инв. № 939 и 1037.
- ³³ Пак там.
- ³⁴ *Горов, Г.* Будители на българщината в бургаския край, 1999; също: *Апостолов, Ст.* Цит. съч., с. 62.
- ³⁵ РИМ Бургас, IV, № 987.
- ³⁶ Пак там. Инв. № 997.
- ³⁷ Пак там. Инв. № 998.
- ³⁸ Пак там. Инв. № 1001.
- ³⁹ Пак там. Инв. № 1018.
- ⁴⁰ Пак там. Инв. № 938.
- ⁴¹ Пак там, Инв. № 1351.
- ⁴² Пак там, № 1003, л.1-2.
- ⁴³ *Горов, Г.* Страданията и преживяванията на един странджанец. 75 години от освобождението на Малко Търново от османска власт. – Странджа, Малко Търново, 8 септември 1988, с. 4.
- ⁴⁴ РИМ Бургас. Инв. № 1015.
- ⁴⁵ *Попов, И.* Из миналото на Одрин, София, 1919, с. 44.
- ⁴⁶ РИМ Бургас. Инв. № 993.
- ⁴⁷ Пак там, Инв. № 995.
- ⁴⁸ НА на БАН, Ф 1К, оп. 2, а. е. 41, л. 70.
- ⁴⁹ Пак там, л. 71
- ⁵⁰ РИМ Бургас, IV, Инв. № 1013, л. 1-2.
- ⁵¹ НА на БАН, Ф 11, оп. 3, а. е. 1667, л. 2.
- ⁵² РИМ Бургас, IV, Инв. № 1010, л. 1-2.
- ⁵³ Пак там. № 1011, л. 1.
- ⁵⁴ НА на БАН Ф 11К, оп. 3, а. е. 1667, л. 6.
- ⁵⁵ РИМ Бургас, IV, Инв. № 933.
- ⁵⁶ Пак там. Инв. № 1042, л. 1-2.
- ⁵⁷ Пак там, Инв. № 1000.
- ⁵⁸ Пак там. Инв. № 993, л. 1.

- ⁵⁹ *Шивачев, Ст.* По географията на България. – „Глас от Изтока”, Бургас, I, бр. 9, 6 декември 1893, с. 7.
- ⁶⁰ НА на БАН Ф. 1К, оп. 2, а.е. 295, л. 43.
- ⁶¹ Пак там.
- ⁶² РИМ Бургас, IV. Инв.№ 935.
- ⁶³ Пак там. Инв. № 1040.
- ⁶⁴ *Горов, Г.* Стоян Шивачев. – Антени, бр. 18, 1 май 1985.
- ⁶⁵ Пак там.
- ⁶⁶ *Шапкарев, К.* Градиво за български речник.(Ред. Вл. Мурдаров). София, 2001.
- ⁶⁷ НА на БАН, Ф. 1 К, оп. 2, а. е. 41, л. 70.
- ⁶⁸ *Ангелов, А.* Родолубивата, просветна и книжовна дейност на Стоян Шивачев. – Начално образование, VI, 1966, кн. 12, с. 48.
- ⁶⁹ НА на БАН, Ф 11, оп. 3, а. е. 1667, л. 2.
- ⁷⁰ Пак там, Ф 11К, оп. 3, а. е. 1667, л. 3.
- ⁷¹ Пак там, л. 4.
- ⁷² РИМ Бургас, IV. Инв № 1009.
- ⁷³ НА на БАН Ф 1К, оп. 2, а. е. 174, л. 20.
- ⁷⁴ Пак там.
- ⁷⁵ Нова епоха, Бургас, IV, бр. 3, 10 декември 1903; пак там, бр. 15, 10 април 1904.
- ⁷⁶ НА на БАН, Ф 11, оп. 3, а. е. 1667, л. 10.
- ⁷⁷ Пак там, Ф. 1К, оп.2, а. е. 49.
- ⁷⁸ Пак там, Ф 109, оп. 1, а. е. 678, л. 2
- ⁷⁹ Пак там, Ф. 109, оп. 1, а. е. 678, л. 1; Ф 11К, оп. 3, а. е. 1667, л. 12 (1910).
- ⁸⁰ НА на БАН, Ф 1 К, Оп. 2, а. е. 41, л. 70.
- ⁸¹ Пак там, л. 71.
- ⁸² НА на БАН, Ф. 1К, оп. 2, а. е. 41, л. 72.
- ⁸³ Пак там, Ф. 11, оп. 3, а. е. 1667, л. 2.
- ⁸⁴ Пак там, л. 1.
- ⁸⁵ Пак там, Ф. 11К, оп. 3, а. е. 1667, л. 3.
- ⁸⁶ Пак там, л. 4.
- ⁸⁷ Пак там, л. 5.
- ⁸⁸ Пак там, л. 6.
- ⁸⁹ Пак там, л. 7-8.
- ⁹⁰ Пак там, л. 9.
- ⁹¹ НА на БАН, Ф 1 К, оп. 2, а. е. 174, л. 20.

- ⁹² Пак там.
- ⁹³ НА на БАН, Ф. 11К, оп. 3, а. е. 1667, л. 10.
- ⁹⁴ Пак там, Ф. 11К, оп. 3, а. е. 1667, л. 11.
- ⁹⁵ НА на БАН, Ф 1К, оп. 2, а. е. 49
- ⁹⁶ НА на БАН, Ф 109, оп. 1, а. е. 678, л. 2.
- ⁹⁷ НА на БАН, Ф. 1К, оп. 2, а.е. 295, л. 43.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Ангелов, А.* Родолубивата, просветна и книжовна дейност на Стоян Шивачев. – Начално образование, VI, 1966, кн. 12.
- Аянов, Г.* Поп Георги Бургазки. – Бургазки фар, XII, бр. 2060, 2 март 1928.
- Аянов, Г. п.* Странджа. Етнографски, географски и исторически изследвания. Библиотека „Тракия”, № 1, С. 1938.
- Аянов, Г. п.* Малко Търново и неговата покрайнина. Антропо-географски и исторически проучвания. Бургас, 1939.
- Горов, Г.* По дирите на времето. – Странджански зов, Созопол, бр. 2 – 5, 4 февруари – 17 март 1983.
- Горов, Г.* Стоян Шивачев. – Антени, бр. 18, 1 май 1985.
- Горов, Г.* Странданията и преживяванията на един странджанец. 75 години от освобождението на Малко Търново от османска власт. – Странджа, Малко Търново, 8 септември 1988.
- Горов, Г.* Будители на българщината в бургаския край, 1999.
- Кротков, Н.* Заслужили дейци за църковната независимост в Бургас. – Вечерна Бургазка поща, VIII, бр. 2380, 1936.
- Попов, И.* Из миналото на Одрин, София, 1919.
- Христов, Ат.* Юбилейна книга на Бургас (1878-1928). Бургас, 1929.

Шапкарев, К. Градиво за български речник. (Ред. Вл. Мурдаров). София, 2001.

Шивачев, Ст. По географията на България. – Глас от Изтока, Бургас, I, бр. 9, 6 декември 1893.

Шивачев, Ст. Покана за спомоществования. Бургас, 1895.

Шивачев, Ст. Един забравен родолюбец поп Георги Стоянов. Бургас, 1911.

**STOYAN SHIVACHEV AND THE MANUSCRIPT
"THRACE"
LIFE AND WORK OF STOYAN SHIVACHEV (1853-
1914)**

STOYAN RAICHEVSKI

Abstract: In the first part of the publication the author traces the life and work of Stoyan Shivachev – a prominent Bulgarian educator, revolutionary, publicist, lawyer, public figure and researcher in the field of Bulgarian history, dialectology, ethnography, folklore and geography related to Thrace, Strandzha, Burgas and the Burgas region, in which he was a pioneer. The second part presents the rich archival heritage of Stoyan Shivachev. Special attention is paid to two of his manuscripts: 'Thrace – from the Balkan and Rhodope Mountains to the Aegean and Black Sea' and 'A Complete Dictionary of the Bulgarian Language'. The third part includes unpublished letters by and to Stoyan Shivachev in connection with the publication of the manuscript "Thrace" and other of his works and materials.

Keywords: Stoyan Shivachev, biography, archival heritage, 'Thrace' manuscript, letters

✉ Стоян Райчевски
Тракийски научен институт

Stoyan Raichevski
Thracian Scientific Institute
E-mail: stoyanr@abv.bg

БЪЛГАРСКИ СВИДЕТЕЛСТВА ЗА ЖИВОТА И СЪБИТИЯТА В ОДРИН ПО ВРЕМЕ НА ОБСАДАТА ПРЕЗ 1912-1913 Г.

СВЕТЛОЗАР ЕЛДЪРОВ

Резюме: Представени са четири лични свидетелства за живота и събитията в обсадения Одрин през 1912-1913 г.: писмото на българския униатски свещеник Иван Гаруфалов, писано броени дни след превземането на Одрин на 13 март 1913 г. и адресирано до неговия брат Стойчо Гаруфалов, офицер от българската армия и активен деец на Македоно-одринското освободително движение; спомените на екзархийския учител Стоян Бъчваров и на ученика от горните класове на българската мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“ в Одрин Светослав Димитров; свидетелството на бившата учителка Радка Елдърлова, заварена от войната като 12-годишно момиче и ученичка в Педагогическия лицей на хърватските милосърдни сестри. Тяхната лична, човешка гледна точка разкрива обсадата на Одрин не само като величествен епизод от Балканската война, но и като разнолика човешка съдба. Въвеждащата част на публикацията припомня сведения за българите в Одрин и техните просветно-религиозни институции до Балканските войни.

Ключови думи: Одрин, обсада, 1912-1913, лични спомени

За обсадата, атаката и превземането на Одрин през 1913 г. са изписани хиляди страници от десетки и стотици автори, българи и чужденци. Едни разказват за героизма на българ-

ската войска при шурма на крепостта, други изследват военния гений и оперативното изкуство на командването, трети се интересуват от въоръжението и снаряжението, някои се опитват да подценят или направо да отрекат значението на победата. Повечето от авторите са писали своите книги, монографии, студии и статии въз основата на архивни документи и други материали, както повеляват строгите канони на историческата наука. Значително по-малко са публикацииите, посветени на живота в обсадения Одрин. Известни са само няколко спомена на очевидци, жители на града или попаднали по една или друга причина в него по време на Балканската война и публикували впоследствие своите лични свидетелства и преживявания. Авторите на тези мемоари не цитират командирски заповеди, не се позовават на оперативни планове, не ползват секретни доклади. Въпреки това – или може би тъкмо затова – техните истории са интересни именно с личната, чисто човешка гледна точка. Видяна през нея, а не през погледа на академичната наука, обсадата на Одрин се разкрива не само като величествен епизод от Балканската война, драматична, пленяваща и впечатляваща страница от учебниците по история, но и като разнолика човешка съдба, частица от истинския живот. Такъв, какъвто е бил живян в продължение на пет месеца от хиляди човешки същества в униформа или цивилно облекло, събрани по волята на историческата необходимост за живот и смърт отвътре и отвън града.

Четири такива лични свидетелства за живота и събитията в обсадения Одрин предлага настоящата публикация. Първо по хронология е писмото на българския униатски свещеник (католик от източен обред) Иван Гаруфалов, писано броени дни след превземането на Одрин на 13 март 1913 г. и

адресирано до неговия брат Стойчо Гаруфалов, офицер от българската армия и активен деец на Македоно-одринското освободително движение. Следват два спомена, оповестени под формата на съобщения в юбилейната научна конференция за 50-годишнината на Одринската епопея, състояла се на 26 март 1963 г. в София – на екзархийския учител Стоян Бъчваров и на ученика от горните класове на българската мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“ в Одрин Светослав Димитров. Последният документ в публикацията е едно още по-късно свидетелство на бившата учителка Радка Елдърова (1900-1986), моя близка роднина, заварена от войната като 12-годишно момиче и ученичка в Педагогическия лицей на хърватските милосърдни сестри. През 1979 г., като студент в Историческия факултет на Софийския университет, помолих леля Радка да сподели своите спомени от обсадата на Одрин, което тя направи в обширно писмо. Преди да представя техните свидетелства в автентичния им вид, намирам за необходимо да припомня някои сведения за българите в Одрин и техните просветно-религиозни институции.

В навечерието на Балканската война Одрин е вторият по брой на населението град в европейските вилаети на Османската империя след Солун. Както е обичайно за онази епоха, статистиките обаче са само приблизителни. Според повечето български статистики градът наброява около 80 000 жители, от които 30 000 мюсюлмани в мнозинството си турци, но също българи, албанци и цигани, 22 000 гърци, 10 000 българи християни, 12 000 евреи, 4000 арменци и 2000 други, предимно европейци.¹ Според други обобщени статистики, цитирани от чужди военни кореспонденти през войната, Одрин до обсадата е имал население от 120 000 души, от които 55 000 турци, 20 000 гърци, 20 000 евреи, 10 000 българи и 6000 арменци.²

Българите в Одрин обаче са около 10 000 още по време на Руско-турската война от 1877-1878 г. След това постоянно намаляват, което е тенденция изобщо за българското население в Одринския вилает.³ Проф. Любомир Милетич обяснява това с репресиите срещу националноосвободителното движение: „Строгите мерки, които турското правителство взе по време на въстанието на 1903 г. и след него в течение на десетте години до избухването на войната на 1912 год., в твърде значителна степен намалиха числеността на българщината в Одринския вилает“. Милетич привежда като доказателство рапорт на българския консул в Одрин, според който за този период от Одринския вилает се изселили в България 2 787 български семейства или около 14-15 000 души.⁴ Тази тенденция обаче не е само последица от репресиите срещу революционното движение и въстанието, а целенасочената политика за обезбългаряване и етнорелигиозно хомогенизиране на този стратегически район, за който Високата порта не храни и капка съмнение, че в обозримо бъдеще ще се превърне в основен операционен театър в неизбежната война с България.

Като анализира различните статистики, проф. Л. Милетич изчислява българите в Одрин през 1912 г. на 634 семейства българи екзархисти и 1016 семейства българи патриаршисти и униати.⁵ Обикновено за тази епоха се приема, че едно домакинство се състои от 5 до 6 членове, следователно общият брой на българите в Одрин през 1912 г. по данните на Милетич ще варира между 8 250 и 10 700, от които между 3 170 и 3 804 екзархисти. Но освен с демографските си параметри, одринските българи участват във формирането на облика на града и със своето културни институции и дейност.

Одрин се превръща в център на българското културно-просветно и църковно-религиозно дело в Одринския ви-

лает още през Възраждането и утвърждава тази си роля в годините след Берлинския конгрес. Първото училище е открито през 1851 г. в махалата Кале. Опитите за разширяване на училищното дело се натъкват на яростна съпротива от страна на елинизма и Цариградската патриаршия. Заради своите стратегически интереси към Проливите и техния хинтерланд Русия също не оказва достатъчна подкрепа, както на други места.⁶ През 1874 г. в града вече се наброяват четири взаимни училища в махалите Кале, Каик, Керишхана (назовавано в изворите също Киришхана, Киришхане, Киршхана) и Сарък мегдан (Саръмегдан), последното основано от П. Р. Славейков през същата година.⁷

Екзархийското училищно дело намира по-добра почва за развитие след Руско-турската война през 1877-1878 г. Още по време на руската окупация и с руски средства в Одрин са отворени шест основни училища за момчета и момичета в Каик, Керишхана, Кале и Илдъръм. Училището в Калето е главно или средоточно и с откриването на първи прогимназиален клас през учебната 1879-1880 г. придобива статут на трикласно училище.⁸ През учебната 1885-1886 г., когато в него има 6 учители и 50 ученици, то се развива в четвъртокласно училище. През 1896 г. от него израства Българската мъжка реална гимназия „Д-р Петър Берон“, оставила ярка следа в образователното, възпитателното и културното минало на одринските българи. След две години гимназията се пренася в нова сграда в квартала Балък пазар. С откриването на шести клас за учебната 1896-1897 г. тя е преименувана на Българска мъжка педагогическа гимназия „Д-р Петър Берон“. Впоследствие, заради пожари гимназията се мести още два пъти. През 1910-1912 г. за нея е построена нова

сграда на стойност 150 000 златни лева, която обаче заради войната и последвалата я катастрофа остава неизползваема⁹.

Българската мъжка педагогическа гимназия „Д-р Петър Берон“ е „ковачница за просветителски и революционни кадри в областта“ в продължение на три десетилетия, по думите на проф. Воин Божинов.¹⁰ През учебната 1897-1898 г. тя има 133 ученици, от които 96 от Одринския вилает, 15 от Македония, 15 от Княжество България и 7 от Цариград и околностите. С годините броят на учениците постоянно се увеличава, за да достигне своя връх през 1909-1910 г. – 180 ученици. През учебната 1911-1912 г. учениците са 158. Директор на гимназията тогава е Димитър Мирчев, а учителският персонал се състои от общо 16 души (половината родом от Одринско, половината от Македония).¹¹ Гимназията има и добре уреден пансион. Като мощно оръдие на културно-националната борба в града и региона се използва и струнният ученически оркестър, основан от арменецът Максуд Якобиян и доразвит от унгареца Михай Шафрани и българина Михаил Балджиев, учители по музика.¹²

Одринската българска мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“ е средище и опора на македоно-одринската освободителна борба в града и вилаета. От 1895 до 1907 г. председателите на Одринския окръжен революционен комитет са неизменно учители от гимназията: Христо Коцев (1885-1897), Лазар Димитров (1897-1901), Спас Мартинов (1901-1902), Велко Думев (1902-1903), Андрей Мацанов (1903-1904), Петър Васков (1904-1907). Секретарите и членовете на комитета също са от средите на гимназиалните учители, те са организатори и ръководители на околийските и местните комитети в Одрински революционен окръг.¹³

Екзархийското училищно-просветно дело в Одрин се допълва от Девическата педагогическа гимназия „Янко Касъров“ с 32-годишна история, която през учебната 1910-1911 г. има 139 ученички. Учителският персонал възлиза на 12 души, 8 учители и 6 учителки (1 от България, 2 от Одринско, 9 от Македония). Директор е Иван Мавров. И девическата гимназия разполага с пансион.¹⁴

В града известно време съществува екзархийско трикласно свещеническо училище – Духовна семинария. През учебната 1910-1911 г. в него се обучават 19 младежи (8 от Одринско и 9 от Македония), които като стипендианти на Екзархията се подготвят за бъдещи свещеници. В края на учебната година то е закрито, а семинаристите са прехвърлени в свещеническото училище в Скопие.¹⁵

Българите екзархисти в Одрин имат още четири смесени начални училища, по едно за всяка махала – Каик, Керишхана, Илдъръм и Сарък мегдан. В града от 1897 г. съществува женско благотворително дружество с цел да подпомага бедните ученици в града. В него членуват 120 българки, а капиталът му на стойност 120 златни турски лири е вложен в БНБ – София.¹⁶

Във всяка одринска махала, населявана от българи, има и по една екзархийска църква: „Св. Георги“ в Каик, „Св. Св. Константин и Елена“ в Керишхана, „Св. Димитър“ в Илдъръм, „Св. Пантлеймон“ в Сарък мегдан (от тях днес са запазени или по-скоро възстановени в наше време само първите две). За известно време между 1897 и 1905 г. в мъжката гимназия е имало и параклис „Св. Св. Кирил и Методий“. Одрин е седалище на Българска митрополия, но Високата порта никога не издава берат за Български владика – не само заради противодействието на Цариградската патриаршия,

но и под натиска на Русия, чиито геостратегически интереси към проливите я правят много чувствителна към Одрин като част от техния хинтерланд.

Този църковно-канонически дефицит на българското екзархийско дело, който го поставя в неравностойно положение спрямо Цариградската патриаршия и гръцкото културнопросветно дело, е компенсиран от присъствието на Българското униатство. Обикновено, когато в тази епоха се говори или пише за униатството, то се представя като чужда пропаганда. По инерция и историческата наука дълго време го третираше наравно със сръбската и гръцката пропаганда. Трябва обаче дебело да се подчертае, че за разлика от сръбската и гръцката пропаганда, които късат живо месо от българския национален организъм и хранят с него великодържавните програми на съответните страни, униатството (както впрочем и протестантството) утвърждава българското национално съзнание и оставя след себе си истински крепости на българщината – достатъчно е да се споменат Кукуш в Македония и Малко Търново в Одринска Тракия и тяхната роля в македоно-одринското движение. В последните години този въпрос вече е решен справедливо. Едно такова неопровержимо свидетелство е и мястото и ролята на Българското униатство в Одрин преди и по време на Балканската война.

Като най-крупен просветно-религиозен център на униатството в Тракия изпъква Одрин, въпреки че българите католици там са по-малочислени от която и да е от селските енории. За сметка на това в града има четири източнокатолически храма: „Св. Пророк Илия“, катедрална църква на епископ Михаил Петков в махалата Керишхана, „Св. Димитър“ в Каик, „Св. Св. Кирил и Методий“ на възкресенците

в Кале и „Св. Св. Петър и Павел“ на възкресенците в предградията Караагач. Още по-голяма тежест на българоуниатската общност придават католическите учебни заведения и просветната дейност, в която главна роля играят религиозните мисионерски общества (ордени) на възкресенците и успенците.¹⁷

В града има Българска католическа митрополия и униатски владика – българин по националност и стремления. От 1883 г. униатски епископ в Одрин е Михаил Петков, родом от същия град. В навечерието на войната българите униати в Одрин са само около 250-300 души, но разполагат с две енории – в махалата Каик с църквата „Св. Димитър“ и в махалата Керишхана с църквата „Св. Илия“.

Макар да са значително по-малобройни от своите екзархийски сънародници, българите униати в Одрин имат съизмерими с тях църковно-религиозни и културнопросветни институции. Това в най-голяма степен се дължи на подкрепата на католическите ордени на френските успенци, полските възкресенци и загребските милосърдни сестри, които действат в града и региона от началото на 60-те години или от края на XIX в. В непосредствен досег с българското население в Одринска Тракия, католическите мисионери освен това се изявяват като истински застъпници на българската национална кауза в Европа и чрез своето влияние върху институциите и обществото играят ролята на това, което днес се нарича политическо лоби.

Полските възкресенци поддържат в Одрин известната Българо-католическа гимназия, призната за средно учебно заведение от Министерството на народното просвещение в София. Директор на гимназията и настоятел на възкресенците по това време е Станислав Грич (от 1911 г.). След го-

лемия пожар през 1905 г., заради който пропуска две учебни години, гимназията прехвърля апогея на своята слава и бавно поема по пътя на залеза. Въпреки това за град като Одрин тя продължава да грее с европейски отблясък. Учебното заведение действа с пълен пансион, поддържа модерно европейско преподаване с отлична езикова подготовка, разполага с физическа и химическа лаборатории, практически работилници и театрален салон, гордее се с оркестър, ръководен от известния в българската музикална култура унгарски диригент Михайл Шафрани, има също своя печатница и дори ученическо списание „Мисъл“, списвано и редактирано от самите ученици. Само в периода 1903-1912 г. в гимназията учат 682 младежи, повечето от които са от Одринска Тракия и Македония, но също и от България. Преподавателският персонал се състои от 12 до 14 учители – свещеници и миряни. Възкресенците поддържат в Одрин и духовна семинария за подготовка на униатски свещеници, асоциирана към гимназията.¹⁸

Свой колеж, духовна семинария и храм в Одрин имат и успенците, настанени в предградията Караагач. Колежът „Св. Василий“ съществува от 1897 г. и в навечерието на войната има около 160 ученици. Оттогава датира и униатската семинария с около 30 семинаристи. Възпитаниците и на двете учебни заведения, в голямата си част българи, освен общообразователна и богословска подготовка получават и отлични познания по френски език и култура.¹⁹

От 1881 г. в махалата Стамболйолу съществува педагогически лицей „Мария Лурдска“, поддържан от Загребската провинция на обществото „Сестри на милосърдието на Св. Викентий от Пола“. Учебното заведение се развива до пълна гимназия и се утвърждава като едно от елитните девиче-

ски училища не само в града, но и в цяла Одринска Тракия. Структурирано е в три степени – четири отделения, четири общообразователни прогимназиални класа и три педагогически гимназиални класа. Преподаването е главно на немски език, а като втори чужд език в по-горните класове се изучава френски. Ученичките от български произход изучават още български език и литература, а тези, които са от православно вероизповедание, учат и вероучението на родния си език. Предназначението на учебното заведение е да подготвя учителски кадри и затова в гимназиалните класове са застъпени различни педагогически дисциплини – възпитание, дидактика, методика и история на педагогиката.

През учебната 1911-1912 г. в педагогическия лицей „Мария Лурдска“ учат 202 девойки, от които 70 българки от Царство България и Одринския вилает, а останалите са гъркини, еврейки, арменки, туркини и др. Ученичките в трите гимназиални класа са 38, от които 28 българки (25 от България, 3 от Османската империя). Прогимназиалните класове наброяват 72 ученички, от които 30 българки (15 от България и 15 от Османската империя). Преподавателското тяло се състои от 12 монахини, предимно хърватки, и две цивилни лица – учителка и учител. В навечерието на Балканската война управителка на лицей е Мария Йозефа, а секретарка – Текла Делач, и двете хърватки. На 18 май 1912 г. те изпращат изложение до българското консулство в Одрин, с което дават подробни сведения за структурата, програмата и персонала на девическия педагогически лицей „Мария Лурдска“ и молят за ходатайство пред Министерството на народното просвещение в София за признаването му като пълно средно учебно заведение според българското законодателство. Избухналата няколко месеца по-късно Балканска война не позволява това да стане факт.²⁰

Просветното дело на католиците в Одрин се допълва от две основни училища – „Св. Елена“ за момичета, поддържано от облатките успенки, и друго за момчета, ръководено от възкресенците.²¹

Следователно, макар малобройни като население, българите униати в административния център на Одринска Тракия имат внушително присъствие като религиозни и просветни институции, а това е от полза за българското национално дело в града и региона. Само по този начин наличието на осем гръцки църкви в Одрин се уравновесява от четирите екзархийски и четирите униатски храма, а субсидиите на българската държава за първите и подкрепата на мисионерските общества за вторите поддържат такова равнище на просветните учреждения, каквото за гърците се оказва непосилно. Само взето в своята съвкупност, просветно-религиозното дело на българите – православни и католици, респективно екзархисти или униати – е в състояние да противостои на елинизма и културно да оправдае политическите стремежи на България към Одрин. Поотделно това не е по силите нито на едните, нито на другите.

1

Писмо на одринския католическия свещеник о. Иван Гаруфалов до брат му капитан Стойчо Гаруфалов

Одрин, броени дни след 13 март 1913 г.

Обични ми Бати,

Вчера получих писмо от булката, писмо което аз вече от три седмици с нетърпение очаквах, защото ѝ бях телеграфирал веднага след падането на Одрин, като исках да узная

нещо за Вас. И в туй си писъмце именно тя ми каза, че иска-ла веднага да ми отговори по телеграфа, но неустановените още телеграфни сношения с Одрин не й позволили, та сед-нала да ми пише писмо. Надълго и подробно ми разправя за Вас, за Вашето заминаване, за длъжностите Ви, за честите Ви поболявания. Пише ми де да Ви търся с писмата си, тък-мо туй, което най-много исках да узная. Много офицери, с които съм се срещал още в първите дни и които В познават, можаха да ми кажат само туй, че Вие трябва да сте към Ча-талджа (видях се с Г-н Алекси Георгиев; Г-н Каишев и той е тук и дохождал у дома, но не ме намери). И тъй аз тъкмо се глаших да Ви пиша и търсех само свободно време, а то ето че дохожда и Вашето писъмце тъкмо навреме, защото виж-дам от писмото на булката, а сега и от Вашето се уверих, че аз пръв трябва да Ви съобщя, драги ми Бати, скръбната вест за смъртта на милия ни Татко.

Да, Бати, аз при първото известие не усетих тъкваз скръб, каквато сега е препълнила сърдцето ми като виждам, че аз, че на мене се падна този дял, аз да Ви известявам – на Вас – и то при такъв случай, при такъвиз обстоятелства, най-печал-ната сигурно и за Вашето сърдце, вест! Но, Бати, моля Ви се още тук, не скърбете! Не се тревожете, за Бога! Вашата длъжност, а главно Вашето здравие изисква това. Какво мо-жем да направим ние! Дошло му времето. Бог тъй отредил. Вярно е, че Вие имате двойно право да скърбите. Знам Ва-шата синовна любов, знам горещото Ви желание по-скоро да го видите и да станете подкрепа за старостта му.

Но, Бати, бъдете спокоен. Татко умря щастлив със съз-нанието, че си е изпълнил най-съвестно родителския дълг. А колкото за Вас, аз мога най-положително да Ви уверя, че той дълбоко съзнаваше и радостно и признателно признава-

ше Вашата към него привързаност и истинските Ви синовни чувства. Затуй бъдете спокойни! Нека кажем от сърдце „Мир на праха му“ и „Бог да го прости“. Той мина към по-добър живот, за който настоящия му беше само едно пригото-вление. Трудолюбието и честността бяха негов идеал. Два или три дни преди смъртта си той сам ходил в църква дето след св. Служба най-набожно се изповядал и приел светото При-частие. На 28 януари силни вътрешни болки изчерпват по-следните му физически сили; при последната си минута още не е можал да забрави, че той е бил задължен и отговорен, че воденицата била оставена сама и затворена и могат някои в такъвиз време да влезнат и направят пакост, заръчвал затуй на Кака, която през цялото му боледуване не се отдалечила от леглото му, заръчал й да му приготви дрехи та на заранта да си отиде. Заранта обаче той не дочакал, но нека се надеем, че той е осъмнал в друга заран, там дето мрак и тъмнина не са познати, а вечното Слънце владей и вечна светлина.

Ние можем да се утешаваме, Бати. Татко не ни остави богатства за този свят, но той ни остави име, чест, пример. Завещание не писа, не остави, но думите, които ми каза ми-налия распус, когато го молих да раздели сам и определи всекому онуй, което държеше и пазеше за нас, той ми пов-таряше, аз искам сами братски да се поделите, да видя аз и хората, че се обичате, че зачитате бащината си памет и да ви се радват всички. Това е, Бати, неговото завещание, взаимна-та ни любов, всички ни той е имал на устата си в предсмърт-ния си час, всички е искал да види, тук нямаше туй щастие ни той, ни ние, но следвайки съвета и примера му, ще ни се даде в небето да бъдем заедно и то навеки. За погребението му са помислили отците, тържествено и заслужено като на лице, което цял град е почитал и уважавал, и името му ста-нало синоним на труд и честност.

Татко е бил щастлив да види Отечеството ни свободно. Той още в първите дни на войната е уверявал всички, че този път българите ще додат, че на Турция дните се броят вече на пръстите. Неговото желание беше да ни вид всички до един събрани при него, но бедния нема туй щастие. Аз незная как Вие до сега да не знаете нищо за туй, когато те от [Малко] Търново тутакси телеграфирали във Варна. Може като не са знаели де да Ви търсят и дали булката си е била във Вратца, за което и аз се съмнявах.

Тази беше първата новина, която получих веднага след падането на Одрин от един търновец, дошъл да ни види и си вземе момчето, което заедно с другите момчета от Одринско бяхме задържали тук, като за по-сигурно уж, но пак, Слава Богу, ние тук лошо не видяхме. Много бих желал, драги Бати, да Ви опиша подробно за обсадата ни и за положението ни тук през това време, желал бих много, особено сега, в този случай са Ви занимава и отклоня тъжните мисли, но какво да правя, когато ми е почти физически невъзможно – време ми липсва. Вкъщи не се свъртам – по Кметство, по Командантство, този иска служба, онзи пък разрешение, днес например цял ден изгубих с доставяне от Кметството брашно за нашите бедни. Дядо владика остави всичко на мене и аз трябва да тичам. Вкъщи пък трябва да водя българската кореспонденция на Пр. О. Настоятеля, който е зает с пишени рапорти, доклади и писма из Европа. Затуй, Бати, като оставам подробностите за по-после, когато наскоро вярвам да дойдете в Одрин, сега само с две думи ще Ви опиша как прекарахме тук тази тежка 6 мес[ечна] обсада.

Тук, преди всичко до последните дни пред избухването на войната, не вярвахме, че ще има война; когато обаче Черна Гора започна, аз промених мнението си и започнах да

настоявам за изпращането нашите ученици, които бяха от България. Консула ни тук, Г-н Кожухаров, не се съгласяваше и казваше, умишлено или не – не знаем, какво война няма да има; когато обаче и нему турците каетиha паспорта той си замина, като предостави на Руския консул да се погрижи за изпращането на учениците, ние едва сварихме с предпоследните товарни тренове да ги изпратим чрез Ц[ари]град – Кюстенджа – Русе. Но сестрите и другите пансионери не можахме и това да направят и колко те си изтеглиха затуй, едни от страх като сестрите, в къщата на които паднаха две гранати, други пък от глад.

Аз, Бати, още от началото исках да дойда в България като военен свещеник и с учениците исках да се промъкна, но настоятелите не ми позволиха и добре направиха, аз види се бях по-нужен тук, едно че бях се вече много ангажирал като на моя отговорност укривах у дома един от въстаниците в Търновско, когото турците още в началото на октомври потърсиха да хванат като най-опасното лице тук и когото бяха осъдили вече на бесилка. Той не се предаде, когато го потърсиха в къщата му, сполучи да се укрие няколко дни по чужди къщи, докато аз всячески се стараях да наклоня О. Настоятеля да го укрием вкъщи у нас, риска беше наистина голям и той се виждаше непреклонен, но най-после молбите ми придружен от сълзите на жената на търсения под камък комита надвиха. О. Настоятел склони. Най-напред уж много криехме даже и от самите домашни, и аз даже в джобовете му криех и носех храна, но после се отпуснахме, па и О. Настоятел се одързости и пушна още двама от православните учители и те потърсени, но сполучили да се укрият, единият от тях беше тъкмо онзи Иван Димитров, който през време на примирието сполучи да се промъкне и избяга от града, и на когото бях заръчал да пише на булката.

Освен тези въщи имахме още десетина други българи, непотърсени наистина, но да бяха вън, щяха да ги хванат само за туй, че са българи и хайде в Мала Азия, дето са вече около 200 души българи само от Одрин, между които и нашите двама учители бр. бр. Антонови, които не сполучиха, или по-добре, не вярваха, че турците ще се опасяват и като от тях хора. Всички учители и по-събудени българи бяха хванати в една нощ на 6 октомври и още на другия ден в Ц[ари]град.

За първите дни от войната и за първите напредвания на нашите войски можахме още да се научим, щом обаче падна Лозенград и Одринската блокада се привърши, тогава започнаха за нас най-тежките дни, дни на неизвестност и нетърпение. Докато не беше започнала многобезпокоителната за нас бомбардировка на града, всички топовни гърмежи и пушечни престрелки бяха за нас една разтуха, особито нощно време струваше ни се че сме на турска донанма, сраженията и гърмежите, освен туй ни насърдчаваха, понеже чувахме нашите освободители тук, тук около нас, чинеше ни се за всяко сражение, че ще бъде последвано от тяхното нахлуване и падане на града. Нощно време, на който час и да бе, ставахме и на прозорците на тавана дето сме зъзнали от студ чак докато не е заглъхнала и последната пушка от нощното сражение.

Разбира се, за тия сражения ние можехме да се учим, че всички стават в полза на турците, но туй си го вярваха само те, аз малко много се имах верни сведения, защото имах сношения с вънкашни хора, които следяха всичко и когато сполучваха, промъкваха се при българите. Бомбардировката започна на 8 ноември на Архангелов ден. Паниката от ден на ден нарастваше. Много хора потърсиха подслон в нашето

заведение. Оставихме на разположение Гимназията, дойде и Руския консул, едно още младо и много симпатично момче, с когото станахме много близки особито при втората бомбардировка, когато глада започна да върлува, тогава той издействува от правителството да му се отпускат по 5 торби брашно на седмица, българските и гръцките поданици отиваха с паспортите си при него, а бедните тукашни пък при мене и много добрия Г-н Клименко (тъй му беше името) ми дава и брашно, и пари. Бедният Г-н Клименко много се беше нервирал и изплашил, понеже в Руското консулато падна граната, тогава той се пренася уж за по-безопасно далеч от турската махала и по към нас в Гръцкото консулство, но една нощ и там пада граната, тогава дохожда у дома, дето му дадохме най-безопасното място в... избата.

Примирието го прекарахме с големи надежди, че от ден на ден ще се подпише мирът – много бяхме изморени и изплашени. Аз често ходих около гарата и там причаквах българските тренове, покланяхме се взаимно с кондукторите и прислужниците и пак се завръщах дома да кажа на нашите затворници, че съм видял българите или пък им донасям и някой вестник, ако можех отнякъде скришно да намеря. Аз можех много лесно да избягам с трена, но трябваше тук да седя.

Подновяванието [на] войната, а заедно с нея и бомбардировката на града, която този път беше по-страшна или поне на изплашения вече народ и излъган в своите надежди за мир по-страшна му се стори, но още в първата вечер Гимназията ни се напълни с народ. Дойде гръцки владика, българския православен архимандрит (православните българи тук нямат владика), френския консул, и когато при първата бомбардировка имахме само около 50 души и то само мъже,

сега станаха 500 души с жени и деца цели фамилии. О. Васил и О. Настоятел не искаха да допуснат както и по-напред жени, понеже не било позволено, аз с другите отци сполучихме да ги разубедим, понеже тук е един извънреден случай, дето се касае за живота на хората, а най-последно те не са в манастира, дето наистина е забранен входа за жените, но отиват в Гимназията, нещо съвсем отделно.

В два дни всички класни стаи, приготвителния и театралния салон, избите, столовите за учениците, с една дума всички дупки се изпълниха с българи, гърци, арменци и французи, колкото бяха останали. Имаше около сто души преимуществено австрийските поданици и у сестрите, но всички предпочитаха у нас, защото там падаха много гранати наоколо и две в самото здание. Не можете да си представите как прекарахме последните два месеца с толкоз хора въкъщи, каква бъркотия, каква врява, особено нощно време, ако се случеше да падне близко някоя граната, един писък, една врява, едно тичание надолу по стълбите, по цели нощи сме стояли на крака с О. Префекта да ходиме от стая в стая, от изба в изба да ги успокояваме.

Аз отстъпих стаята си на една българка с четири деца, които се бяха поболяли в тази гюрултия и развален въздух. Баща им, директор на Харманлийската гимназия, доброволец, цели 6 мес[еца] се въртял около Одрин в неизвестност за тях и веднага на първия ден щом падна Одрин и той догърча. Аз спях долу в една отделна изба, но най-последно отидох в манастира, дето един от братята ми отстъпи леглото си, а той на земята, всичките стаи и там бяха заети от владичите, архимандрита и някои други господа.

Тъй прекарахме двата последни месеца на обсадата. В града гладът вършеше опустошение, бедното население и

войниците най-много си изпатиха, но страдаха се турците, а само напоследък започнаха всички да се опасяват и питат какво ще се прави, ако туй продължи още? На нашата врата всекидневно се трупаха по 300-400 души просяци. Ние вече сами нямахме, порциите ни бяха намалени до необходимото, но пак за бедните намирахме по един резен, а то какво беше за една майка с по няколко деца някога. Захарта, солта и газта вече бяхме ги забравили даже. Една ока захар, ако се намираше, струваше най-малко 35 лева. За една торба брашно даваха 10 лири и пак нямаше. А за вестниците какво да ви кажа, Руския консул всеки ден ми казваше, О. Иван, намерете ми един вестник, три лири ще дам, а аз зная, че и 4 се продаваха, и че само за едно четене на вестник даваха 40-50 гроша. Докато по-напред поне аеропланите ни спохождаха по-често и хвъргаха някоя прокламация, напоследък и те не се показваха и нашето положение ставаше нетърпимо.

На 11 март започна атаката на града, последвана от решителния и приснопаметния щурм. Ние усетихме, че нещо важно се започва около нас, но не допускахме, че тъй скоро ще се свърши. Хвърлиха се на няколко пъти значително число гранати в града, които причиниха големи пакости между населението, паниката стана още по-голяма, у нас занахлуваха нови тълпи изплашени, заеха и най-горния кат от Гимназията – спалното на учениците, дето досега никой не се решаваше да иде: всички искаха ниско, ниско; вътре, казва, да сме, та дето и да е – на двора, на земята.

И тъй, последните два дни числото на подслонилите се при нас дойде до 700 и този всичкия народ на 13 март към 10 ½ ч. рано, покатерен по всички прозорци на всички етажи акламираше, викаше, махаше с кърпи и шапки, и с неизказана радост посрещаше първата българска войска – Царския

конен гвардейски полк, който влезна в улицата Балъкпазар и после закриви пред нашата къща, дето при входните врата на самата улица бяхме двамата с Руския консул, забравен българофил, тласкани отзад от една силна вълна от хора, всички любопитни да видят тия храбри синове на България, които с едва що свършения подвиг учудиха цял свят и въздигнаха българското име, като сломиха и погребяха за всякога вековния тиранин, противник на науката и напредъка.

Същия ден към 7 ½-8 часа рано аз свърших литургия, но когато бе още към средата й един силен гърмеж разтърси църквата, един от прозорците сам се отвори, олтаря се посипа с кереч от тавана. Това беше избухването на барутните погребни край града, запалени по заповед на Шукри паша, такива изгърмявания последваха няколко, но вече по-слаби, защото по-далечни. Свършвам, излизам на улицата, гледам турски войници бягат насам натам, прекосяват улицата и при някое къоше се спотайват. Като видяха мене, 10-15 души притърчаха и уплашено ми казват: отче, страх ни е, българите вече навлизат към сарая, ние напуснахме казармите и заедно с всички войници избягахме в града, но страх ни е да не би турците да дойдат да ни събират и повърнат назад.

Аз бях утърчал предварително на тавана, взимах далекогледа и гледам на укреплението, дето живееше Шукри паша, бяло знаме; всичката околност около същото укрепление беше почерняла от войска, там се беше оттеглила всичката турска войска; разбрах, че всичко вече е свършено, показвам знамената на другите. Французкият и австрийският консул се учудват и сами признават, какво те не очаквали тъй скоро да се свърши. Слизам на улицата, успокоявам бедните войници, които всички бяха наши българчета католици от селата, молеха ме да стоя при тях, като че ли аз щях да

ги опазя, ако бяха дошли да ги събират, но затуй вече и дума не можеше да става, самите турци бягаха и се криеха, други се присъединиха при нашата група, дойде един офицерин тюфекчия, втресен и побледнял: аман, спаси ме, имам жена и дечица, и като нашите убеждения да не се страхува не можаха да го успокоят, пуснахме го вътре между народа да се крие?!

Някои притърчаха и казаха: българите са в чаршията, главната улица, Конака. Още малко търпение и ето ги пред нас – стройни левенти герои с полковник Мархолев начело, който от там отиде да дири и след два часа намери Шукри паша, преди още да сварят и пристигнат в неговата квартира на укреплението сърбите, които тъй арогантно и безочливо искаха да си присвоят славата за неговото пленяване. Сам Г-н Мархолев дохожда у дома и подробно ни разправи цялата случка.

Какъв възторг, каква радост беше то него ден! Аз сам цели два дни не можех да си представя самата действителност, като замаян, като че сънувах.

Личен архив.

2

Спомени на екзархийския учител Стоян Бъчваров

София, 1963 г.

Роден съм в Одрин, махала Каик. Завърших одринската българска мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“ през учебната 1911/1912 г. Родителите ми също са от Одрин. Баща ми и майка ми са били учители в основните училища – баща ми в

махалата Каик до арестуването му от турската власт, а майка ми до задомяването си, в махалата Киришханата.

Баща ми беше един от главните дейци в църковните борби, за което по-късно гърците не му простиха. Той бе наклеветен от тях пред турската власт, която на 10. 9. 1898 г. го арестува. Цели две години и шест месеца той лежа в одринския затвор без никаква присъда, след което го осъдиха на 6 години затвор. За целта са били призовани лъжливи свидетели. Вероятно в подготовката на тези свидетели е взела участие и самата турска власт, защото баща ми като учител е бил включен в революционната борба на македоно-одринското движение. Веднага след присъдата той бе изпратен на заточение в Бодрумския затвор (Мала Азия). След двегодишно престояване там благодарение застъпничеството на руския консул в Цариград пред турските власти при една амнистия, дадена от султана, той бе освободен на 17. 10. 1902 г.

През септември 1912 г. бях назначен от българската митрополия в Одрин за учител в чисто българското село Суфулар. То бе на 7-8 км от Одрин, разположено почни в подножието на форта Айвазбаба. Пътят за селото минаваше през района на крепостта. Когато тръгнах за селото с каруца, приближавайки района на крепостта, заедно с каруцаря бяхме спрени от турски часови. Веднага от крепостта при нас слезе един турски офицер. След като ни разпита подробно кои сме, къде отиваме и защо, каза ни втори път отгук да не минаваме, тъй като в противен случай ще бъдем арестувани. След това ни позволи да продължим. Тази забрана ни наведе на мисълта, че турските военни власти извършват някаква подготовка в тези укрепления. Тъй като училището в Суфулар не беше подготвено за започване на занятията, аз се завърнах в Одрин.

С всеки изминат ден тревожните слухове за предстояща война между България и Турция ставаха все по-настойчиви. Положението стана особено напрегнато, когато в града започнаха непрекъснато да пристигат нови и нови войски, кавалерия, артилерия, непрекъснат поток от коли с бойни и хранителни припаси. Издаде се заповед, с която се забраняваше излизането от града и влизането в него. Поради всичко това аз не можех да се завърна в селото, в което бях назначен за учител, и останах в града през цялата обсада и до неговото падане. Още в първите дни на започване на военните действия с. Суфулар е било опожарено, в чиито пламъци изгоряха не само багажът ми, който бях оставил там, но и младежките ми надежди, жар и сили, с които тръгнах към учителското поприще.

Месец септември беше към своя край. Напрежението и тревожното положение се увеличиха още повече с обявяването на общата мобилизация в България на 17. 9. 1912 г. Със крига радост и тръпнещи сърца ние, българите, всеки час очаквахме започването на войната между България и Турция, война, изходът от която непременно щеше да бъде победа над вековния ни враг, край на робството и свободен живот. В тоя изход никой тракиец българин, от детето до стареца, не се съмняваше.

Ние вярвахме, че целият български народ ще се надигне като един великан и ще тръгне срещу вековния враг с непобедим устрем, голяма мощ, сила и храброст, за да изтръгне победата, която ще спаси от черно робство неговия брат тракиец, като му дари копняната от него от толкова века свобода.

Но слуховете бяха най-разнообразни и страшни. Разправяше се за евентуални издевателства над християнското на-

селение, за предстоящи масови арести, заточения и др. През деня ние, българите, избягахме да се движим по улиците, по които непрекъснати поток от прииждащи войски течеше ден и нощ. Вечер залоствахме вратите и прозорците и при затулена светлина шепнешком коментирахме събитията. Нощта минаваше в тревожно очакване, дали няма да ни постигне нещо лошо.

Така се нижеха последните тревожни септемврийски дни. Една вечер към 22.00 ч. се похлопа силно на вратата. Беше махленският ни мухтарин, българин, придружен от нощния пазвантин (пазач), турчин. Съобщиха на баща ми, че го викат в полицейския участък, който беше наблизо до нас. Без да подозира нещо лошо, той тръгна с тях, без дори да си вземе горна дреха. У дома настана голяма тревога, защото изминаха няколко часа, а той не се връщаше. В очакване мина цялата нощ. На сутринта с майка ми отидохме в полицейския участък, откъдето разбрахме, че баща ми заедно с други родолюбци българи е изпратен в Цариград. За тяхната съдба не разбрахме нищо до падането на Одрин.

Междувременно войната вече беше обявена и българската героична армия настъпваше победоносно. Две силни чувства изпълваха сърцата ни – радост от победоносното настъпление и страх пред неизвестността от евентуално отмъщение над българското население. Турците от ден на ден вземаха по-строги мерки по отношение на българите. В първите дни на октомври бяха арестувани почти всички учители от двете български гимназии и основните училища, както и много граждани – всичко към 120 души – които веднага бяха изпратени в Цариград. За тяхната съдба също научихме след падането на Одрин. При това положение вече бях принуден да се крия, за да не бъда арестуван. Чрез познати успях да

вляза в българо-католическия пансион гимназия, който беше под покровителството на Франция. Там престоях до десември 1912 г., когато опасността от арестуване вече беше минала. Турците мобилизираха и много българи от селата с добитъка и колите им. Впоследствие всички мобилизирани бяха хвърлени в затворите, като колите им бяха изгорени за топливо, а добитъкът – изклан за храна на войската.

Войната бе в разгара си. Победоносното настъпление на българската армия продължаваше. От близките вече боеве и избухналите пожари в околностите на Одрин разбрахме, че денят на нашето освобождение наближава. За да вдъхне вяра в победата над гяурите, турската власт всекидневно чрез биене на барабан съобщаваше за мними победи.

Един ден през октомври (точната дата не помня) над града се появи аероплан, който летеше толкова ниско, че човекът в него ясно се виждаше. Започнаха да го обстрелват с пушечен и шрапнелен огън, но стрелбата бе безуспешна. Той направи обиколка над града и пусна позиви, написани на български и френски език. В тях се казваше, че по всички фронтове българските войски настъпват победоносно, че турската армия е разбита навсякъде и бяга панически и че градът е вече обсаден от всички страни, безцелна е съпротивата му и той трябва да се предаде. Летенето на аероплана направи огромно впечатление на всички, особено на турското население и войска, които в него виждаха „шейтан иши“, т.е. дяволска работа. По-късно, вероятно през ноември или декември, видяхме един аероплан да се спускаше към най-близкия до града форт на изток, като не можахме да разберем дали се е приземил, защото се закри зад форта. За него се разправяше впоследствие, че бил пилотиран от руски авиатор, който станал пленник в Одрин. Нещо по-по-

ложително за този аероплан и за пилота му, както и за причините за неговото слизване не можахме да научим.

Прехраната от ден на ден се влошаваше. На пазара вече липсваха брашно, сол, газ, месо и др. продукти. Към края на обсадата почти всички ядохме хляб от метлено семе, а по месарниците от време на време се предлагаше конско месо. Един литър солена вода, получена от изпрани чували от сол, се предлагаше срещу една златна турска лира. Дажбата на войниците също е била намалена, защото често турски войници скритом от властите просеха от населението хляб. Военните складове обаче са били пълни с хранителни продукти. Това се разбра след падането на града, когато те паднаха в български ръце. Разправяше се, че Шукри паша е намалил дажбата на пехотинците, а увеличил тая на артилеристите.

Започна се бомбардирането на града, като бомбардировката обхващаше само турските квартали, главно около джамията Султан Селим. Тази бомбардировка всяваше страх и ужас, особено между турското население. През ден-два биеше барабан и се съобщаваше на населението, че оръдието, което бомбардира града, е било разбито. Предполагаше се, че градът се бомбардира от едно оръдие, защото бомбардировката не беше масова, а единична и на големи интервали.

Съгласно с постигнатото през ноември 1912 г. примирие през одринската гара, квартала Караагач, се допускаше минаването на влакове, идващи от България за Чаталджанския фронт. Често ние отивахме на гарата, където наблюдавахме с голям интерес минаващите влакови композиции със затворени вагони. Между тях имаше и открити вагони. На тях бяха изложени заклани свини, в устата на които се подаваха големи калъпи от тъй наречената „кюлче захар“ във форма на снаряди. Влаковете се движеха през гарата по-бавно и всич-

ко се виждаше добре. Българските войници, придружаващи влаковете, викаха: „Ако градът се предаде, всичко това ще го имате в голямо изобилие!“

За прекратяването на примирието разбрахме от внезапната и масова бомбардировка на града вечерта на 21 или 22. 1. 1913 г. Тя започна с бомбардирането на центъра около джамията Султан Селим, където в скоро време се извисиха многобройни пожари. Постепенно снарядите започнаха да бият и падат все по-близо към нашия квартал – Каика. Това наблюдавахме с чувство на радост и гордост и без страх от къщата на леля ми, която беше двуетажна и в която бяхме се събрали всички роднини. Казвам без страх, защото предполагаме, че бомбардировката ще се ограничи, както преди, само над турските квартали. Но постепенно снаряди взеха да падат и над нашия квартал. Прибрахме се в долния етаж на къщата. След напускането на горния етаж един шрапнелен снаряд се пръсна в него и ако не бяхме избързали да слезем в долния етаж, може би щеше да се случи нещастие, ако не на всички ни, то с някой от нас. При всяко свистене и избухване на снарядите инстинктивно се притискахме един към друг плахи и бледи. Така измина цялата нощ. На другия ден бомбардировката продължи. Имаше разрушени къщи, ранени и убити хора. Това ни принуди да напуснем домовете си и се евакуирахме при роднини в квартала Киршханата, на юг, покрай р. Тунджа, който дотогава не беше бомбардиран. След една или две седмици започнаха и там да падат снаряди. Властта обяви на населението, че кварталът на гара Караагач се определя като зона, която няма да бъде бомбардирана от българите. Така и ние напуснахме Киршханата и отидохме при роднини в Караагач, където останахме до падането на града.

Военните действия се водеха почти само с артилерийски огън, с изключение на два-три безуспешни опита от страна на обсадената армия на Шукри паша да направи пробив в обръча, който здраво я стягаше.

Докато надеждата за скорошно освобождение от ден на ден растеше в нас, българите и другите народности, особено арменците, духът на турското население и войската с всеки изминат ден отпаднаше. Виждайки, че победният край приближава, ние започнахме да се подготвяме за него. Закупахме от различни магазини на арменци плат за ушиване на едно голямо българско знаме, което беше ушито нощно време и се пазеше сгънато в пазвите на жените. От време на време при затулени прозорци ние го разгъвахме, радвахме му се и го целувахме, като с голямо нетърпение очаквахме деня, когато свободно ще го развеем и ще посрещнем нашите скъпи освободители. И този ден най-после дойде.

На 10. 3. [1913 г.] към 16.00 ч. към западните укрепления започна откъслечна канонада от тежка артилерия. До този ден по фронтовете беше по-спокойно, а и бомбардировките над града бяха намалели. Постепенно артилерийският огън се засилваше, като обхвана всички сектори, и до вечерта се обърна в един непрекъснат грохот. Вечер небосклонът около града представляваше феерия от светлини, а ухото не можеше да различи отделните изстрели. Този непрекъснат грохот продължи на 11, 12 и 13 [март] сутринта без прекъсване. Това беше вече указание за нас, че очакваният победен край на жадуваната свобода приближава. Тръпнещи от радост и със спотаена тревога и страх от евентуални издевателства на отстъпващите турски пълчища, заключени в къщи, ние следяхме с напрегнат слух всичко, каквото става навън.

И ето на 13 март сутринта откъм източната страна артилерийският огън намаля, като впоследствие почти съвсем спря по целия североизточен и южен сектор. Само западният сектор, в който спадаше кварталът Караагач, продължаваше артилерийският огън, но към 10.00 ч. сутринта постепенно и този сектор замлъкна и настана пълна, необикновена след такъв грохот тишина, която едновременно ни радваше и плашеше. Радваше ни за това, че спирането на огъня показваше, че победата на българската славна армия е дошла. Плашеше ни страшната неизвестност – какво ще става по-нататък. По улиците нямаше никакво движение. Всички се бяха изпокрили и вероятно като нас наблюдаваха и чакаха.

Най-после през процепа на пердето видяхме няколко турски войници. Влачейки пушките си по земята, те викаха: „Бизим артък битти“, т.е. нашата вече се свърши. Слушайки тези думи, ние започнахме да се прегръщаме, да плачем и да се смеем. Това беше изблик на нашата радост от тъй очакваното и жадувано от нас и много, много поколения преди нас освобождение от близо 500-годишното турско робство. Та как няма да плачеш и едновременно да се радваш, като знаеш, че няма българин от Тракия, който да не е изпитал жестокостта на турците, да не е минал през тъмните и хладни зандани на турската империя, да не е бил заточван в затворите на далечните градове в Мала Азия.

Минаването на отделни пръснати групи от турски войници, кои с пушки, кои без пушки, продължи. Ние все още не смеехме да излезем на улицата. Видяхме как един турски войник почука на съседната врата плачейки, молеше да му дадат каквито и да е цивилни дрехи, за да не падне в ръцете на българите!

Постепенно улицата утихна. Никой не минаваше, но и никой не смееше още да излезе от къщи.

Най-сетне дойде очакваното! На улицата се показаха двама възрастни войници – опълченци. Виждайки ги, ние всички изскочихме навън и започнахме да ги прегръщаме и целуваме. Те много се зарадваха, като чуха да им говорим на български език. Запитаха ни кои са турските къщи, за да видят дали в тях не са се скрили турски войници. Обяснихме им, че в този квартал турци няма – турците живееха в града, далеч от гарата около 5 км. В това време дойдоха и други опълченци на групи от по двама-трима. Улицата се оживи. Вратите се разтвориха и всички вече без страх излязоха навън.

Ние развяхме българското знаме, шито с толкова обич и надежди. Като го видяха, войниците ни казаха, че след тях идва цял полк начело с музика, та да вървим със знамето и го посрещнем. Аз изтичах в къщи, сложих на главата си приготвения калпак, грабнах знамето и всички заедно тръгнахме към шосето, водещо за града. Заедно с нас тръгнаха много жени, мъже и деца с цветя в ръце, засмени и весели, викайки „ура“ и „зито“.

Когато приближихме шосето, чухме звуците на музиката и след малко се показа колоната на нашите славни пехотинци, водени от командира им на кон, а след него знаменосец с развяно и изпокъсано от куршуми бойно знаме. Като видях, че размахвам голямо българско знаме, командирът нареди да ме повикат и ме поставиха до знаменосеца на полка. Неопируемо вълнение от радост и гордост ме обхвана, когато се видях до знаменосеца, който държеше знамето, пред което се бяха клели българските храбри синове и което ги е водило в страшните боеве, вдъхвайки им сили и храброст за извоюване победа над врага.

Така преминахме главната улица под нестихващите овации на излезлия народ, който викаше с голям ентузиазъм „ура“ и „зито“.

Когато приближихме широкия площад, откъдето започва шосето за града, раздаде се команда за почивка. Още със спирането всеки войник седнаше на земята, свалеше раницата от гърба си, вадеше от там молив и лист или пощенска картичка и започваше да пише писмо, което да извести на близките си, че той е влязъл жив и здрав като победител в Одрин. Трогателен и същевременно славен момент! Тази картина на насядалите по земята български войници, наведени над своите раници, пишешки милото писмо до дома, не може да се забрави. Тя винаги ми е пред очите, когато си спомням за този момент!

Наблюдавайки всичко това, почувствувах, че някой ме прегръща и назовава по име. Видях едно брадясало лице, опушено от барутен дим и прах, в което познах моя бивш учител по естествена история в гимназията Климент Шипкарев. Той беше български поданик и при обявяване на мобилизацията в България замина, като остави цялото си семейство в Одрин, което също така беше се приютило в българо-католическия пансион, оставайки там до падането на града.

Първият му въпрос, разбира се, беше живи ли са жена му и децата му и къде са. Съобщих му, че са живи и здрави и къде се намират. Тогава той ми каза, че баща ми и арестуваните с него другари били изпратени от Цариград в град Сивас в Мала Азия и че вероятно скоро ще бъдат освободени, а брат ми, който следваше семинарията в Цариград, с помощта на руския консул в Цариград заедно с други ученици бил изпратен с един руски параход през Одеса за България.

Останалите арестувани учители и граждани от Одрин били в затвора на гр. Измид в Мала Азия.

Така ние от него можахме да научим за съдбата на арестуваните, за които до този момент нищо не знаехме. Прегърнахме се още веднъж и се разделихме, като след полученото разрешение той се отправи за града радостен, че влиза като победител и че много скоро ще види оставеното дотогава в неизвестност семейство.

Доколкото си спомням, нашето голямо и хубаво знаме, украсено с букет от трицветни копринени лентички, шито и пазено от погледа на врага, остана подарък за спомен на 32 или 36 опълченски полк, полкът, който ние посрещнахме.

Българската власт веднага започна да раздава безплатно на населението хляб, сухари, кашкавал, сирене, сланина и др. продукти, за което измъченото от петмесечната обсада население й беше много благодарно.

Прибрахме се по домовете си в очакване да се завърнат арестуваните заточеници от Мала Азия. Баща ми се завърна със своите другари едва към средата на май.

Радостта ни беше голяма, когато се видяхме отново събрани всички заедно в свободния вече роден край. Цяла Тракия беше свободна – мечтата на деди и прадеди беше факт.

Но уви! Предателската политика на Фердинанд и тогавашните управници проиграха всичко. Настъпиха печалните събития, за които всички знаем. Оптимизмът на баща ми беше толкова голям, че едва когато турците наново се надвесиха над самия Одрин, той повярва, че това е факт. Този негов оптимизъм бе причина да изпуснем и последния влак, който замина от Одрин, и бяхме принудени да тръгнем пеш. Така стигнахме до Ямбол.

Българското население, което не успя да избяга навреме, бе подложено на зверски мъчения и кланета.

Публ. в: *Бъчваров, Ст.* Спомени за живота и събитията в Одрин през време на обсадата. – Военноисторически сборник, 1963, № 2, с. 59-65.

3

Спомени на ученика Светослав Димитров от българската екзархийска гимназия „Д-р Петър Берон“ в Одрин

София, 1963 г.

През лятото на 1912 г. политическата атмосфера бе доста нажежена. В България бяха проведени големи маневри, около които възрастните в Одрин доста коментираха тайно от нас, младежите. Все пак ние разбрахме, че се готви война между България и Турция. В началото на септември 1912 г. гимназията и ученическият пансион „Д-р Петър Берон“ се настаниха в новопостроената четириетажна сграда. Радвахме се на хубавите просторни и светли класни стаи, на обширната трапезария в партера, на занималния салон. Но учи ли се при тази потискаща атмосфера? Мисълта ни беше заета с това, какво ще ставна.

На 5 и 6. 10. 1912 г. всички български учители и будни граждани бяха арестувани. Учениците от България и част от Одринско си заминаха по родните места. Пансионерите одринчани бяха разпуснати от пансиона и по-възрастните се криехме няколко дни по гръцките къщи, тъй като се опасявахме, че може да ни арестуват или мобилизират. Към 10 октомври Одрин бе вече обсаден и никой не можеше нито да

влиза, нито да излиза от града. Турците бяха изплашени от бързите действия на българската войска. Пущаха се разни слухове, един от които бе, че българите имали специални машини за изкопаване на окопи. Тайно се радвахме на тия слухове и всеки ден очаквахме да видим храбрите български войници.

Първата грижа на жителите беше да се снабдят с брашно, зеле, картофи, сирене, масло и други трайни продукти. Научихме, че от мелницата Фъндъклиян до моста на р. Марица можело да се получат една-две торби брашно за една-две златни лири. Взех файтон и успях да взема един чувал, разбира се с голям страх да не бъда заловен с тази контрабанда. Хлябът за известно време бе осигурен. От фурните също можеше да се получи хляб, но след дълго чакане на опашки.

Единични оръдейни гърмежи се чуваха от разните сектори. Ние, младежите от махала Каика, излизахме в покрайнините да гледаме дима от изстрелите.

Около Димитровден започна силна бомбардировка над града и най-вече над християнските махали. Настъпи страшна паника. Имаше доста убити и ранени от тези, които се движели по това време по улиците. Махала Киришханата не бе обстрелвана. Понеже там имахме роднини, решихме още същия ден да се преселим при тях. Взехме със себе си една бохча с най-необходимото и след двадесетина минути бяхме в къщичката на сродниците. След около десетина минути една граната със свистене падна в двора, без да избухне. Видяхме направената дълбока дупка. Ако гранатата беше избухнала, нито от къщата на нашите роднини, нито от нас щеше да остане нещо.

Престояхме няколко дни там, но понеже и тази махала беше обстрелвана, решихме да се върнем в къщи. От горна-

та стая, която имаше източен прозорец, се виждаха блясъците на артилерийските изстрели високо в небето.

В тази няколкодневна суматоха хората преустановиха запасяването, пък и основните продукти, като брашно, сирене, кашкавал и сол, изчезнаха от пазара. Всичко бе блокирано за войската. Оказа се, че най-евтиният продукт – солта – бил най-необходим. Никъде нямаше сол. Бакалите започнаха да киснат хамбарите и сандъците, в които държахме по-рано солта, и продаваха солената вода.

Още в първите дни на обсадата стана друго чудо – над Одрин прелетя български аероплан от изток на запад и пусна позиви на разни езици. Това съвсем изплаши турците. Не можеха да мислят за победа, щом българите имаха машини за копаене на окопи и сега дяволска хвърчаща машина по небето. Ние пък добихме вяра в сигурната победа на българската войска и се радвахме.

Междувременно хранителните продукти ставаха все по-оскъдни. Почнахме да недояждаме, за да пестим това, с което се бяхме запасили. За добитъка нямаше вече никакъв фураж, поради което почнаха безразборно да го колят.

По едно време започнаха да дават брашно от метлено семе. Беше отвратително за ядене, но свикнахме. Все пак това беше някаква храна. Забравихме вкуса на много храни и продукти.

Примирието, през време на което беше настъпил временен отдых, свърши и военните действия започнаха наново с артилерийска престрелка на разните сектори.

В плен бяха попаднали български войници. По Колета 15-20 души бяха доведени под строй и силна охрана в църквата „Св. Георги“ в Каика. С особена любознателност и състрадание, ние, младежите, ги наблюдавахме.

Трябва да допълня, че по време на примирието военното командване на крепостта разреши на хората, които имаха лозя и градини в района на града, да отидат с кола и си докарат дърва за горене. Отидох и аз заедно с други хора до нашето лозе в местността Кестенлика и докарах дърва. Лозето се намираще източно от укреплението Кестенлик в една голяма падина. Минахме през два реда телени мрежи. До българските позиции имало още две. Гледахме нататък, но за съжаление не видяхме български войник. Те са били много по-далече.

През февруари настана голям студ. Казваха, че много турски войници замръзнали, както си стояли на позициите. Бомбардировките над града продължаваха, но сега вече повече в турските махали. Говореше се, че по-рано българското командване било заблудено от нарочно предадени пленници, че турското население било настанено в българските квартали, а българското – в турските махали. В началото на март времето започна да се затопля. Пак почнахме да излизаме към турското гробище и оттам да наблюдаваме артилерийските схватки в Южния сектор. От втория етаж на българското свещеническо училище наблюдавахме Източния и Северния сектор и укрепленията по долината на р. Тунджа.

Към 9-10 март започна артилерийски обстрел на турските укрепления към гарата, после на Северния сектор и на 11-12 март в Източния сектор на Айвазбаба. Атаката на българската войска завърши с падането на крепостта. Наблюдавахме как панически бягат турските войници, хвърляйки пушките си. Към 11.00 ч. на 13 март не се чуваше вече никакъв гърмеж. Изтичахме към полето вън от Каика със своите фесове на главите. По говора ни българските войници разбраха, че сме българи, и им се видя чудно, че носим фесове. Един

войник ни взе фесовете, набучи ги на ножа на пушката си и после пак ни ги върна.

Радостта ни бе голяма, но едно ни гнетеше – не знаехме нищо за баща си. След 2-3 дни той се върна жив, здрав и радостен от тъй очакваната победа.

Още на втория ден ни раздадоха хляб, сухари, кашкавал. С настървение се нахвърлихме на тези продукти, за да не можем след това 2-3 дни да турим нищо в устата си, понеже болезнено се бяхме възпалили от солените храни.

Публ. в: *Димитров, Св.* В обсадения Одрин от 6 октомври 1912 г. до 13 март 1913 г. – Военноисторически сборник, 1963, № 2, с. 66-68.

4

Спомени на Радка Елдърова, ученичка в едагогическия лицей „Санкта Мария“ на хърватските милосърдни сестри в Одрин

Ямбол, 29-30 юли 1979 г.

[...]

Сега нещо за спомените – макар че много не зная, понеже бях малка тогава и доста време има от тогава. То беше през 1912 г., а сега сме 1979 г., значи преди 67 години.

Аз отидох в Одрин в началото на септември, а войната се обяви, доколкото си спомням, на 12 октомври. Една вечер се връщахме от трапезарията, която е в приземния избен етаж, а ние спяхме на III-я етаж. Като се качвахме по стъпалата, връщайки се от вечеря на първия етаж, от входната врата влезе директорката на пансиона. Ний малките вървахме напред в редица, а големите след нас. Директорката се обади

на големите ученички-пансионерки (почти всички бяхме от България) и те останаха при нея заедно с надзирателката ни. Ний малките използвахме този случай и бегом се изкачихме горе. Влязохме в занималнята и почнахме гоненица из стаята и разни лудории. След известно време пристигат големите ученички. Всяка влиза, сяда на леглото си и продължава да плаче. Като видяхме тая картина, ний се сковахме коя където си беше. Не знаем какво става и защо плачат, а на нас нищо не казват. Някои от нас се обадиха на мен да ида и да питам една ученичка (с която аз отидох в Одрин и която беше от с. Правдино, близо до нашето село, а и нещо като роднина бяхме. Въобще на нея бях поверена) защо плачат и какво е станало. Тя ми отговори, че станало война и българите се бият с турците. Ний много не разбирахме що е това война и какво ще става, ама нали големите плачат, та като надухме и ние гайдите – ела да видиш какво става тогава. Големите плачат тихо, ама ний – не знаем тихо. Видяха се в чудо и големите, и надзирателката, па и други сестри (калугерки). Мъчиха се всякак да ни успокояват. Най-последно решиха да ни заведат в църквата да се молим. На другия ден почнахме подготовка за войната. Учебните занятия прекратиха.

Понеже пансиона беше скоро строен, та таванските стаи бяха пълни с талаш, прибран за подпалки. На двора имаше построен салон за театър и кино, който още не беше подреден и използван. Наредиха ни всички с чували, по две на един чувал, да сваляме талаша в театъра. Като носехме и като сме горе, чуваха се пушките от фронта, като викаха пат, пат, пат. А вечер пък се виждаха и светлините, като гърмят пушките – святкат, святкат. Красива картинка, на която ний малките се радвахме и гледахме да останем повече горе да гледаме.

Българите окупираха града на 26. X, за което имаше и песен (На 26 – Димитровден бихме се храбро с нашите душмани цял ден до пладне и цяла нощ. Град от куршуми и от вред града, падаха без милост, и т.н.). Одрин беше цели 6 месеца окупиран и няхахме никакви вести за близките ни, нито те от нас. Директорката предупредена от австрийското консулство (пансиона ни беше под австрийско покровителство) да се снабди с колкото може повече храна, защото не се знае колко ще продължи войната. Така че беше снабдила пансиона с брашно, царевича, ечемик, сирене и др. продукти. Месо – калугерките хранеха доста прасета, кокошки и пр.

Тия количества с малко пестеливост горе долу ни изкара през тия шест месеца. Най-напред съкратиха закуската в десет часа, а след обед в четири часа ни даваха варена царевича. Хляб имахме само сутрин, обед и вечер по едно парченце. След известно време се свърши солта, та ни готвиха ядене без сол, като от време на време ни даваха по малко сирене да се пресолим. Хляб месеха и печеха големите ученички (в града нямаше хляб), но без сол хляба не втасва и става на пита, без вкус. За хляба пазеха саламурата от сиренето, от която тургаха по малко в кваса, за да може хляба да втасва. На всичко привикнахме и ядахме, дори и зелени домати готвени без сол ядахме.

Одрин беше окупиран от съюзниците – българи и сърби. Българите държат от източната, северната и югозападната, а сърбите от западната страна. От нея страна най-най рядко се чуваха гърмежи. Одрин беше най-силен от източната страна. От там хвърляха и гранати и шрапнели. Ний през деня стояхме долу в избените стаи, а спяхме горе в спалните си.

Една надвечер, преди ядене, големите дежурни ученички отишли да зареждат каните и легените ни с вода за сутринта

за миене. Всяка си имаше леген и кана на специална поставка. Тъкмо ги напълниха и тръгнаха да слизат долу, чуват силен гърмеж и видяли дим. Върнали се в стаята и видяли как горят някои легла, между които и моето, върху което паднала бомбата. Като пробила източната стена горе до тавана – напредно паднала на моето легло, което беше до вратата на западната стена. Там се пръска и челната ѝ част пробива стената, та към съседната стая и се спуска надолу, като проби всичките (три) етажа и стига до тавана на зимника. (Всички с циментини плочи).

(Почивка, че ме заболяха очите и ръката)

30.VII.

От тая нощ вече не се качихме горе. Спяхме и седяхме все долу. После казваха, че погрешно е паднала гранатата на нашия пансион. В съседство до нашия пансион имаше две турски училища – едно за ходжи и друго мисля за военни, та са целили тях, а улучиха нас.

За нас малките това беше като затвор – цял ден да стоим в избените стаи, а на вън не можехме да ходим. По едно време пансиона се напълни с разни семейства и други хора, та не можеше да се помине по коридора. Там идваха като за по-сигурно място. Бяха от различни националности, всички под австрийско покровителство.

И понеже нищо не вършихме ний малките, правихме разни бели. Аз и още две-три се явихме в услуга на готвачките, като доброволки. Работехме каквото ни накарат, само и само да се движим. Най-обичахме да идем да изхвърляме пепелта от печката, която беше зидана и голяма, понеже се готвеше за около 200-300 души, пансионерки и калугерки.

Дворът ни беше голям и терасовиден – разделен на четири. В най-долния имаше кочина, кокошарници, пералня и

пр. Във втория – нямаше нищо, не знам за какво беше предназначен, но тогава хвърляхме пепелта, която беше от въглища. Там я пресявахме с решето, направено като носилка, та като хващаме дръжките – една отпред, другата отзад – и сеем. Дето оставаха едри парчета и годни още за горене, ги събирахме пак да се употребяват. Това беше най-любимото ни занимание, понеже по този начин само можехме да излезем на двора. И разбира се, забравяхме времето и се прибирахме чак като ни види някой или се сети, че сме вън да ни повикат. Обичахме да слушаме и се зазяпвахме по падащите гранати, които разбира се не се виждаха, а се чуваха като че ли някаква макара се развива (не за шев разбира се) издаваха звър-кър-кър – та затова ги наричахме и макарочки. Никак не ни идваше на ум, че може някой шрапнел да се пръсне върху нас и да ни избие. Те не издаваха никакъв звук. Пръскаха се и от тях падаха оловни топчета – като биличета. Забиваха се в земята. Ний ги търсехме и ги изваждахме, за да си играем с тях.

Времето минаваше – храната свършваше. В града нямаше никакъв що годе хляб за ядене. Още от първите дни на окупацията народа ядеше хляб от метлено семе, а по-късно и от дървени стърготини. Просто мреше от глад. Директорката от време на време излизаше из града и донасяше някой хляб да го видим. Пазеше ги като музейни експонати.

Веднъж през време на едно по-дълго примирие получихме писмо от България. На фронта български и турски офицери се събирали и се сприятелявали. Един български офицер от Търно[во] Сеймен (днес гр. Марица), като имал братовчедки в пансиона, питал турския офицер ще може ли да донесе писмо в пансиона. Той му обещал и го донесе. Пратиха по него и отговор – писмо, което след това е било публикувано

в българските вестници. Така близките ни научили, че всички сме живи и здрави. В това писмо бяха писали и това: „Побързвайте с окупацията, понеже скоро ще свършим всичко за ядене и хляб, и царевица, и пр. Оставаше само метлено семе“. Разбира се, че не стигнахме до метленото семе.

А народа в града мреше от глад – разбира се, бедните страдаха най-много. Говореше се, че белели корите на дърветата край реките и се хранели с тях. В двора имаше кащи, в които хвърляха отпадъците от храната и помивката от съдовете. Събираха ги за прасетата. Като се научиха, такива гладни обикаляха около вратата на двора и щом я видеха отворена, нахълтваха вътре и право на каците. Бъркат с ръце и ядат. С голяма сила можеха да ги откъснат от там и да ги изгонят навън. Понякога се случваше някои да прескачат и през стените.

Най-после Одрин падна. Пробиха фронта българите от изток. Войници турски бягаха, прескачаха през стените и идваха да се укриват в нашия двор. Българите, като влязоха в града, преминаха през целия град и стигнаха до укрепленията на западния фронт, където сраженията още продължаваха. Тайм беше най-силната крепост, в която се намираше главнокомандувачия на града Шукри паша. Нашите войски стигат чак до там. Охраната на крепостта се съпротивлявала, но главнокомандувачия на българските войски – генерал Мархолев им казва, че града е превзет вече и е безсмислено да се съпротивляват. В този момент Шукри паша заседавал с главния щаб. Нямало що да прави и приел генерала. Най-напред му заповядал да съобщи по фронтовете да спрат сраженията. Предава се най-после и той. И така Одрин падна в български ръце. Не знам точно дата коя беше.

Тогава още първия ден дойдоха наши хора, които имаха близки в пансиона. При мен дойдоха двамата ми вуйчовци – Петко и Минчо, които после съобщили на нашите, че съм добре. Може да се каже, че това ми беше последното виждане с вуйчо Петко – баща на Владимир Петков. Баща ти го знае. Той почина после в Бургас като войник. (Той беше аптекар преди войната в Ямбол).

Два дена след превземането на Одрин, същия този генерал, който плени Шукри паша, ни развежда по фронтовата линия на източния фронт и в крепостта на Шукри паша. На източния фронт всичко беше така като след война. Убитите така си лежаха непогребани, паднали в различни пози. Одрин беше ограден и с телена мрежа. Гледахме и нея. [Следва скицирана на ръка гъста телена мрежа]. Нещо такова. Състоеше се от 8-10 реда бодлива тел, която беше преплетена като мрежа. Широка доста, може би към десетина метра и висока към два метра. Тя се намираще на доста голямо разстояние пред окопите. Крепостта на Шукри паша (табията) беше голямо укрепление под земята. Вътре с разни стаи – заседателна, спални и други – всички добре обзаведени.

За пръв път видяхме тогава самолет над Одрин. Българите имаха самолет. Забравих как се казваше първия авиатор. През време на окупацията виждахме го да лети над града.

Из града след това излизахме рядко и то под строй – така че не го познавам добре. Ходихме в Султан Селим джамия. Която е прочута. Голяма с четири минарета с по три викала. Вътре жени не влизат, но тогава нас ни пуснаха. Имаше някаква легенда за нея. Султан Селим накара да убият майстора, който я строил, за да не може да построи друга такава. Имаше на един мраморен стълб вътре в джамията издълбано едно лале, което гледаше надолу. Казват, че

когато това лале се обърнело на горе, тогава ще пропадне Турция ли беше – не знам точно.

Ходили сме и на разходки извън града и на църква в училището, дето е учил баща ми. Знам, че имаше махала Кършияка, но за Елдърмахала не чух да се говори. Друго по-характерно – не знам и не помня.

Ако някога нещо ми дойде на ум – ще го отбележа. Доста писах и мисля, че всичко писах – но може да има и забравено.

[...]

Личен архив.

БЕЛЕЖКИ

¹ Македония и Одринско. Статистика на населението от 1873. София, 1995; *Карайовов, Т.* Материали за изучаване на Одринския вилает. – Сборник за народни умотворения, наука и култура. Т. XIX. София, 1908.

² *Cirilli, G.* Journal du siège d'Andrinople (Impressions d'un Assiégé). Paris, 1913, p. 31.

³ *Милетич, Л.* Разорението на тракийските българи през 1913 година. София, 1918, с. 289.

⁴ Пак там, с. 290.

⁵ Пак там, с. 298.

⁶ *Орманджиев, Ив. П., Ив. Ст. Пенаков (Съст.).* Д-р Петър Берон и Одринската българска мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“. Сборник от статии и документи. София, 1958, с. 97-98.

⁷ Пак там, с. 104.

⁸ Пак там, с. 105.

⁹ Пак там, с. 110-113.

¹⁰ *Божинев, В.* Българската просвета в Македония и Одринска Тракия 1878-1913. С., 1982, с. 329.

¹¹ *Орманджиев, Ив. П., Ив. Ст. Пенаков.* Цит. съч., с. 114.

¹² Пак там, с. 118-119.

¹³ Пак там, с. 119-124.

¹⁴ *Божинев, В.* Цит. съч., с. 331-332.

¹⁵ Пак там, с. 329, 333.

¹⁶ Пак там, с. 328.

¹⁷ *Иванов, М.* Паметници на миналото. – В: Календар „Св. Кирил и Методий“, София, 1942, с. 142-161.

¹⁸ *Ружници, А. О.* Възкресенци и Българо-католическата гимназия в Одрин. Одрин, 1914, с. 26-30; *Кертев, Г.* Делото на отците възкресенци в Одрин 1863-1918. София, 1936, с. 60-65; *Тодев, И.* Създаване на Българо-католическата гимназия в Одрин. – Исторически преглед, 1987, № 1, с. 85-89.

¹⁹ ДА – Пловдив, ф. 186 К, оп. 1, а. е. 116, л. 22-23.

²⁰ ЦДА, ф. 336 К, оп. 1, а. е. 33, л. 71-72.

²¹ *Георгиев, В., С. Трифонов (Съст.).* История на българите в документи 1878-1944. Т. 1. 1878-1912. Част 2. Българите в Македония, Тракия и Добруджа. София, 1996.

БИБЛИОГРАФИЯ

Божинев, В. Българската просвета в Македония и Одринска Тракия 1878-1913. С., 1982.

Георгиев, В., С. Трифонов (Съст.). История на българите в документи 1878-1944. Т. 1. 1878-1912. Част 2. Българите в Македония, Тракия и Добруджа. София, 1996.

Иванов, М. Паметници на миналото. – В: Календар „Св. Кирил и Методий“, София, 1942.

Карайовов, Т. Материали за изучаване на Одринския вилает. – Сборник за народни умотворения, наука и култура. Т. XIX. София, 1908.

Кертев, Г. Делото на отците възкресенци в Одрин 1863-1918. София, 1936.

Милетич, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 година. София, 1918.

Орманджиев, Ив. П., Ив. Ст. Пенаков (Съст.). Д-р Петър Берон и Одринската българска мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“. Сборник от статии и документи. София, 1958.

Ружници, А. О. Възкресенци и Българо-католическата гимназия в Одрин. Одрин, 1914.

Тодев, И. Създаване на Българо-католическата гимназия в Одрин. – Исторически преглед, 1987, № 1.

Cirilli, G. Journal du siège d'Andrinople (Impressions d'un Assiégé). Paris, 1913.

BULGARIAN TESTIMONIES ABOUT LIFE AND EVENTS IN ADRIANOPLE DURING THE SIEGE IN 1912-1913

SVETLOZAR EL DAROV

Abstract: Four personal testimonies about the life and events in the besieged Adrianople in 1912–1913 are presented: the letter of the Bulgarian Uniate priest Ivan Garufalov, written a few days after the fall of Adrianople on March 13, 1913 and addressed to his brother Stoicho Garufalov, an officer of the Bulgarian army and an active member of the Macedonian-Adrianople liberation movement; the memories of the Exarchy teacher Stoyan Bachvarov and the student from the upper classes of the Bulgarian male high school "Dr. Petar Beron" in Adrianople Svetoslav Dimitrov; the testimony of the former teacher Radka Eldarova, at that time a 12-year-old girl and a student at the Pedagogical Lyceum of the Croatian Sisters of Mercy. Their personal, human perspective reveals the siege of Adrianople not only as a majestic episode of the Balkan War, but also as a varied human destiny. The introductory part of the publication recalls information about the Bulgarians in Adrianople and their educational and religious institutions until the Balkan War.

Keywords: Edirne, siege, 1912–1913, personal memories

✉ Професор д.ист.н. Светлозар Елдъров
Тракийски научен институт – София
Professor Svetlozar Eldarov, DSc
Thracian Scientific Institute – Sofia
E-mail: sveldarov@abv.bg

ЧЕТВЪРТА ЧАСТ

КНИГОПИС

ИЗСЛЕДВАНЕ ЗА БЪЛГАРИТЕ В ТУРЦИЯ СЛЕД БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ

ЕВГЕНИЯ ЯЙДЖИЕВА

Книгата на Ваня Стоянова „Българите в Турция (1913-1945)¹ е плод на дългогодишна и отдадена работа на авторката по тема, която и днес отеква болезнено в историческата памет на народа ни – тъжната съдба на българската общност в Турция след Балканските войни до края на Втората световна война. Отделни аспекти на тази тема в по-кратки или по-обширни периоди са привличали вниманието на редица изследователи (в книгата на Ваня Стоянова техните постижения са представени изчерпателно, коректно и с уважение – израз на професионализъм, който в последно време все по-рядко се среща). Но настоящата монография е първата, която в посочените хронологически граници представя във възможно най-голяма пълнота всички страни на проблема за българската общност в Турция – етнодемографски и социални, образователни и църковни, бежански и малцинствени, дипломатически и правни – при това, поставени в контекста на българската и турската политика и международните отношения.

Както е добре известно, в основата на всяко сериозно историческо проучване са архивните източници, а в книгата на Ваня Стоянова те са съвестно издирени от фондовете на Централния държавен архив (Дирекцията на вероизпове-

данията, Българската екзархия, Българската легация в Цариград /Анкара, Генералното консулство на РБ в Цариград и Одрин, Св. Синод на Българската православна църква и др.), както и от Архива на Министерството на външните работи. Към тях авторката е добавила информация, събрана от многобройни публикувани документи, дневници и мемоари, както и от пресата от периода.

Тази богата изворова база е осмислена и представена в логична конструкция от увод, пет глави, обособени по проблемно-хронологичен принцип, заключение, приложения и списък на извори и литература. Уводът представя на читателя една лаконична, но напълно достатъчна аргументация на значимостта на темата, ясно дефинирани хронологически граници, както и необходимите терминологични уточнения, които да улеснят по-нататъшното възприемане на текста. Ваня Стоянова обяснява целта на изследването и основните теми, които то включва, и дава изчерпателен поглед върху българската и чуждестранната историография по отделни проблеми, свързани с темата. Авторката прави и съществени уточнения за характеристиките на изворовия материал, като подчертава, че те предопределят политическия и институционален акцент в изследването. Втората част на увода разкрива състоянието на българската общност в Одринския вилает (обхващащ Източна и Западна Тракия) и Цариград в навечерието на Балканските войни, като е обяснена динамиката в демографското развитие на българската колония и е показана ролята на Екзархията в живота ѝ.

Първата глава на монографията обхваща периода от 1913 до 1918 г. и в първата си част проследява етнодемографските процеси след Втората балканска до края на Първата све-

товна война. Ваня Стоянова подчертава отказа на Турция да позволи завръщането на българските бежанци от Одринско и Лозенградско, анализира Одринското съглашение от ноември 1913 г. за бежанците от Тракия и показва механизма, по който турските власти и през следващите години прогонват българите от региона на Източна Тракия и тези от Мала Азия. Посочени са числа, извлечени от архивни документи, които свидетелстват за продължаващото изселване на българите – обеднели, лишени от възможности за поминък, въпреки опитите на българската държава да ги задържи в Одрин и Лозенград. Читателят ще открие и подробна картина, разкриваща броя, произхода, професията и социалното положение на цариградската българска колония след Балканските войни. На основата на новоиздирени архивни документи авторката прави ценни уточнения за мащабите на изселването на цариградските българи в навечерието на Първата световна война. В края на параграфа В. Стоянова подчертава извода, че „етнодемографската политика към българите в Турция, и по-специално в Източна Тракия, е част от „глобалния демографски проект“ на младотурците за турцизиране на териториите, в които немюсюлманите са преобладаващата част от населението“ (с. 56), и дава сравнение с изселванията на други етнически групи. Вторият параграф – „Наследството на Екзархията“ – проследява друг резултат от поражението на България във Втората балканска война – отпътуването на Екзарх Йосиф от Цариград и пренасянето на седалището на Българската екзархия в София. Ваня Стоянова изяснява статута на Екзархийското заместничество и неговите имоти в Цариград, както и църковната организация на българите в Османската империя след Балканските войни. Специално място е отделено на българските училища в

Турция от 1913 до 1918 г., като освен броя им са посочени трудностите в тяхното съществуване, породени от скромните им материални възможности, но и от ограничителната политика на турската държава.

Бурните години от завършека на Първата световна война до края на Османската империя са разгледани във втората глава на монографията. Нейните четири параграфа са оформени на основата на проблемно-хронологическия подход. Първият параграф е задължителен и необходим исторически фон за следващите три, тъй като проследява последиците за Турция от подписването на Мудроското примирие (30 октомври 1918 г.) и Севърския договор (10 август 1920 г.), както и усилията на българската дипломация, но и на българите от Източна Тракия, за отстояване на националния интерес по време на Парижката мирна конференция. Положението на българите в Турция в първите следвоенни години (1919-1920) е предмет на втория параграф. Обяснени са проблемите, свързани с неустановения статут на българското духовно представителство в Цариград – за официалните власти в Турция Българско екзархийско наместничество не съществува, но не се конституира и самостоятелна Българска митрополия. Ваня Стоянова дава подробна картина на състоянието на учебното дело в Цариград, Одрин и Лозенград през учебната 1919-1920 г., като показва трудностите, които се създават от факта, че българите в Одрин и Лозенград са оставени под гръцко управление, а Цариград е окупиран от съюзниците. Съдбата на българското население в периода 1920-1922 г. е проследена в два отделни параграфа. Единият е за училищния и църковния живот в Цариград, който продължава без прекъсване след Севърския договор, въпреки трудностите, породени от военно-политическите

промени. Авторката подробно проследява опитите, които българското Министерство на външните работи и изповеданията предприема за решаването на възникналите проблеми. Другият параграф разкрива процесите сред българската общност в Източна Тракия, попаднала от края на юли 1920 г. под гръцкото управление. Ваня Стоянова анализира два тематични кръга. Единият е за надеждите на хилядите бежанци от областта да се завърнат по родните си места и действията на българската дипломация и на тракийското движение в подкрепа на тези стремежи. Другият е посветен на начина, по който са третирани българите в Одринска Тракия през двегодишното ѝ гръцко управление. Това е мъчителен за четене разказ, съставен от конкретни примери за преживяното от нашите сънародници – интернирани, тормозени, унижавани, със затворени училища и притискани да се откажат от Екзархията и да признаят върховенството на Цариградската патриаршия. Авторката формулира точни изводи, които обосновават негативния за българската общност резултат от гръцкото управление в Източна Тракия.

Третата глава на монографията разкрива последиците за българите в Турция от две ключови събития след края на гръцко-турската война – Лозанската конференция (20 ноември 1922 – 24 юли 1923 г.), която трябва да изработи новия мирен договор на държавите-победителки от Първата световна война с Турция, и Ангорският договор от 18 октомври 1925 г., уреждащ отношенията на новата държава с българския ѝ съсед. Двете събития са добре проучени, но Ваня Стоянова изследва задълбочено онези техни аспекти, свързани с основната тема на монографията. В първия параграф авторката припомня предшестващите Лозанската конференция неуспешни опити на правителството на Александър

Стамболийски да потърси решение за съдбата на Източна Тракия, бежанците и българските институции в Турция чрез пряк диалог с Мустафа Кемал. След това са проследени усилията на българската дипломация по време на конференцията да издейства връщане на бежанците от Източна Тракия и да привлече вниманието към тежкото положение на българите в Западна Тракия. Подчертава се, че самата Лозанска конференция не взема решения относно българските бежанци и българското малцинство в Турция, но обсъжданите на нея въпроси и постигнати споразумения са непосредствено свързани с тях. Специално внимание Ваня Стоянова обръща на регламентирани в Лозанския договор задължения на Турция към правата на немюсюлманските малцинства на нейна територия. Тя проследява и детайлите на тайната дипломатическа мисия на Софийския митрополит Стефан, изпратен от българските власти в Цариград (март 1923 г.), за да преговаря за връщането на бежанците в Тракия, отварянето на българските училища и църкви и др. Нейният провал е поредното доказателство, че „опитите на правителството на Стамболийски да намери решение на източнотракийския проблем в неговия териториален, бежански и малцинствен аспект в пряк диалог с Турция или с международна подкрепа претърпяват неуспех“ (с. 206-207).

Отделен параграф на третата глава е посветен на значението на Ангорския договор от 1925 г. за източнотракийския въпрос. Въпреки че този документ е добре изследван в българската историопис, Ваня Стоянова прави съществени допълнения по архивни документи за вижданията на водещия преговорите от българска страна дипломат Симеон Радев за възможностите за защита на Екзархийския институт и на малцинствените права на българите в Турция. Те обаче

се сблъскват с реалностите, които дават предимство на турската страна, а и по думите на В. Стоянова, „разсъжденията на С. Радев, предизвикани от загриженост за съдбата на Българската екзархия и българите извън границите на държавата, са обърнати по-скоро към миналото, отколкото към настоящето“ и в конкретната ситуация (етнодемографска и политическа) имат „повече характер на абстрактни умозаклучения, но не и на действителна перспектива“ (с. 214). Авторката поставя акцент върху онези моменти в договора и съпътстващите го документи, които намират отражение върху положението на българите в Турция, и дава ясни отговори за плюсовете и минусите на тези документи.

Изцяло приносен характер има следващият параграф, който описва българите в Турция след гръцкото управление – от ноември 1922 до 1925 г. Много професионално Ваня Стоянова вниква в етнодемографските промени, настъпили в резултат на напускането на Източна Тракия от гърците след Лозанския договор и гръцко-турската конвенция за задължителна размяна на населението, завръщането в областта на избягалите по-рано турци и заселването там на преселници-мюсюлмани от балканските страни. И както тя емоционално отбелязва, „сред тях като остров в морето остава малобройната българска християнска общност в Одрин и Лозенград“ (с. 230). Съпоставяйки различни източници, В. Стоянова дава броя на българите в тези два града, както и в Цариград и Караагач, като посочва, че цялото българско население в Турция наброява 693 къщи с 3 320 жители (с. 230). Тя прави стегнато, но достатъчно красноречиво описание на условията на живот на българската общност, които са повлияни от обективни фактори, но и от действията на Турция. Тя не само не допуска българските бежанци да се

завърнат по родните си места, но и се стреми „да прочисти страната от християнското население, да се освободи от задълженията към малцинствата и да сложи край веднъж завинаги на всякакви чужди ревандации“ (с. 232). Ваня Стоянова проследява опитите на българското правителство да възпре нарастващото желание на българите от Източна Тракия да се изселят и да разреши в хода на преговорите в Ангора (1924-1925) проблема за завръщането на бежанците. Авторката подчертава, че неуспехът на тези опити оставя на малкото останали в Турция българи само опората на духовните и просветни институции, признати от националната турска държава. Техните проблеми и условията, в които са поставени, са подробно анализирани на основата на богат архивен материал, който е позволил на авторката да даде плътна картина на живота на училищата, благотворителните дружества, църковните общини, отношенията помежду им и с българските и турските власти. Проследено е как промените в турското законодателство в сферата на образованието променят статута на българските училища там (в Одрин и Лозенград те остават „малцинствени и турскоподанни“, а в Цариград стават „чуждоподанни“); какви действия предприема Екзархийското заместничество, за да се приспособи към ограниченията, които му налага националната светска турска държава и как след 1925 г. българската външна политика вече възприема източнотракийския бежански и малцинствен въпрос „като периферен, за сметка на нарасналата тежест на българските мюсюлмани в отношенията между България и Турция“ (с. 285).

Много висока оценка заслужават усилията на Ваня Стоянова да издири и анализира разнороден архивен материал, за да представи на читателите подробен разказ за българска-

та общност в Република Турция от 1926 г. до навечерието на Втората световна война. Той е разгърнат в четири параграфа на четвъртата глава на монографията. Разбираемо, разказът започва с изследване на проблема за българското демографско присъствие в новата турска държава, което авторката обвързва с политиката на Анкара за „социална хомогенизация на турското общество и изграждането на единната турска нация“ и произтичащото от нея разминаване между „де юре“ гарантираните и „де факто“ приложени права на малцинствата“ (с. 288). Ваня Стоянова е положила сериозни усилия да определи числеността на българската общност в Източна Тракия и Цариград, използвайки турски и български източници, като отбелязва и проблемите с точността на привезданите данни. Ясно и изчерпателно е представен въпросът за поданството на българите, който е ключов за владенето и управлението на имотите им в Турция и за упражняването на определени професии – в това отношение турските закони налагат ограничения на чужди граждани, и авторката посочва, че около хиляда българи, засегнати от него, са принудени да се изселят (с. 295). Читателят ще добие детайлна представа за факторите, довели до намаляване на българското население в Цариград и Източна Тракия, допълнени с посочване на конкретни числа, свидетелстващи за този процес. Сред тези фактори важна роля изиграва турският „Закон за заселването“ от 1934 г., който позволява принудително разместване на населението на цели райони, за да се постигне културна и езикова хомогенност, като Ваня Стоянова не пропуска да анализира и връзката на принудителното изселване на българи от Източна Тракия с политиката на българската държава към българските турци през 30-те години. Макар в резултат на тези фактори българ-

ската общност в Турция бързо да намалява и числеността ѝ да е повече от скромна (през 1937 г. в Цариград българите са 1760, към февруари 1938 г. в Лозенград са едва 56, а в Одрин към юни 1939 г. – 130), влошаването на българо-турските отношения след създаването на Балканския пакт през 1934 г. прави турските власти подозрителни към тях.

Във втория параграф на главата Ваня Стоянова продължава да разплита сложната и противоречива ситуация с Екзархийския институт в Турция. Тя се отнася с разбиране и оценява обективно дилемите пред българските политици и духовници, изправени пред реалностите в Турция и перспективите пред Екзархията: „Дали все още трябва да се инвестира в една институция, която е лишена (за момента) от голяма част от своето паство и прерогативи, но има огромен морален кредит, за да се изчака бъдеща благоприятна промяна на ситуацията, която отново ще ѝ вдъхне живот, или трябва да се приеме загубата и да се спаси останалото...“ (с. 327). Изтъкнато е, че колебанията на управляващите в България са свързани и със съдбата на екзархийските имоти, тъй като в София нямат еднозначен отговор дали закриването или запазването на Екзархийския институт ще е по-ползно с оглед на опазването им, а това според Ваня Стоянова е в интерес на турската държава, която търси повод да ги отнеме (с. 331). Навлизайки възможно най-дълбоко в проблематиката, авторката не пренебрегва и влиянието на лични интереси и амбиции при определяне на позициите на българските фактори по въпроса с Екзархийското ведомство в Турция и ги представя с необходимата и разбираема предпазливост и деликатност.

В отделен параграф читателят ще открие подробна картина на състоянието на българското училищно дело в Тур-

ция между 1925 и 1939 г., когато поради наложените от турска страна ограничения Екзархията не може явно да полага грижи за него. Ваня Стоянова подчертава, че Цариградската дирекция на народното просвещение не понася „дори споменаването на Екзархията... , а камо ли да допусне каквото да било вмешателство от нейна страна в училищните работи“, и търпи само назначаването на учителите и изплащането на заплатите им да става от Екзархията. В изложението са включени интересни данни за подбора и характеристиките на учителите и е обоснован изводът, че при отсъствието на други български културни институции в Турция учителите са призвани да изпълняват не само преподавателска, но и културнообществена роля, за която са дадени достатъчно примери. Обърнато е специално внимание на проблемите в процеса на обучение – напр., разпръснатостта на децата в Цариград и отдалечеността им от училищата; чуждата езикова среда, която затруднява усвояването на българския език; лошите материални условия. Не са спестени и неприятните факти (напр., отношенията между българските църковни и училищни власти в Одрин и Лозенград, които далеч не са безконфликтни). Сериозна научна стойност има подробното представяне на засилената турцизация на образованието в чуждите училища, налагана от турските власти, и единственото възможно противодействие на българските училища – обучението на български език. Също толкова приноси са страниците, посветени на обществения живот на българите в Турция, макар Ваня Стоянова да подчертава, че след 1913 г. той не е особено активен поради тяхната малобройност и поради трудностите на ежедневието им. Но авторката убедително показва интереса към българската колония от страна на ВМРО, както и дейността на двете благотворителни

дружества в Цариград („Подкрепа“ и „Радост“), чието съществуване е сравнително продължително.

Финалната глава е посветена на изпитанията, през които минава българската общност в Турция в годините на Втората световна война. Ваня Стоянова показва как продължаващите рестрикции по отношение на малцинствата и особено към българите в Източна Тракия, възприемани като потенциална опасност, засилват желанието им за изселване в България. Документите разкриват как намаляването на числеността на българската колония и военновременните финансови трудности водят до закриване на част от българските училища (през 1940 г. функционират само две – в Одрин и Цариград). Авторката изследва и проблема със статута на Екзархийското заместничество и екзархийските имоти и аргументира извода си, че те „мълчаливо и неофициално“ са приети от турската държава, която не желае да усложнява отношенията с България в и без друго тежките военни години. Така Заместничеството е оставено да представлява Българската екзархия в Цариград и това положение продължава до вдигането на схизмата през февруари 1945 г. Вторият параграф на главата изследва ефекта върху българската общност в Турция на приетия през ноември 1942 г. закон за въвеждане на данъка „варлък“, който изисква еднократно облагане с данък на собствеността и извънредните печалби, като размерът на данъка зависи от религията и националната принадлежност на данъкоплатците. Ваня Стоянова анализира причините за налагането на този данък и неговите специфики и посочва колко и какви са по професия засегнатите от него българи, останали в границите на турската държава (ок. 2000 в Истанбул и близо 200 в Одрин и Лозенград – с. 397). Проследени са неуспешните опити на

българската дипломация, както и на другите чуждестранни представители в Турция, да променят размера на данъка. С конкретни примери авторката подкрепя оценката си, че за немюсюлманите данъкът има „характер на конфискация без всякаква връзка с декларираните приходи или възможности за плащане... и се превръща в ни повече, ни по-малко един безкръвен финансов погром“ (с. 406), който засилва желанието на българите – в мнозинството си дребни занаятчии и търговци – да се изселят в България. Последният параграф на главата е посветен на финала на сагата с Екзархията, настъпил с решението на Св. Синод от началото на 1945 г. за преместване на седалището на Българската екзархия от Цариград в София, с което е разчистен пътят за отмяна на схизмата, и на 22 февруари 1945 г. Българската църква възстановява своята автокефалност. Ваня Стоянова подчертава, че това е безспорен успех, но като професионален историк, изследващ темата за българите в Турция, тя представя и друга гледна точка към него: отказът от екзархийското седалище в Цариград означава отказ от аспирациите на Българската църква „да стане отново духовен обединител на българите, където и да живеят те“ (с. 428), и създава нова, по-неблагоприятна ситуация за българите в Турция – извод, който авторката обяснява и отстоява и в заключението на монографията (с. 436). Към нея има приложени фотоси с много добро качество, илюстриращи разказа в книгата; три ключови документа по темата, които любознателните читатели да видят в цялост, както и образцово оформен раздел „Извори и литература“ с впечатляващ брой заглавия и архивни и публикувани източници.

Накрая, но не по значение, трябва да се подчертае, че монографията се отличава с много стегнат, точен и ясен изказ,

без излишна многословност. Личи колко внимателно авторката е премислила и изразните средства, и оценките, които отчитат различните гледни точки и са балансирани и обективни. Затваряйки книгата на Ваня Стоянова, читателят със сигурност ще изпита удовлетворение от това историческо изследване, което без преувеличение може да бъде посочено като пример за професионализъм.

БЕЛЕЖКИ

¹ *Стоянова, В.* Българите в Турция (1913-1945). Институт за исторически изследвания – БАН. София, 2022, 477 с.

RESEARCH ON THE BULGARIANS IN TURKEY AFTER THE BALKAN WARS

Проф. д-р Евгения Яйджиева
СУ „Св. Климент Охридски“;
Тракийски научен институт

Evgenia Yaidzhieva
St Kliment Ohridski Sofia University;
Thracian Scientific Institute
E-mail: ekalinova@abv.bg

НОВА КНИГА ЗА ИЗТОЧНОТРАКИЙСКИТЕ БЕЖАНЦИ

ВАНЯ ПЕТРОВА

През 2024 г. излезе от печат книгата на Иванка Делева „Бежанският въпрос в българо-турските отношения и установяването на източнотракийски бежанци в България през периода 1913-1925 година (по примера на Бургаска област)“. Авторката е уредник в Регионалния исторически музей – Бургас, и успешно защити изследването си като докторска дисертация, след което то бе публикувано от престижното издателство „Проф. Марин Дринов“ на Българската академия на науките. Независимо от обемистата литература по проблемите на бежанците, досега в българската историография липсваше едно цялостно, самостоятелно проучване върху установяването на източнотракийските бежанци в Бургаска област в контекста на българо-турските отношения в периода 1913-1925 г. Трудът на Иванка Делева успешно запълва тази празнина и се явява принос както в българската, така и в балканската историография по темата. На двете основни направления в изследването: международно-правната рамка и вътрешно-политическата нормативна уредба на бежанския проблем в България, от една страна, и движенията на бежанците, процесът на тяхното настаняване и адаптация, от друга, съответства и избраната от авторката структура на книгата. Тя се състои от увод, две части, всяка от които с по две глави, заключение и приложения. Този подход е подчинен на принципа от общото към частното, от глобалното към локалното и дава своя положителен резултат.

В първата глава авторката анализира българо-турските отношения и двустранни споразумения, в това число Цариградския договор от 16/29 септември 1913 г., Одринското съглашение от 2/15 ноември същата година и Ангорския договор от 5/18 октомври 1925 г. Макар и не веднъж коментирани в историографията, тук те са анализирани от гледна точка на застъпената в тях бежанска проблематика. Внимание заслужава оценката ѝ за Одринското споразумение като първи опит в международната практика за налагане на принудителната размяна на население като средство за регулиране на конфликти на етническа и религиозна основа. Повторена в българо-гръцката конвенция за „доброволна“ размяна на население от 1919 г., затвърдена като задължителна в гръцко-турската конвенция от 1923 г., съпътстваща Лозанския договор, тази практика впоследствие е отричана и заклеймявана и все пак прилагана спрямо милиони.

Втората глава на първата част е посветена на бежанския въпрос в законодателството на България през периода 1913-1925 г. Като прави преглед на законодателните инициативи, Делева достига до верния извод за липсата на цялостна, повсеместна и последователна бежанска политика на България. И тук, както и в международен план, намеренията и действията на управляващите се колебаят между мерките за временно настаняване на бежанците с оглед на евентуалното им завръщане и действия за постоянното им устройване в България. Макар и прилагани *ad hoc* до началото на 20-те години на XX век, тези законодателни инициативи прокарват пътя към осъществяването на цялостна програма по бежанския въпрос. Интерес представляват проследените политически дебати при обсъждането на законодателните решения, за които Иванка Делева цитира многозначителни

изказвания на политици от епохата, които дават на читателя представа за политическия манталитет на управляващите, но също така оживяват иначе суховатата нормотворческа материя.

Изцяло с приносен характер е втората част на монографията, озаглавена „Установяването на източнотракийски бежанци в България през периода 1913-1925 година (по примера на Бургаска област)“. Първата глава в нея разглежда териториалното разпределение и числеността на източнотракийския бежански поток към Бургаска област в посочения период. Става дума за близо 30 000 бежанци от 56 селища, които усядат в 14 български населени места. Авторката анализира политическите, икономическите, природо-географските, демографските и социално-психологически фактори, които оказват влияние за избора на район за заселване. Подробно и нагледно тя разкрива териториалното разпределение на бежанците в Малкотърновски, Василювски, Созополски, Бургаски, Анхиалски, Айтоски, Карнобатски и Карабунарски райони. Прави разбор на всеки един от тях с оглед на неговите природни и стопански характеристики, както и на местата, от които идват бежанците. Проследява посоките на движението им, процеса на настаняване и оземляване. За целта авторката е обработила огромно количество фактологичен материал, който е подробно и внимателно изучен и систематизиран, и представен на читателя текстово и нагледно – с карти, диаграми и фотоси.

Иванка Делева установява, че бежанското население в Бургаска област съставлява 47.2% от общия брой източнотракийски българи, придошли в България, което превръща Бургаския регион в основен приемник на този тип бежански поток, а резултатите от изследването придават на направе-

ните обобщения общовалидна стойност за анализа и оценката на миграционните процеси на българите бежанци в периода 1913-1925 г.

Във втората част на втора глава авторката разглежда поселенията на източнотракийските бежанци в областта, тяхното формиране, устройство и организация; типове жилища за отделните селища, инфраструктурата, благоустройството и пр. Това тя прави на базата на изключително богат емпиричен материал и в заключение констатира, че изградените бежански поселения са „своеобразен феномен в националната ни селищнообразуваща система“. От своя страна, източнотракийските бежанци допринасят за съживяването на определени райони и, адаптирайки се към новата среда, спомагат за положителната ѝ промяна.

Монографията е изградена върху впечатляващата и разнообразна изворова база. В научен оборот са вкарани множество неизползвани досега архивни източници. Заедно с пространната библиография, нормативните документи, теренните проучвания, статиите от периодичния печат и интернет източниците те изчерпват съществените извори по темата.

Трудът заслужава висока оценка и в методологично отношение. В основата си той е историческо съчинение, в което водещ е историческият подход. Същевременно, то е и интердисциплинарно изследване, в което умело се ползват методи от областта на социално-икономическата и природна география, историческата демография, етнологията, статистиката. Текстът е обогатен с нагледен материал, който допълва аналитичната му част и подчертава направените сравнения и изводи.

Иванка Делева се изявява като задълбочен изследовател и познавач на проблематиката, свързана с тракийската емиграция в България. Нейното проучване има значение не само за уплътняване на историческото познание, но също така за съхраняване и подхранване на историческата памет и национална идентичност. Книгата представлява интерес както за специалистите, така и за широката публика, а в лицето на наследниците на тракийските бежанци ще намери своите верни читатели.

**A NEW BOOK ABOUT
THE EAST THRACIAN REFUGEES**

✉ Д-р Ваня Петрова
Тракийски научен институт
Vania Petrova, PhD
Thracian Scientific Institute
E-mail: vpetrova@bas.bg

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОДНИ ДУМИ

ПЪРВА ЧАСТ

**ВОЛЯ ЗА ЖИВОТ, СИЛА ЗА ПАМЕТ, НАДЕЖДА
ЗА СПРАВЕДЛИВОСТ.**

**ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ В ИЗПИТАНИЯТА НА
НАЦИОНАЛНАТА КАТАСТРОФА И СЛЕД ТОВА**

Георги Граматиков
**ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА СЪБИТИЯТА
ПРЕЗ 1913 ГОДИНА В СЕЛО ПОКРОВАН,
ИВАЙЛОВГРАДСКО –
„КАТОЛИЧЕСКИЯТ БАТАК“ 9**

Георги Митринов
**ПОДРАЗДЕЛЕНИЯТА НА
БЪЛГАРСКИЯ БЕЛОМОРСКИ ФЛОТ В ЗАЩИТА
НА БЪЛГАРСКОТО ХРИСТИЯНСКО НАСЕЛЕНИЕ
В РОДОПИТЕ ПО ВРЕМЕ НА
МЕЖДУСЪЮЗНИЧЕСКАТА ВОЙНА (1913 Г.) 44**

Емилия – Боряна Славкова
**СИЛНОТО ИЗРИГВАНЕ НА ВЪЗХОДЯЩИЯ
ТУРСКИ НАЦИОНАЛИЗЪМ, ИЗВЪРШИТЕЛ
НА БЪЛГАРСКИЯ ГЕНОЦИД
В ТРАКИЯ 1913 Г. 54**

Василка Ташкова СЕЛО ХУХЛА	85
Гергана Димитрова АРХИВНИТЕ ДОКУМЕНТИ ПАЗЯТ ЖИВА ИСТОРИЯТА НА ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ	112
Геновева Михова ОТЗВУКЪТ ОТ РАЗОРЕНИЕТО НА ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ ПРЕЗ 1913 Г. ВЪВ ВАРНЕНСКИЯ КРАЙ	126
Красимира Узунова ЕТНОДЕМОГРАФСКАТА СТРУКТУРА НА ХАСКОВСКИЯ РЕГИОН ПРЕЗ XIX–XX ВЕК – РЕЗУЛТАТ ОТ ПРЕЖИВЕНИТЕ ИСТОРИЧЕСКИ СЪБИТИЯ	145
Иванка Делева ТЕРИТОРИАЛНО РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ И ЧИСЛЕНОСТ НА ИЗТОЧНОТРАКИЙСКИЯ БЕЖАНСКИ ПОТОК КЪМ МАЛКОТЪРНОВСКИЯ РАЙОН В ПЕРИОДА 1913–1925 Г.	165
Станислав Иванов КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНО ДРУЖЕСТВО ТРАКИЯ И МЛАДЕЖКО ТРАКИЙСКО ДРУЖЕСТВО – СЕЛО АК БУНАР	181

ВТОРА ЧАСТ 90 ГОДИНИ ТРАКИЙСКИ ЖЕНСКИ СЪЮЗ НА БЪЛГАРИЯ

Иванка Мечева РОДЕНИ ОТ ТРАКИЯ, РОДИЛИ ЗА ТРАКИЯ! 90 ГОДИНИ ОТ СЪЗДАВАНЕТО НА ТЖСБ – ОРГАНИЗАЦИЯТА, ОБЕДИНИЛА ЖЕНИТЕ НА ТРАКИЯ	193
Елена Александрова ПУБЛИЧНИ ИЗЯВИ НА ЖЕНИТЕ В ОДРИНСКА ТРАКИЯ В СФЕРАТА НА ОБРАЗОВАНИЕТО И БЛАГОТВОРИТЕЛНОСТТА (ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX-НАЧАЛОТО НА XX В.)	209
Диана Стоянова, Мариета Филчева ПРИМЕРЪТ И ПОДВИГЪТ НА ЖЕНИТЕ ОТ МАЛКОТЪРНОВСКО В ПОДГОТОВКАТА НА ИЛИНДЕНСКО- ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ	234
Пенка Найденова ВСЕЛЕНИТЕ ТРАКИЙСКИ БЪЛГАРКИ И СОЦИАЛНИЯТ ИМ КАПИТАЛ В БЪЛГАРИЯ	251
Светла Михайлова РОЛЯТА НА ЖЕНАТА В КЪРДЖАЛИ И РЕГИОНА ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК	267

Райна Антонова - Тончева
**СТАРОЗАГОРКИ, ВОЙНИТЕ ЗА
НАЦИОНАЛНО ОБЕДИНЕНИЕ И
ГРИЖАТА ЗА ТРАКИЙСКИТЕ БЕЖАНЦИ 282**

Веляна Кръстева
ПОРТРЕТ НА ЕДНА ТРАКИЙКА В БРЮКСЕЛ 299

ТРЕТА ЧАСТ ДОКУМЕНТАЛНИ СВИДЕТЕЛСТВА

Стоян Райчевски
**СТОЯН ШИВАЧЕВ И РЪКОПИСЪТ „ТРАКИЯ”.
ЖИВОТ И ДЕЛО НА
СТОЯН ШИВАЧЕВ (1853–1914) 308**

Светлозар Елдъров
**БЪЛГАРСКИ СВИДЕТЕЛСТВА ЗА ЖИВОТА И СЪБИ-
ТИЯТА В ОДРИН
ПО ВРЕМЕ НА ОБСАДАТА ПРЕЗ 1912–1913 Г. 380**

ЧЕТВЪРТА ЧАСТ КНИГОПИС

Евгения Яйджиева
**ИЗСЛЕДВАНЕ ЗА БЪЛГАРИТЕ В
ТУРЦИЯ СЛЕД БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ 428**

Ваня Петрова
НОВА КНИГА ЗА ТРАКИЙСКИТЕ БЕЖАНЦИ 442

CONTENTS

INTRODUCTION

PART 1

**WILL TO LIVE, STRENGTH FOR MEMORY, HOPE
FOR JUSTICE. THE THRACIAN BULGARIANS IN
THE TRIALS OF THE NATIONAL CATASTROHE
AND AFTER IT**

Georgi Gramatikov
**ONCE AGAIN ABOUT THE EVENTS IN 1913
IN THE VILLAGE OF POKROVAN,
IVAILOVGRAD - "THE CATHOLIC BATAK" 41**

Georgi Mitrinov
**THE UNITS OF THE BULGARIAN
AEGEAN FLEET IN PROTECTION OF
THE BULGARIAN CHRISTIAN POPULATION
IN THE RHODOPES DURING
THE INTER-ALLIED WAR (1913) 53**

Emilia – Boryana Slavkova
**THE STRONG ERUPTION OF THE RISING
TURKISH NATIONALISM,
PERPETRATOR OF THE BULGARIAN GENOCIDE
IN THRACE IN 1913 83**

Vasilka Tashkova
THE VILLAGE OF HUHLA 111

Gergana Dimitrova
**ARCHIVE DOCUMENTS KEEP THE HISTORY
OF THRACIAN BULGARIANS ALIVE 125**

Genoveva Mihova
**THE ECHO OF THE RUIN OF
THE THRACIAN BULGARIANS IN 1913
IN THE VARNA REGION 144**

Krasimira Uzunova
**THE ETHNO-DEMOGRAPHIC STRUCTURE
OF HASKOVO REGION IN
THE 19th – 20th CENTURIES –
A RESULT OF HISTORICAL EVENT 164**

Ivanka Deleva
**TERRITORIAL DISTRIBUTION AND
NUMBERS OF THE REFUGEE FLOW FROM
EASTERN THRACE TO
THE MALKO TARNOVO REGION
IN THE PERIOD 1913 – 1925 179**

Stanislav Ivanov
**CULTURAL AND EDUCATIONAL SOCIETY
THRACIA AND YOUTH THRACIAN SOCIETY -
AK BUNAR VILLAGE 192**

**PART 2
90 YEARS OF THE THRACIAN WOMEN'S UNION
OF BULGARIA**

Ivanka Mecheva
**BORN FROM THRACIA, BORN FOR THRACIA!
90 YEARS SINCE THE CREATION OF TZHSB -
THE ORGANIZATION THAT UNITED
THE WOMEN OF THRACIA 207**

Elena Aleksandrova
**PUBLIC APPEARANCES OF WOMEN IN ADRIANOPL
THRACE IN THE FIELD OF EDUCATION
AND CHARITY (SECOND HALF OF
THE XIX-EARLY TWENTIETH CENTURY) 232**

Diana Stoyanova, Marieta Filcheva
**THE EXAMPLE AND FEAT OF THE WOMEN
OF MALHO TARNOVO IN
THE PREPARATION OF
THE ILINDEN-PREOBRAZHENIE UPRISING 249**

Penka Naydenova
**THE SETTLED THRACIAN
BULGARIAN WOMEN AND
THEIR SOCIAL CAPITAL IN BULGARIA 265**

Svetla Mihaylova
**THE ROLE OF WOMEN IN KARDZHALI
AND THE REGION IN THE FIRST HALF OF
THE 20th CENTURY 280**

Raina Antonova-Toncheva
**WOMEN FROM STARA ZAGORA,
WARS FOR NATIONAL UNITY AND
CARE FOR THRACIAN REFUGEES 298**

Velyana Krasteva
**PORTRAIT OF
A THRACIAN WOMAN IN BRUSSELS 306**

**PART 3
ARCHIVAL SOURCES**

Stoyan Raichevski
**STOYAN SHIVACHEV AND
THE MANUSCRIPT "THRACE".
LIFE AND WORK
OF STOYAN SHIVACHEV (1853-1914) 378**

Svetlozar Eldarov
**BULGARIAN TESTIMONIES ABOUT LIFE AND
EVENTS IN ADRIANOPLE DURING
THE SIEGE IN 1912-1913 426**

**PART 4
BOOK REVIEWS**

Evgenia Yaydjieva
**RESEARCH ON THE BULGARIANS IN
TURKEY AFTER THE BALKAN WARS 441**

Vanya Petrova
**A NEW BOOK ABOUT
THE EAST THRACIAN REFUGEES 446**

**ИЗВЕСТИЯ НА
ТРАКИЙСКИЯ НАУЧЕН ИНСТИТУТ
КНИГА 21**

Редактори

Васил Проданов

Ваня Стоянова

Коректор

Искра Чернева

Предпечат

Дизайн имидж реклама ЕООД

Издателство

„Захарий Стоянов“

www.zstoyanov.com

e-mail: office@zstoyanov.com

Печатни коли 28.5

16/60/84

Печат

Печат "МИГ Принт" ЕООД